

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

СОЦІОЛОГІЯ

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів

2-ге видання, доопрацьоване, доповнене

Чернівці
Чернівецький національний університет
2012

УДК 316(07)
ББК 87.2(4УКР)
С 39

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів
(Лист № 1/11-11096 від 07.12.2010)

Рецензенти:

Афонін Е.А. – доктор соціологічних наук, професор;

Сапна М.М. – доктор соціологічних наук, професор;

Юрій М.Ф. – доктор історичних наук, професор

Автори:

Докаш В.І., доктор філософських наук, професор (тема 8, додатки);

Пірен М.І., доктор соціологічних наук, професор (персоналії);

Ципко С.Ю., кандидат соціологічних наук, доцент (тема 1);

Яремчук С.С., кандидат історичних наук, доцент (передмова, теми 2, 3);

Каралаш Н.Г., кандидат філософських наук, доцент (тема 5);

Гнатчук О.С., кандидат історичних наук, доцент (тема 6);

Медіна Т.В., кандидат соціологічних наук, доцент (тема 7, передмова, додатки);

Пержун В.В., кандидат соціологічних наук, асистент (тема 4);

Кілей Ю.Г., асистент (додатки);

Якимчук О.В., асистент (тема 9, додатки).

Ткачук Ю.С., асистент (глосарій)

С-39 Соціологія : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів – 2-ге вид., доопр., доп / за заг. ред. В.І.Докаша. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – 448 с.
ISBN 966-423-153-1

У навчальному посібнику подається тезовий матеріал до кожної теми курсу та методичні поради до семінарських занять. Визначено ключові поняття і питання для самостійного опрацювання, надається тематика рефератів та індивідуальних навчально-дослідних завдань з урахуванням вимог кредитно – модульної системи навчання і основних соціологічних парадигм. Пропонується основна та додаткова література до навчальних тем курсу, зразки тестів. Сформовано додатки, в яких підібрано методичні матеріали з основних проблем соціологічного знання. Короткий глосарій розрахований для засвоєння студентами найбільш вживаного понятійно-категоріального апарату.

Для аспірантів та студентів вищих навчальних закладів, викладачів, усіх, хто цікавиться соціокультурними проблемами розвитку суспільства.

ББК 87.2 (4 УКР)
УДК 316 (07)

ISBN 978-966-423-153-1

© Чернівецький національний
університет, 2012

© Докаш В.І., Пірен М.І., Ципко С.Ю.,
Яремчук С.С., Каралаш Н.Г.,
Гнатчук О.С., Медіна Т.В.,
Пержун В.В., Кілей Ю.Г.,
Якимчук О.В., Ткачук Ю.С., 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
СТРУКТУРА ІСПИТОВОГО КРЕДИТУ	13
Модуль 1	
Тема 1. Соціологія як наука про суспільство <i>Семінарське заняття. Предмет, структура і функції соціології</i>	14
Тема 2. Основні етапи та тенденції розвитку соціологічної думки <i>Семінарське заняття. Історія становлення та розвитку соціології</i>	32
Тема 3. Суспільство як цілісна система <i>Семінарське заняття. Суспільство: сутність, типи, тенденції розвитку</i>	48
Тема 4. Соціальна структура та соціальна стратифікація суспільства <i>Семінарське заняття. Соціальна структура як предмет наукового вивчення</i>	66
Модуль 2	
Тема 5. Особистість у системі соціальних зв'язків <i>Семінарське заняття: Особистість як предмет соціологічного дослідження</i>	83
Тема 6. Культура і наука як соціальні феномени <i>Семінарське заняття. Природа, функції, структура культури та науки</i>	106
Тема 7. Соціологія сім'ї та гендерні дослідження <i>Семінарське заняття: Сім'я як соціальний інститут і мала соціальна група</i>	121
Тема 8. Соціологія релігії як галузь наукового знання <i>Семінарське заняття. Методи та принципи дослідження релігії</i>	137
Тема 9. Методика і техніка соціологічних досліджень <i>Семінарське заняття. Організація та проведення соціологічного дослідження</i>	161
КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ДО КУРСУ	179
ДОДАТКИ	184
ГЛОСАРІЙ	397

ПЕРЕДМОВА

Сучасна людина не уявляє свого існування поза соціумом. Володіючи індивідуальною волею, вона приймає, формує, змінює закони соціального співжиття. Та, перш за все, вона намагається їх пізнати. Саме цей напрям інтелектуального пошуку сформував соціологію як галузь гуманітарних знань. І сьогодні залишається актуальним пошук відповіді на питання, сформовані засновниками соціології: як за умови існування індивідуальної волі людини можливе існування суспільства та яким чином встановлюється й підтримується порядок у ньому? Соціологічне теоретизування вимагає широкої ерудиції, розуміння соціології як науки поліпарадигмальної, а також володіння специфічним соціологічним мисленням та уявою.

Соціологія дає знання про суспільство як цілісний організм, про систему соціальних механізмів, розкриває місце та роль основних соціальних зв'язків, формулює принципи соціального пізнання, основні методологічні підходи до соціологічного аналізу (системний аналіз, стратифікаційно-класовий підхід, генетичний аналіз, комплексний конкретно-історичний підхід, аналіз соціальних явищ у їхній взаємодії з іншими тощо). Ця теорія відображає визначальні тенденції становлення й функціонування соціальних спільнот – суб'єктів і місце у цих процесах людини як істоти соціальної.

Отже, курс соціології дає вихідний рівень соціологічних знань, який визначає її методологічні основи, а його вивчення є необхідною складовою фахової підготовки студентів. При вивченні курсу увага зосереджується на особливостях соціологічного дослідження суспільства як цілісного утворення.

Сучасне українське суспільство потребує від студента – майбутнього спеціаліста – не тільки глибокої професійної підготовки за обраним фахом, але й соціальної компетентності, яка стає основою його громадянської позиції. Засвоєння знань з соціології дає молодій людині

можливість під новим кутом зору, у новому світлі побачити знайомі всім і буденні відносини між людьми та їх об'єднаннями. При цьому повинно скластися соціологічне бачення оточуючої дійсності, виникнути цікавість до вивчення соціальних проблем.

У навчальному курсі пропонується розглянути питання про сутність соціології, її предмет та об'єкт пізнання, надати уявлення про функції і структуру соціологічного знання, значення соціології щодо розв'язання проблем українського суспільства. Особлива увага приділяється вивченню основних етапів становлення та розвитку соціологічної науки, соціальним змінам, соціальним процесам. Програма курсу передбачає опанування основних соціологічних категорій, понять та термінів: суспільство, соціум, спільність, соціальний статус, соціальна роль, соціальна група, соціальна взаємодія, соціальні відносини та ін.

Спеціальні теми присвячені вивченню процесу соціалізації особистості, соціальним організаціям та соціальним інститутам, соціальній структурі і стратифікації, культурі як соціальному феномену тощо. Окремий навчальний елемент висвітлює деякі аспекти підрозділів соціологічного знання: до уваги пропонуються теми, що розглядають проблеми соціології сім'ї та шлюбу, гендерної соціології, соціології культури, науки і релігії.

Одна з тем посібника розкриває методику й техніку соціологічного дослідження. Враховується специфіка програмування та організації досліджень, особливості різних методів збору соціальної інформації, вивчаються техніка та процедури її обробки.

Мета курсу

Сформувати у студентів основи фахових знань про категорії, функції та напрями теоретичної соціології, про суспільство як соціальну систему, соціальні зв'язки і відносини, соціальні інститути та групи, способи їх організації, закономірності функціонування і розвитку; ознайомити з пріоритетними напрямками досліджень галузевих соціологій, а також з основними методами проведення конкретних соціологічних досліджень.

Завдання курсу

На ґрунті отриманих теоретичних знань з основ загальної соціологічної теорії виробити у студентів уміння оперувати основними соціологічними категоріями та сформувати навички проведення аналізу, порівняння, систематизації при вивченні соціальних явищ і процесів.

Компетенції

Після засвоєння курсу студент повинен:

Знати:

- поняття суспільства як соціальної реальності та цілісної системи;
- основні соціальні інституції, що забезпечують відтворення суспільних відносин;
- головні етапи культурно-історичного розвитку суспільства, механізми та форми соціальних змін;
- поняття соціалізації та соціального контролю, особистості як суб'єкта соціальної дії та соціальних взаємодій, виробити соціологічне розуміння особистості;
- культурно-історичні типи соціальної нерівності та стратифікації, мати уявлення про горизонтальну і вертикальну соціальну мобільність;
- загальні проблеми стратифікації українського суспільства, виникнення класів, причини бідності та нерівності, взаємини соціальних груп, спільнот;
- основні етапи та методи соціологічного дослідження.

Розуміти:

- місце соціології серед інших наук;
- роль соціальних факторів і соціальних інститутів у житті суспільства;
- взаємозумовленість соціальних явищ і процесів;
- основні положення сучасної соціології.

Вміти:

- об'єктивно, на наукових засадах, визначати місце і роль соціології в системі соціогуманітарних наук, простежити міжпредметні зв'язки;
- визначати своє місце в соціальній структурі суспільства, а також соціальні ролі, які може виконувати людина в житті;
- оцінити характер взаємозв'язку „природа – людина – суспільство”, виробити власне ставлення до ролі новітніх наукових досягнень у розвитку людства (клонування, трансплантації, генної інженерії, кріобіології, евтаназії);
- використовувати отримані теоретичні знання для оцінки конкретних ситуацій, що виникають у повсякденному житті; передбачувати та аналізувати можливі наслідки таких ситуацій;
- володіти основами соціологічного аналізу, формувати соціологічну культуру.

Курс поділений на два модулі, перший включає 4 теми; другий – 5. За перший модуль студент може отримати **30**, за другий – **40** балів. Кожен модуль закінчується обов'язковим модульним контролем. За два модулі студент може заробити **70** балів, на заліку – **30**, загалом – **100** балів. Завершується вивчення курсу „Соціологія” складанням заліку чи іспиту.

Вивчити й перездати пропущену тему студент повинен упродовж двох навчальних тижнів.

Якщо студент за семестр не пропустив жодного заняття, він отримує додатково **5** балів.

Система нарахування балів за видами навчальної роботи

Форма навчальної роботи	Вид навчальної роботи	Бали
Семінарське заняття	1. Відповіді при опитуванні (змістовні)	5
	2. Участь в обговоренні відповідей і доповнення при опитуванні	1
	3. Виконання навчальних завдань	2
	4. Доповнення при виконанні навчальних завдань	1
	5. Доповіді з рефератами	5
	6. Підготовка есе	3
	7. Участь в обговоренні рефератів, есе	1
	8. Тестування	5
	9. Реферативний огляд статей	3
	10. Термінологічний диктант	2
Самостійна та індивідуально-консультаційна робота	1. Вивчення окремих тем або питань, що передбачені робочою програмою для самостійного опрацювання (1 тема)	1
	2. Виконання самостійних завдань, передбачених робочою програмою з дисципліни	1
	3. Виконання модульних контрольних робіт та інших форм поточного контролю (2 модулі)	10
	4. Вирішення (аналіз) конкретної виробничої ситуації з підготовкою аналітичної записки	4
	5. Письмове оформлення таблиць, схем, діаграм, інших робіт графічного характеру	3
	6. Підготовка наукового дослідження та виступ з ним на університетській науковій студентській конференції	5
	7. Доповідь на міжвузівській науковій конференції	10
	8. Доповідь на міжнародній науковій конференції	15
Підсумковий контроль	Залік або іспит	30

Поточний контроль знань студентів проводиться за основними напрямками:

- 1) контроль систематичності та активності роботи на семінарських заняттях;
- 2) контроль за виконанням модульних завдань;
- 3) контроль за виконанням завдань для самостійного опрацювання.

Студент, який має поточну заборгованість із поважних причин, має право на поточний контроль пропущених занять під час індивідуальних консультацій, контроль знань такого студента здійснюється викладачем за допомогою відповідних тестів в усній та письмовій формах або у формі бесіди.

Основні вимоги до оцінювання робіт

1. Підготовка тематичних таблиць і змістовно-категоріальних схем дозволяє студенту формувати навички систематизації теоретичного матеріалу, дає змогу застосувати метод порівняння при побудові таблиць та сприяє кращому запам'ятовуванню навчального матеріалу модуля. Оцінка за дану форму роботи – 3 бали. При виконанні цієї форми ІНДЗ доцільно звернутись до навчально-методичної літератури, яка містить зразки, моделі таблиць та схем:

1. Практикум з соціології: навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти / за ред. В.М. Пічі. – Львів, 2004.
 2. Соціологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. В.Г. Городяненка. – К., 2003.
 3. Черниш Н.Й. Соціологія: курс лекцій./ Н.Й. Черниш – Львів, 2003.
 4. Исаев Б.А. Социология в схемах и комментариях: учебное пособие. / Б.А. Исаев – СПб., 2008.
 5. Соціологія: навч. Посібник для студ. Вищ.навч. закладів / За аг. Ред.. В.І.Докаша – Чернівці, 2011.
- 2. Написання есе** (виклад думок, вражень, почуттів у довільній формі) сприяє розвитку творчого мислення студента. Виконання цієї форми роботи передбачає вияв студентом

уміння не тільки повно та правильно відтворювати основні поняття, викласти суть явища чи процесу, але й здатність виявляти елементи дискусійності чи парадоксальності проблеми, глибину розуміння, оригінальність мислення. Тематика запропонованих есе має на меті розвиток соціологічного мислення та уяви майбутніх фахівців.

3. Підготовка реферативних оглядів статей дозволяє студенту ознайомитися із сучасними публікаціями вітчизняних та зарубіжних вчених у спеціалізованих періодичних виданнях. Виконання цієї форми роботи сприяє розвитку навичок аналізу, систематизації, порівняння, формує основи критичного мислення майбутнього соціолога-науковця та практика. Пропонується така схема написання реферативного огляду:

- а) автор, назва статті, джерело (назва журналу, колективної монографії тощо);
- б) основні ідеї, проблеми статті з короткою характеристикою;
- в) основні поняття, категорії та їх значення, які використовуються автором;
- г) короткий виклад висновків чи рекомендацій, які містяться в статті;
- д) цитування інформації, яка видалась найбільш цікавою, дискусійною, незрозумілою тощо.

4. Написання рефератів дає студентам можливість поглибленого вивчення певних тем із курсу „Соціологія”, сприяє формуванню початкових навичок науково-дослідної роботи, зокрема щодо пошуку, опрацювання та систематизації літератури з проблеми, складання плану дослідження, логічного викладу змістового матеріалу, формулювання висновків. Передбачається написання одного реферату (5–7 сторінок тексту) до кожного модуля та представлення результатів роботи у виступі (3–4 хв) на семінарських заняттях. Основні вимоги до написання реферату:

- а) титульний лист;
- б) план: вступ, основні питання (не більше 3-х), висновки, список літератури;

в) чіткий, логічний, достатньо повний, граматично вивірений змістовний виклад матеріалу.

Організація контролю за модулями

Проміжний контроль вивчення матеріалу дисципліни здійснюється шляхом виконання спеціальних завдань, які оцінюються за 10-бальною шкалою. Оскільки курс „Соціологія” складається з двох модулів, студент має можливість отримати 20 балів за дві модульні контрольні роботи.

Таблиця 2

Оцінка рівня знань при проведенні модульного поточного контролю

10 балів (оцінка „відмінно”)	Студент має системні та глибокі знання навчального матеріалу, вміє без помилок виконувати практичні завдання, які передбачені програмою, у логічній послідовності робить узагальнення й висновки, наводить практичні приклади в контексті тематичного теоретичного матеріалу
8 балів (оцінка „добре”)	Студент володіє знаннями з дисципліни, засвоїв основну й ознайомився з додатковою літературою, повністю засвоїв навчальний матеріал. Правильно виконує завдання, викладає матеріал у логічній послідовності, робить певні узагальнення й висновки, але не наводить практичних прикладів у контексті тематичного теоретичного матеріалу або допускає незначні помилки у формулюванні термінів, категорій

5 балів (оцінка „задовільно”)	Студент засвоїв навчальний матеріал не в повному обсязі, дає неповну відповідь на поставлені теоретичні питання, допускає грубі помилки при виконанні практичних завдань
менше 5 балів (оцінка „незадовільно”)	Студент не засвоїв навчального матеріалу, дає неправильні відповіді на поставлені теоретичні питання, не вміє навести прикладів із життя

Таблиця 3

Система нарахування додаткових балів за видами робіт із вивчення дисципліни „Соціологія”

Форма роботи	Вид роботи	Бали
1. Навчальна	1. Виконання індивідуальних навчально-дослідних завдань підвищеної складності	10
2. Науково-дослідна	1. Участь у конкурсах студентських робіт: університетських, міжвузівських, всеукраїнських, міжнародних.	10 5
	2. Участь у наукових студентських конференціях: університетських, міжвузівських, всеукраїнських, міжнародних	10 15
3. Інші	Загальна кількість додаткових балів не може перевищувати 30 балів	30

Студент, який набрав протягом нормативного терміну вивчення дисципліни 60 балів та виконав навантаження за всіма кредитами, має можливість не складати залік, чи іспит і отримати набрану кількість балів як підсумкову оцінку або складати залік (іспит) із метою підвищення свого рейтингу даної навчальної дисципліни. Якщо студент набрав менше 35 балів, він не допускається до складання заліку (іспиту).

Таблиця 4

Структура іспитового кредиту курсу

№ п/п	Тема	Лекції, год	Семинарські та практичні заняття, год	Самостійна робота, год	Загальна кількість годин
Змістовий модуль I. Методологічні засади соціологічного знання					
HE 1.1.	Соціологія як наука про суспільство	2	2	2	6
HE 1.2.	Основні етапи та тенденції розвитку соціологічної думки	2	2	4	8
HE 1.3.	Суспільство як цілісна система	2	2	2	6
HE 1.4.	Соціальна структура та соціальна стратифікація суспільства	2	2	4	8
Змістовий модуль II. Соціологічні теорії середнього рівня					
HE 2.1.	Особистість у системі соціальних зв'язків	2	2	2	6
HE 2.2.	Культура і наука як соціальні феномени	2	2	2	6
HE 2.3.	Соціологія сім'ї та гендерні дослідження	2	2	2	6
HE 2.4.	Соціологія релігії як галузь наукового знання	1	1		2
HE 2.5.	Методика і техніка соціологічних досліджень	2	2	2	6
	Всього годин	17	17	20	54

ТЕМА 1. СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА ПРО СУСПІЛЬСТВО

1. Предметна специфіка соціології як науки.
2. Структура соціологічного знання та функції соціології.
3. Місце соціології в системі суспільствознавства.

Ключові поняття: *соціологія, предмет, об'єкт та функції соціології, основні категорії, теоретична соціологія, теорії середнього рівня, емпірична соціологія,, соціологічне мислення та уява.*

Термін „соціологія” походить від латинського слова „sozietas” (суспільство) та грецького „logos” (вчення). Вважається, що вперше використав це поняття для назви окремої галузі наукового знання французький вчений Огюст Конт (1789-1857) у праці „Курс позитивної філософії” (1842). **Об'єктом вивчення соціології** є суспільство як цілісна соціальна реальність, сукупність соціальних зв'язків і соціальних відносин. **Предметом соціології** є окремі аспекти, особливості, відносини об'єкта її дослідження. Намагання вчених-соціологів чітко окреслити предмет соціології викликало наукові дискусії, які тривають і в наші дні та призвело до поширення різних визначень соціології. Перш за все це пов'язано з намаганнями окреслити саме специфіку соціологічного дослідження на відміну від інших наук, для яких суспільство теж є об'єктом дослідження (історія, економічна теорія, політологія тощо), а також з формуванням різних теоретичних підходів в самій соціології до розуміння суспільства, місця й ролі людини в ньому.

Так, О.Конт ототожнював соціологію з суспільствознавством та вважав, що її завданням є використання знань про суспільство для вирішення конкретних проблем оптимізації людських взаємин. Інші класики соціології визначали її як науку про соціальну дію людини (М.Вебер),

як науку, що вивчає поведінку людини в середовищі собі подібних (П.Сорокін) тощо.

Суспільне життя є багатограним, складним, саме тому існують різноманітні спроби описати, зрозуміти та пояснити його. На початку ХХ ст. американські соціологи У.Томас та Ф.Знанецький вказували на існування двох фундаментальних проблем, які завжди перебувають в центрі уваги суспільної практики: проблема залежності особистості від соціальної організації і культури та проблема залежності соціальної організації і культури від особистості. Дещо пізніше відомий американський соціолог П.Бергер зазначав, що предметом соціології є як „суспільство в людині”, так і „людина в суспільстві”.

Попри відсутність одностайності в цьому питанні наведемо найбільш поширені у вітчизняній науці трактування соціології, в яких, на нашу думку, досить чітко описується предмет її дослідження:

– соціологія – наука про становлення, розвиток і функціонування суспільства, його елементів, соціальних відносин і соціальних процесів, про механізми і принципи їх взаємодії;

– соціологія – наука про становлення та функціонування соціальних спільнот, між якими складаються певні соціальні відносини і взаємодія, а також про соціальну людину-творця цих спільнот і головного суб’єкта історичного розвитку;

– соціологія – наука про тенденції, закони функціонування і розвитку соціальних систем, про прояви цих законів у діяльності суб’єктів – великих і малих соціальних груп і спільностей людей, а також окремих особистостей.

У наведених визначеннях досить повно представлені **основні категорії соціології**, а саме: суспільство, соціальна система, соціальна дія, соціальна взаємодія, соціальна група, соціальна спільнота тощо. Умовно виділяють три групи категорій:

– **загальнонаукові категорії** у соціологічній інтерпретації (структура, система, суспільство, соціальна система, соціальний розвиток тощо).

– **безпосередньо соціологічні категорії** (соціальний статус, соціальна роль, соціальна стратифікація, соціальний інститут, соціальна мобільність тощо).

– **категорії дисциплін, суміжних з соціологією** (особистість, сім'я, політика, економіка, культура тощо).

Деякі соціологічні категорії, розроблені ще її засновниками, залишаються в минулому, натомість сучасна соціологія використовує та продукує нові поняття, такі як соціальний капітал, соціальний простір, габітус, симулакр, дискурс тощо.

2. Складність об'єкта та предмета соціології потребують багаторівневої системи соціологічного пізнання соціальної реальності, що, в свою чергу, вплинуло на формування структури соціологічної науки. Досить поширеною в сучасній соціології є трирівнева структура соціологічних знань.

Перший рівень – **загальна соціологія, або теоретична соціологія**. Теоретична соціологія (загальна соціологічна теорія) – вивчає суспільство як цілісну соціальну систему, акцентуючи увагу на глобальних проблемах його життєдіяльності, виявляє сутнісні зв'язки між окремими підсистемами суспільства. Другий рівень – **соціологічні теорії середнього рівня**. Вони вивчають соціальні зв'язки між суспільством в цілому і конкретною сферою суспільного життя, різні види людської діяльності, проблеми функціонування і розвитку соціальних спільнот та забезпечують зв'язок між теоретичними, фундаментальними знаннями і емпіричними дослідженнями. Третій рівень – **рівень конкретних соціологічних досліджень (емпірична соціологія)**. Емпірична соціологія має на меті збір і накопичення фактичного матеріалу, аналіз документів, статистики, спостереження, результатів опитувань тощо.

З точки зору предмета вивчення виділяють:

– **макросоціологію** (вивчає будову суспільства, взаємозалежність і взаємодію його структурних утворень).

– **мікросоціологію** (вивчення повсякденного життя людини у її найближчому оточенні). Мікросоціологію ще називають інтерпретативною (пояснювальною) або гуманістичною соціологією, тому що вона спрямована на вивчення життєвого світу людини, її поведінки в малих групах.

Сучасна соціологія виробляє та використовує поряд з традиційними і нові поняття та підходи. Так, все більшої популярності набуває **структурування соціологічних теорій за парадигмами**.

Відповідно до багаторівневої структури соціологічної науки визначаються і її функції. Функції (від латинського „functio” – виконання) гуманітарних наук досить часто поділяють на дві групи – пізнавальні (гностичні) та соціальні.

Охарактеризуємо деякі з них:

– **теоретико-пізнавальна функція**: спрямована на вироблення нового знання про різні соціальні сфери; перспективи соціального розвитку; створення теорії і методології соціологічного пізнання дійсності. Логічно пов’язана з теоретико-перетворюючою, оскільки єдність теорії та практики – характерна риса соціології;

– **описово-інформаційна функція**: здійснення систематичного опису емпіричного матеріалу; розробка практичних висновків, які лягають в основу управлінських рішень, законодавчих актів. Описові матеріали є джерелом виміру, відліку та порівняння, дають змогу простежити динаміку соціальних процесів;

– **прогностична функція**: базується на вивченні соціальних закономірностей функціонування суспільства та реалізується в науковому обґрунтуванні перспективи розвитку особистості, спільноти, соціальної групи, суспільства;

– **функція соціального планування**: результати досліджень кладуться в основу соціального планування;

застосовується у різних сферах – від процесів світового рівня, регіонів і країн до життя села чи підприємства.

3. Соціологія зараховується до групи соціогуманітарних наук, але вона тісно пов'язана не тільки з науками цієї групи, але й з природничими (наприклад, з біологією). Ф.Гіддінгс зазначає, що соціологія є посередником між органічними науками, з одного боку, і політичними, історичними науками, – з іншого. Вперше місце соціології в системі наук визначив ще О.Конт. У розробленій ним „ієрархії” наук (математика-астрономія-фізика-хімія-біологія) соціологія посідала чільне місце.

Найтіснішими є зв'язки соціології з філософією, історією, психологією, економікою, антропологією та ін. Саме вони становлять міждисциплінарну матрицю соціології, бо мають дуже близькі об'єкти дослідження (інколи – тотожні) і поєднанні між собою логічними зв'язками, спільними законами, категоріями та методами. Соціологія також тісно пов'язана з такими науками як правознавство, етнологія та етнографія, географія, статистика і демографія.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ

ПРЕДМЕТ, СТРУКТУРА І ФУНКЦІЇ СОЦІОЛОГІЇ

1. Об'єкт, предмет та категоріальна мова соціології.
2. Структура соціологічних знань та функції соціології.
3. Місце і роль соціології в системі суспільних наук.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ

Сучасній людині важко уявити своє життя поза соціумом. Володіючи індивідуальною волею, вона приймає, формує, змінює та намагається пізнати соціальне середовище, яке, власне, і є її життєвим простором.

Соціологія як наука сформувалася навколо питання про те, за яких умов взагалі можливе існування суспільства, порядок та прогрес у ньому. Пересічну людину, як правило, дивує така постановка проблеми, адже у повсякденному житті ми не замислюємось над запитанням: „Що таке суспільство?”

Однак, коли намагаємось дати відповідь, то відразу виникає здивування: „Знаю, відчуваю, а пояснити не можу...” Це природна реакція, бо суспільство – це наше життєве середовище, складність вивчення якого дотепно виражено у висловлюванні „...останнім, хто замислився над тим, що ж таке вода, була риба”. Саме як результат складного інтелектуального пошуку відповідей на «дивні» питання і сформувалась соціологія як окрема галузь наукового знання, яка вимагає від тих, хто вивчає, цікавиться чи займається нею, специфічного соціологічного мислення та уяви.

Розпочинаючи роботу над *першим питанням*, особливу увагу зверніть на категоріальний апарат. Доцільно завести власний словник-довідник соціологічних термінів. Не намагайтесь запам'ятовувати визначення у повному обсязі. Натомість прагніть виокремити „базові” поняття, які лежать у їхній основі.

Перш ніж перейти до розгляду об'єкта та предмета соціології як науки, доцільно пригадати методологічне значення поняття об'єкта та предмета наукового дослідження. Об'єкт науки – це емпірично дана реальність, яка існує незалежно від нашого знання. Це можуть бути фізичні тіла, які взаємодіють один з одним, живі організми або людина. Визначаючи предмет дослідження, ми часто абстрактно виділяємо одну чи кілька сторін об'єкта, не враховуючи вплив інших, нами не виокремлених. Кожному об'єкту дослідження можуть відповідати кілька предметів вивчення. Визначення об'єкта та предмета соціології як науки тісно пов'язане з історією її становлення. Тож, щоб зрозуміти, як формувались основні категорії соціології, необхідно звернутись до історії їх формування. Доцільно порівняти декілька визначень поняття „соціологія”, її об'єкта та предмета, зроблених О.Контом, Г.Спенсером, Е.Дюркгаймом, М.Вебером і сучасними соціологами. Спробуйте прокоментувати виявлені вами відмінності.

Розглядаючи питання наукової мови соціології, особливу увагу зверніть на поняття „соціальне”, яке є базовою категорією соціології. Її розробці та поясненню присвячені ґрунтовні соціологічні теорії (теорія соціальної дії, теорія соціальної комунікації тощо). „Соціальне” трактується в соціології як якісна характеристика форм, засобів та суті людської взаємодії; як сукупність певних рис та особливостей суспільних відносин, інтегрована індивідами, спільнотами у процесі спільної діяльності в конкретних умовах, яка виявляється в їх стосунках, ставленні до свого місця в суспільстві, явищ і процесів суспільного життя.

При роботі над *другим питанням* – про структуру соціологічних знань – зверніть увагу на існування різних підходів до визначення критеріїв структурування і кількості рівнів соціології – від найпростішого поділу соціології на фундаментальну та прикладну до виокремлення семи рівнів соціологічного теоретизування. Охарактеризуйте трирівневу структуру соціології: визначте суть і завдання теоретичної соціології, теорій середнього рівня (спеціальних і галузевих) та емпіричної соціології. Сучасна соціологія виробляє та використовує поряд із традиційними нові поняття та підходи. Так, дедалі більшої популярності набуває структурування соціологічних теорій за парадигмами. Парадигма трактується як сукупність основних положень і принципів, які лежать в основі тієї чи іншої теорії, володіє специфічним категоріальним апаратом і визнається певною групою вчених. Визначення соціологічних парадигм знаходиться на стадії формування, існують певні розбіжності в їх групуванні та характеристиці. Виокремлюють макро- та мікро-, теоретичну та емпіричну парадигми. Дж. Рітцер, сучасний американський соціолог, виділяє парадигму соціальних фактів, парадигму соціальних дефініцій, парадигму соціальної поведінки. У вітчизняній соціології поширений підхід, за яким всі соціологічні парадигми умовно поділяють на три групи: структурно-функціональні, інтерпретативні та інтегральні

(об'єднуючі). Кожна парадигма достатньо вибіркова в плані оцінки факторів суспільного розвитку (економіка, культура, природа, індивід); характеризується наданням пріоритету в дослідженні певних сторін соціокультурних реалій (солідарність або конфліктність тощо); формує власну методикою дослідження поведінки людей. Саме це дає підстави вважати соціологію поліпарадигмальною наукою.

При розгляді *третього питання* потрібно визначити місце соціології в системі соціогуманітарних наук. Серед суспільних та гуманітарних наук соціологія займає особливе місце. Це пояснюється тим, що вона включає в себе теорію суспільства, або загальну соціологічну теорію, яка виступає теорією і методологією інших суспільних та гуманітарних наук; техніка та методика вивчення людини та її діяльності, методи соціального виміру, розроблені соціологією, є необхідними і використовуються у різних наукових галузях; склалася ціла система досліджень, які проводяться на стику соціології та ін. наук. Нині соціологія успішно кооперує свою діяльність також з природничими та технічними науками, утворюючи спеціальні відгалуження знань на стику наук. Відбувається своєрідна „соціологізація” наук, з’являються такі невідомі досі напрями, як біосоціологія, соціологія населення, соціологія епідемій, соціологія інфаркту, соціологія злочинності, соціологія менеджменту, соціологія підприємницької діяльності тощо.

Можливості застосування соціологічного знання продовжують викликати дискусії про „публічну соціологію” (М. Буравой), „соціологію участі” (А. Турен). Характеристику функцій соціології слід пов’язувати з визначенням ролі соціології у суспільстві перехідного періоду, яким сьогодні є українське суспільство. Намагайтесь доповнити теоретичний матеріал практичними прикладами. Необхідно пам’ятати, що результативність реалізації функцій залежить від суспільних закономірностей, соціальних умов, рівня організації соціологічної діяльності, зв’язків соціології з життям суспільства, від професійної підготовки соціологічних кадрів.

Цікавим є питання співвідношення методики соціологічних досліджень і „здорового глузду”, яким послуговуються люди у повсякденному житті, пояснюючи чи коментуючи явища суспільного життя. Звичайно, соціологічна теорія пов’язана з буденним мисленням, адже „стихійним соціологом” стає кожен із нас, коли намагається пояснити чи прокоментувати події та явища суспільного життя. Та чи завжди наші судження правильні? Життя доводить, що залежності між соціальними явищами значно складніші, ніж це видається на перший погляд. Саме тому Р.Мертон, відомий американський соціолог, зазначав, що соціології як науці, на відміну від здорового глузду, притаманний „систематизований скептицизм”. Щоб зазирнути в суть соціальних явищ, дати їм глибоке, всебічне пояснення, соціологи повинні систематично, за допомогою свого теоретико-методологічного інструментарію, піддавати сумніву соціальні реалії, намагаючись виявити рівень стійкості зв’язків, взаємозалежностей (кореляцій) між ними. Саме цим визначається специфіка соціологічного мислення та уяви.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Дайте визначення соціології як науки.
2. У чому полягає відмінність між об’єктом та предметом науки?
3. Чому соціологія вважається поліпарадигмальною наукою?
4. Охарактеризуйте понятійно-категоріальний апарат соціології.
5. Розкрийте суть поняття „соціальне”.
6. Поясніть, у чому полягає складність вивчення соціальних законів та закономірностей.
7. Що вивчає загальна соціологічна теорія?
8. Які соціологічні теорії середнього рівня ви знаєте?
9. Охарактеризуйте суть макро- та мікросоціологічних підходів до вивчення соціальної реальності.

10. Назвіть та охарактеризуйте функції соціології.
11. Чи виконує соціологія ідеологічну функцію в сучасному українському суспільстві?
12. Охарактеризуйте зв'язок соціології з іншими науками.
13. З'ясуйте специфіку соціології як науки у порівнянні з історією.
14. Поясніть, у чому полягає специфіка соціологічного мислення та уяви.
15. З'ясуйте актуальність соціологічної освіти для спеціалістів вашого профілю.

Завдання для самостійного опрацювання

1. Поясніть, чому соціологія як самостійна наука виникає саме в 30-40-х роках ХІХ ст.
2. Чим значення слова «соціальне» у повсякденному мовленні відрізняється від його наукового пояснення?
3. Як у сучасній соціології трактується поняття закономірностей розвитку суспільства?
4. Охарактеризуйте запропоновану П.Сорокіним класифікацію соціологічних теорій.
5. Як соціологія може допомогти сучасній людині у її життєдіяльності?
6. Чи повинні соціологи самі активно підтримувати або пропагувати програми реформ і соціальних змін?
7. Наведіть приклади, коли сучасній молодій людині необхідні уміння абстрагуватись від упереджених міркувань про суспільне життя.
8. Прокоментуйте висловлювання Мішеля Фуко про те, що «сексуальність» (як і романтичне кохання) існувала не завжди, а була сформована з розвитком суспільства.
9. За допомогою соціологічної уяви охарактеризуйте проблеми, які окреслює «соціологія кави» (Е.Гіденс).
10. Чи можна соціологію вважати універсальною соціальною наукою?

Теми рефератів

1. Соціологія як особлива форма соціального пізнання.
2. Роль соціології в осмисленні та аналізі суспільних явищ і процесів в сучасному суспільстві.
3. Специфіка, критерії науковості та перспективи розвитку соціологічних знань у сучасному світі.
4. Основні теоретичні парадигми в соціології.
5. Р. Мертон про історію та систематику соціологічної теорії.
6. Теоретичні засади вивчення понять „суспільство” та „соціальне” в соціології.
7. Специфіка соціологічного мислення та уяви (Ч. Мілс, П. Штомпка).
8. Основні теоретичні напрями вивчення соціальної взаємодії в соціологічній теорії.
9. Е. Гіденс про теоретичні дилеми та завдання сучасної соціології.
10. Вітчизняні соціологи про завдання та перспективи розвитку соціології в Україні.

Тематика ІНДЗ (есе, творчі роботи)

1. Підготуйте таблицю: „Функції соціології”.
2. Підготуйте есе за темою „Для чого сучасній молодій людині соціологічні знання”.
3. Підготуйте реферативний огляд статті Тарасенко В. «Дивовижна „ненаука” соціологія» (див.: Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 3).
4. Наведіть приклади теорій середнього рівня та окресліть об’єкт і предмет дослідження однієї з них.
5. Підготуйте реферативний огляд статті Попової І. «Публічність соціології» (див.: Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 2).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Аберкромби Н., Хилл Д., Тернер Б. Социологический словарь – М., 2004. – С. 449-451.
2. Гіденс Е. Соціологія. – К., 1999. – С. 16-31.
3. Практикум з соціології: навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти / За ред. В.М.Пічі. – Львів, 2004. – С. 6-32.
4. Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, соціальні та галузеві теорії: навч. посіб. / Є.В. Сірий – К., 2004. – С. 7-24.
5. Смелзер Н. Социология. – М., 1994. – С. 14-39.
6. Соціологічна теорія: традиції та сучасність: Навчальний посібник / За ред. А.Ручки. – К., 2007. – 363 с.
7. Соціологія: підручник / За ред. В.М.Пічі. – Львів, 2004. – С. 8-23.
8. Соціологія: навч. посібник / За ред. С.О. Макеєва. – К., 2005.
9. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г. Городяненка. – К., 2003. – С. 9-20.
10. Черниш Н.Й. Соціологія: курс лекцій. – Львів, 2003. – С. 5-34.

Додаткова:

1. Волович В. Автобіографія: соціологічна уява // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2011. – № 3. – С. 184-189.
2. Бороноев А.О., Смирнов П.И. О понятиях „общество” и „социальное” // Социологические Исследования. – 2003. – № 8. – С. 3-11.
3. Буравой М. Что делать? Тезисы о деградации социального бытия в глобализирующемся мире // Социологические Исследования. – 2009. – № 4. – С. 3-9.

4. Головаха Є. Соціологічні знання: специфіка, критерії науковості та перспективи розвитку // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 1. – С. 5-14.
5. Миллс Ч. Р. Социологическое воображение / пер. с англ. – М.: Издательский Дом NOTA BENE, 2001. – 264 с.
6. Мертон Р. Про історію та систематику соціологічної теорії // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 7–8.
7. Смелзер Нейл Дж. Проблеми соціології. Георг-Зімелівські лекції, 1995 / перекл. з англ. – Львів: Кальварія, 2003. – 128 с.
8. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
9. Тарасенко В. Дивовижна „ненаука” соціологія // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 2. – С. 5-23.
10. Ципко С. Соціальні закони та закономірності: соціологічний дискурс // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Чернівці, 2007. – Випуск 352–353: Філософія. – С. 99-104.

ЗРАЗКИ ТЕСТІВ

Варіант I

1. Соціологія як наука виникла:

- А) після Другої світової війни;
- Б) на початку XX ст.;
- В) у першій половині XIX ст.;
- Г) у XVIII ст.

2. Термін „соціологія” запропонував і вперше використав у своїх творах:

- А) Г.Спенсер;
- Б) Е.Дюркгайм;
- В) К.Маркс;
- Г) О.Конт.

3. До якого типу категорій належить поняття „суспільство”?

- А) до категорій дисциплін суміжних із соціологією;
- Б) до безпосередніх соціологічних категорій;
- В) до загальнонаукових категорій у соціологічному заломленні.

4. Зазначте, що є об’єктом соціологічного пізнання:

- А) виробнича діяльність людей;
- Б) суспільство як цілісна соціальна реальність;
- В) взаємозв’язок природи і суспільства;
- Г) психологія поведінки людей.

5. Коли „виникає” соціальне?

- А) коли людина розмірковує про сенс свого життя;
- Б) коли вона задовольняє свої вітальні потреби;
- В) коли поведінка одного індивіда підпадає під вплив іншого або групи (спільноти) незалежно від того, чи присутні фізично індивід або спільнота.

6. Вивчення повсякденного життя людини в її найближчому оточенні проводиться на рівні:

- А) макросоціології;
- Б) мікросоціології.

7. Суть прогностичної функції соціології полягає у:

- А) визначенні методів виникнення соціальної реальності;
- Б) прийнятті управлінського рішення;

В) науковому обґрунтуванні перспективи розвитку особистості, спільності, соціальної групи, суспільства.

8. Результативність реалізації функцій соціології залежить від:

- А) суспільних умов її розвитку;
- Б) рівня організації соціологічної діяльності;
- В) зв'язків з органами управління;
- Г) якості професійної підготовки соціологічних кадрів.

9. Закони соціальної статистики відображають:

- А) напрям, форми, чинники розвитку соціального об'єкта;
- Б) особливості зміни, еволюції соціального об'єкта;
- В) тенденцію до збереження стабільності соціальної системи.

10. Закони соціальної динаміки відображають:

- А) стабільність соціальної структури суспільства;
- Б) етапи, причини, характер і типи зміни соціальної структури суспільства;
- В) процеси соціалізації та стратифікації.

Варіант II

1. Запропонована американським соціологом Р. Мертоном трьохрівнева структура соціологічних знань включає:

- А) загальну, або теоретичну соціологію;
- Б) _____ (напишіть);
- В) рівень конкретних соціологічних досліджень (емпірична соціологія).

2. Кому належить визначення соціології як науки, що вивчає поведінку людини в середовищі собі подібних ?

- А) О.Конт;
- Б) П.Сорокіну;
- В) М.Веберу.

3. Суспільство як цілісна соціальна реальність, сукупність соціальних зв'язків і соціальних відносин є:

- А) об'єктом соціології;
- Б) предметом соціології.

4. Оберіть вірні визначення:

А) соціологія – наука про становлення, розвиток і функціонування суспільства, його елементів, соціальних відносин і соціальних процесів, про механізми і принципи їх взаємодії;

Б) соціологія – наука про становлення та функціонування соціальних спільнот, між якими складаються певні соціальні відносини і взаємодія, а також про соціальну людину-творця цих спільнот і головного суб'єкта історичного розвитку;

В) соціологія – наука про тенденції, закони функціонування і розвитку соціальних систем, про прояви цих законів у діяльності суб'єктів – великих і малих соціальних груп і спільностей людей, а також окремих особистостей.

5. Рівень соціологічних знань, на якому суспільство вивчається як цілісна соціальна система, акцентуючи увагу на глобальних проблемах його життєдіяльності, виявляються сутнісні зв'язки між окремими підсистемами суспільства – це:

- А) теоретична соціологія;
- Б) теорії середнього рівня;
- В) рівень конкретних соціологічних досліджень.

6. Базова категорія соціології, трактується в соціології як якісна характеристика форм, засобів та суті людської взаємодії; як сукупність певних рис та особливостей суспільних відносин, інтегрована індивідами, спільнотами у процесі спільної діяльності в конкретних умовах, яка виявляється в їх стосунках, ставленні до свого місця в суспільстві, явищ і процесів суспільного життя:

- А) соціалізація;
- Б) суспільство;
- В) соціальне.

7. Хто є автором роботи «Соціологічна уява»:

- А) М.Вебер;
- Б) Ф.Знанецький;
- В) П.Бергер;
- Г) Ч.Міллс.

8. Вивчення соціальних зв'язків між суспільством в цілому і конкретною сферою суспільного життя, різних видів людської діяльності, проблем функціонування і розвитку соціальних спільнот відбувається на рівні:

- А) теоретичної соціології;
- Б) теорій середнього рівня;
- В) емпіричної (прикладної) соціології.

9. На якому рівні структури соціологічних знань предметом аналізу стають конкретні дії, властивості поведінки, особливості потреб, інтересів, цінностей людей, соціальних груп і спільнот, відображення соціальної реальності у масовій та індивідуальній свідомості?

- А) теоретичної соціології;
- Б) теорій середнього рівня;
- В) емпіричної (прикладної) соціології.

10. Що є вихідним для розуміння особливостей об'єкта соціологічного пізнання і визначення предмету соціологічної думки?

- А) поняття політичного;
- Б) поняття культурного;
- В) поняття соціального;
- Г) поняття психологічного.

Правильні відповіді:

Варіант I: 1. (В); 2. (Г); 3. (В); 4. (Б); 5. (В); 6. (Б); 7. (В); 8. (А, Б, В, Г); 9. (В); 10. (Б).

Варіант II: 1. (теорії середнього рівня); 2. (Б); 3. (А); 4. (А,Б,В); 5. (А); 6. (В); 7. (Г); 8. (Б); 9. (В); 10. (В).

ТЕМА 2. ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ

1. Теоретичні та суспільні передумови виникнення соціології.
2. Виникнення соціології як окремої науки та її інституціалізація.
3. Особливості розвитку соціології у ХХ ст.

Ключові поняття: *позитивізм, соціальна статика, соціальна динаміка, органіцизм, «розуміюча соціологія», структурний функціоналізм, теорія соціального конфлікту, символічний інтераціоналізм, теорія соціального обміну, феноменологічна соціологія, психоаналітичні теорії.*

Теоретичні основи зародження соціології були закладені французькими мислителями, які працювали в рамках традиції Просвітництва: Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Русо, Ф. Вольтер, Е. Сіейс, К. Сен-Сімон, А. де Токвіль. К. Сен-Сімон досліджував відносини в суспільстві того часу та намагався створити теорію того, що породжує соціальний безлад. Певний час його секретарем працював засновник соціології О. Конт. Крім теоретичних передумов виникнення нової науки, відбулися кардинальні зрушення у суспільному житті, які можна назвати переходом до індустріального суспільства (промислова революція – індустріалізація, розвиток міст – урбанізація, буржуазні революції в Англії та Франції, зміни стратифікаційної системи, соціальних інститутів, легітимації, секуляризація, масова еміграція до Нового світу, поширення освіти, раціоналізація державного управління, пришвидшення темпу соціального життя, посилення соціальної мобільності тощо).

Термін „соціологія” походить від двох слів: *societas* (лат. – спільнота, суспільство) і *logos* (грец. – вчення, знання), отже, етимологічно „соціологія” – це наука про суспільство або суспільствознавство. Названий термін запропонований і

введений у науку французьким філософом і соціологом Огюстом Контом (1798-1857) „Курс позитивної філософії” (1839), який вважається засновником соціології як окремої науки. Також серед її засновників згадують Карла Маркса (1818-1883), Герберта Спенсера (1820-1903), Еміля Дюркгайма (1858-1917) та Макса Вебера (1864-1920).

О.Конт вважав, що соціологія повинна будуватися за взірцем природничих наук, і передусім фізики. Він розрізняє в соціології „соціальну статистику” (або теорію суспільного порядку, яка вивчає умови існування і закони функціонування соціальної системи, її структуру та елементи) і „соціальну динаміку” (або теорію суспільного прогресу, котра досліджує закони розвитку і зміни соціальних систем). Перша має дати відповідь на запитання: що таке суспільство, з яких частин воно складається; друга – чому це суспільство розвивається.

Центральною темою творів німецького науковця К.Маркса була теорія класів і класової боротьби. У його творчості наукові і політико-практичні інтереси переплелися найтіснішим чином. К. Маркс бажав не просто пояснити суспільство, а змінити його. Тому наука в його очах була насамперед не метою, а засобом революційного перетворення суспільства.

Значення і роль англійського соціолога Г.Спенсера в історії соціології полягають у тому, що він обґрунтував необхідність соціології для дослідження соціальних систем і соціальної структури; поклав початок вивченню соціальних інститутів як форм самоорганізації спільнот і знарядь соціального контролю, механізмів їхньої взаємодії; здійснив аналіз багатьох понять. Його ідеї вплинули на формування теорії структурного функціоналізму, яка нині є однією з найвпливовіших у сфері соціологічної думки.

На думку класика французької соціологічної школи Е.Дюркгайма, соціологія повинна вивчати соціальну реальність, елементами якої є соціальні факти. Людина після свого народження знаходить уже сформовані закони і звичаї, правила

поведінки, релігійні вірування й обряди, мову, грошову систему і т.п., які існують незалежно від неї. Названі та інші соціальні факти впливають на людину, і вона повинна з ними рахуватися.

Німецький соціолог, історик, економіст М.Вебер вважається засновником «розуміючої соціології» і теорії соціальної дії. Людина, за ним, є істота свідома, тому слід намагатися зрозуміти її дії як осмислені, спрямовані на певну мету та засоби її досягнення. Соціолога при цьому цікавить не те, що індивіди роблять, а те, чому вони щось роблять.

Становлення соціології в ХХ ст. як фундаментальної наукової дисципліни характеризується розвитком власної наукової методології, оформленням знання в систему, розвитком власної системи методів пізнання. У ХХ ст. відбувся значний розвиток соціології як емпіричної науки, – у 20-30 роки ХХ ст. відбувався справжній бум емпіричних соціологічних досліджень. Крім цього, на початку ХХ ст. центр світової соціологічної науки перемістився в США, де і залишається дотепер. Одними з найвизначніших соціологів ХХ ст. вважають П. Сорокіна (1889-1968), Т. Парсонса (1902-1979), Р. Мертона (1910–2003).

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЇ

1. Основні етапи становлення соціології.
2. Сучасні соціологічні парадигми.
3. Соціологічна думка України.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ

При з'ясуванні *першого питання*, звертаючись до аналізу історії розвитку соціології як самостійної науки, перш за все необхідно визначити хронологічні рамки її існування. Соціологію можна визнати як відносно молоду галузь людського знання, становлення якої припадає на кінець 30-их та 40-ві роки ХІХ сторіччя, пов'язано з іменем О. Конта.

Періодизація розвитку соціологічної науки має велике значення не лише в історико-соціологічному контексті, але й для кращого розуміння проблеми трансформації предмета цієї науки. Існує декілька спроб такої періодизації. Однією з найбільш вдалих вважається періодизація розвитку соціології, запропонована Мартіном Елброу, який виокремлює п'ять етапів функціонування соціології як самостійної галузі наукового знання:

1) „універсалізм”, або класична стадія розвитку соціології (О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс);

2) період становлення „національних шкіл” (Е. Дюркгайм, М. Вебер, Г. Зіммель, В. Парето);

3) період протистояння соціологів двох протилежних напрямків: марксистської соціології та соціології структурно-функціонального аналізу (Т. Парсонс, Р. Мертон, Ю. Габермас, Ч. Мілс, Е. Гоулднер);

4) період „індигенізації”, чи „отуземлення” соціології, поява національних соціологічних шкіл у країнах „третього світу”;

5) період „глобалізації” (П.Бурдьє, Е.Гіденс, Н.Луман, З.Бауман, Е.Валерстайн, Ж.Бодрійар, Ж.-Ф.Ліотар).

При висвітленні **другого питання** необхідно усвідомити, що сучасну теоретичну соціологію складають макро- та мікросоціологічні теорії. Основними макросоціологічними теоріями є *структурний функціоналізм* (Т.Парсонс, Р.Мертон) і *теорія соціального конфлікту* (К.Маркс, Г.Зіммель, Л.Козер, Р.Дарендорф). Ці теорії зосереджені на виявленні закономірностей становлення та розвитку соціальних систем і виходять з аналізу великих спільнот (соціальних груп, страт, націй тощо). Згідно з ними різні мікропрояви і процеси (поведінка особистості, міжособистісні відносини тощо) розглядаються під кутом зору закономірностей макрорівня.

У межах мікросоціологічних теорій здійснюється аналіз „мікрооб’єктів”: міжособистісних взаємодій, стосунків, комунікативних зв’язків у малих групах, поведінки особистості,

окремих соціальних явищ, процесів тощо. В основу мікросоціологічного аналізу покладено дослідження повсякденної взаємодії людей. Макросоціологічні явища розглядаються представниками мікросоціології як неправомірні абстракції, реальність яких неможливо довести емпірично. До мікросоціологічних теорій відносять: *символічний інтераціоналізм* (Дж.-Г.Мід, Г.Блумер, А.Роуз, Г.Стоун), *теорію соціального обміну* (Дж.Хоманс, П.Блау, Р.Емерсон), *феноменологічну соціологію* (А.Шюц), *етнометодологію* (Г.Гарфінкель, Д.Дуглас, П.Мак-Хью), *психоаналітичні теорії* (З.Фройд, Е.Фромм, Л.Уорд, Ф.Гіддінгс).

При аналізі **третього питання** слід звернути увагу на те, що соціологічна думка в Україні як цілісний еволюційний процес досліджувалась недостатньо. При тому, що українська соціально-політична теорія має давню історію, початком української соціології прийнято вважати кінець ХІХ – початок ХХ ст. Серед учених, які досліджували проблеми українського суспільства, слід виділити насамперед М. Драгоманова, Ф. Вовка, І. Подолинського, М. Ковалевського, О. Потєбню, Б. Кістяківського, М. Шаповала, В. Липинського. Вагомий внесок у розвиток вітчизняної соціології зробив М. Грушевський. У період еміграції він створив у Відні Український соціологічний інститут, де зібрав учених, які займалися соціологічною проблематикою. Із кінця 1920-х до кінця 1950-х рр. соціологія була оголошена «буржуазною наукою» і заборонена в СРСР. Але з кінця 1950-х рр. соціологія обмежено функціонувала в межах філософії. Лише у 1988 р. влада офіційно визнала соціологію окремою наукою. Після цього розпочався її бурхливий розвиток як науки і навчальної дисципліни.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Що етимологічно означає термін „соціологія”?
2. Хто вважається засновником соціології як окремої науки?
3. Скільки стадій, за О. Контом, проходить інтелект у своєму розвитку?
4. Хто поклав початок вивченню соціальних інститутів?
5. Поясніть розуміння Г. Спенсером суспільства як організму.
6. Назвіть основні праці К. Маркса.
7. Назвіть два класи-антагоністи (за К. Марксом).
8. Що мав на увазі К. Маркс під терміном „суспільна формація”?
9. До чого закликала Марксова теорія класової боротьби?
10. Назвіть основні праці Е. Дюркгайма.
11. Як ставився Е. Дюркгайм до приватної власності та нерівності людей?
12. Назвіть основні праці М. Вебера.
13. Розкрийте суть „розуміючої соціології” (за Вебером).

Завдання для самостійного опрацювання

1. Які з ідей О. Конта:
 - a) отримали розвиток у подальшому;
 - b) справили вплив на сучасну соціологію;
 - c) залишились незатребуваними.Ідеї О. Конта:
 - 1) суспільство у своєму розвитку проходить три стадії (теологічну, метафізичну, позитивну);
 - 2) соціологія в класифікації наук має більш високий ранг, ніж математика, фізика, біологія;
 - 3) в основі соціальної системи лежить інтеграція і стабільність;
 - 4) суспільство являє собою єдине ціле.
2. Важливою віхою на історичному шляху становлення соціології стало соціологічне вчення Карла Маркса і

Фрідріха Енгельса, які збагатили соціальну теорію, зробивши марксизм одним із найвпливовіших соціальних учень XIX і особливо XX ст. Використовуючи рекомендовані підручники та посібники, визначте сильні і слабкі сторони марксистської теорії соціального розвитку.

3. Якщо для О. Конта і Е. Дюркгайма головне – стабілізація суспільства, то для К. Маркса – його знищення і заміна новим, більш справедливим. Прокоментуйте це судження.
4. Охарактеризуйте три стадії історичного розвитку (за О.Контом) та висловіть своє ставлення до цієї теорії.
5. Обґрунтуйте значення праць Г.Спенсера для розвитку соціології.
6. У чому суть учення Е. Дюркгайма про релігію та мораль?
7. Охарактеризуйте концепцію соціальної солідарності Е.Дюркгайма.
8. До яких висновків прийшов М. Вебер у дослідженнях взаємозв'язків економічної, політичної та духовної сфер суспільства?
9. Які типи політичного панування у характеристиці М.Вебера властиві давнім суспільствам; сучасним західним країнам? Поясніть свою точку зору.
10. Що означає харизматичний тип панування (за М.Вебером) і чи можливий він у сучасних умовах?

Теми рефератів

1. Місце О. Конта в історії соціології.
2. Творчість К. Маркса та її теоретичні й практичні інтерпретації.
3. Ціннісно-нормативна зумовленість суспільства в розумінні Е. Дюркгайма.
4. Праця М. Вебера „Протестантська етика і дух капіталізму”.
5. Основні теоретичні парадигми в соціології.

6. Е. Гіденс про теоретичні дилеми та завдання сучасної соціології.
7. Політична соціологія Михайла Драгоманова.
8. „Генетична соціологія” Михайла Грушевського.
9. Теоретична спадщина Микити Шаповала.
10. Теорія еліт В. Липинського.

Тематика ІНДЗ (есе, творчі роботи)

1. Які фактори допомагають пояснити, чому саме таким чином і у вказаний період формувалася соціологія?
2. Підберіть будь-який приклад соціального факту і поясніть його з соціологічної точки зору.
3. Проінтерпретуйте за допомогою соціологічного понятійно-категоріального апарату сюжет одного з літературних творів.
4. Чому в нас пропадає відчуття, що ми тримаємо своє життя під контролем, коли мова заходить про соціологічний підхід? Яким чином він дозволяє отримати більшу владу над нашим оточенням?
5. Напишіть есе на тему: „Моє ставлення до теорії К. Маркса та до марксизму”.
6. Підготуйте есе на тему: „Найбільш близькі для мене ідеї засновників соціології”.
7. Підготуйте таблицю: „Видатні вчені-соціологи”.
8. Зробіть аналітичну характеристику одного із соціологів за такою схемою:
 - а) коротка характеристика епохи вченого і країни проживання;
 - б) біографічні дані;
 - в) основні теоретичні погляди;
 - г) власне ставлення до ідей ученого.
9. Знайдіть інформацію про розвиток соціології на Буковині.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Арон Реймон. Етапи розвитку соціальної думки. – К., 2004.
2. Гофман А.Б. Семь лекций по истории социологии: учебное пособие для вузов. – М., 2001.
3. Захарченко М.В., Погорілий О.І. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.). – К., 1993.
4. История социологии в Западной Европе и США: учеб. для вузов / Отв. ред. Г.В. Осипов. – М., 1999.
5. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ століття: Посіб.– К., 1996.
6. Ручка А.О., Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології. – К., 1998.
7. Соціологічна думка України: навч. посіб. / М.В.Захарченко, В.Ф.Бурлачук, М.О.Молчанов та ін. – К., 1996.
8. Соціологія: Навч. посібник / За ред. С.О. Макеєва. – К., 2005.
9. Соціологія: Посіб. для студентів вищих навч. закл. / за ред. В.Г.Городяненка. – К., 2003.
10. Черниш Н. Соціологія. курс лекцій. – Львів, 2003.
11. Яремчук С.С. Соціологія: навчальний посібник. – Чернівці: Рута, 2007.

Додаткова:

1. Волович В. Автобіографія: соціологічне уявлення // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2011. – № 3. – С. 184-199.
2. Гавриленко І. Пол Лазарсфельд: життя і творчість. До 100-річчя від дня народження // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 4. – С. 69-80.
3. Костенко Н., Макеєв С. Місце і час соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 1. – С. 11-32.
4. Кучеренко В., Танчер В. Пам'яті метра: ідеї Р. Мертона в

- соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 3. – С. 46-56.
5. Нагорний Б. Література як конспект із соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2012. – № 1. – С. 156-174.
 6. Попова І. Доля однієї соціологічної парадигми (До 120-річниці від дня смерті К. Маркса) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 2. – С. 131–148.
 7. Попова І. Публічність соціології (доповідь на I Міжнародних соціологічних читаннях пам'яті Наталії Паніної) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 2. – С. 14-20.
 8. Скокова Л. Флоріан Знанецький: автобіографічний метод у соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 6. – С. 160-171.
 9. Степаненко В., Рибщун О. Українська соціологія: суспільно-історичний та ідеологічний контексти розвитку // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 2. – С. 23-46.
 10. Тарасенко В. Проблема начала і самообґрунтування соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 5-23.

ЗРАЗКИ ТЕСТІВ

Варіант I

1. Соціологія як самостійна наука виникла:

- А) після Другої світової війни;
- Б) на початку XX ст.;
- В) у першій половині XIX ст.;
- Г) у XVIII ст.

2. Засновник „розуміючої”, гуманістичної соціології:

- А) М. Вебер;
- Б) О. Конт;
- В) К. Маркс;
- Г) П. Сорокін.

3. Автор соціологічної теорії перебудови суспільства, яка була застосована на практиці у декількох країнах у ХХ ст.:

- А) М. Грушевський;
- Б) К. Маркс;
- В) М. Вебер;
- Г) П. Сорокін.

4. Автор праці „Самогубство”:

- А) К. Маркс;
- Б) Е. Дюркгайм;
- В) М. Вебер;
- Г) Дж. Міль.

5. Автор праці „Протестантська етика і дух капіталізму”:

- А) О. Конт;
- Б) К. Маркс;
- В) Г. Спенсер;
- Г) М. Вебер.

6. Теорія конфлікту –

- А) Концепція сучасної західної соціології, яка розвиває положення К.Маркса про неминучий конфлікт між соціальними класами. Сучасні представники, як наприклад, Р.Дарендорф, надають більше значення проблемі розподілу влади, ніж економічним чинникам.
- Б) Концепція сучасної західної соціології. Її представники (Р.Мертон, К.Девіс) виступають послідовниками Г.Спенсера і розглядають суспільство

як систему взаємозалежних частин, кожна з яких має вплив на функціонування цілого.

В) Концепція сучасної західної соціології, представники якої (М. Вебер, Т. Парсонс) пояснюють різноманітні соціальні явища через суб'єктивну рефлексію учасників дій.

Г) Концепція сучасної західної соціології. Її представники (Дж. Мід, М.Кун) розглядають взаємодію між людьми як безперервний діалог, у процесі якого вони спостерігають, осмислюють наміри один одного та реагують на них.

7. Теорія символічного інтераціоналізму –

А) Концепція сучасної західної соціології, яка розвиває положення К.Маркса про неминучий конфлікт між соціальними класами. Сучасні представники, як от Р.Дарендорф, надають більше значення проблемі розподілу влади, ніж економічним чинникам.

Б) Концепція сучасної західної соціології. Її представники (Р.Мертон, К.Девіс) виступають послідовниками Г.Спенсера і розглядають суспільство як систему взаємозалежних частин, кожна з яких має вплив на функціонування цілого.

В) Концепція сучасної західної соціології, представники якої (М.Вебер, Т.Парсонс) пояснюють різноманітні соціальні явища через суб'єктивну рефлексію учасників дій.

Г) Концепція сучасної західної соціології. Її представники (Дж. Мід, М.Кун) розглядають взаємодію між людьми як безперервний діалог, у процесі якого вони спостерігають, осмислюють наміри один одного та реагують на них.

8. Видатний український мислитель Г. Сковорода вважав, що:

- А) Відсутність приватної власності можлива тільки при скасуванні сім'ї.
- Б) Смысл людського буття становить праця, а щастя – праця за покликанням.
- В) Запорукою стабільності у суспільстві виступає „середній елемент”.

9. Хто із соціологів започаткував соціологію конфлікту?

- А) Г. Зімель;
- Б) Е. Дюркгайм;
- В) К. Маркс;
- Г) М. Вебер.

10. Хто з соціологів увів поняття девіації у соціологічну систему знання?

- А) М. Вебер;
- Б) Е. Дюркгайм;
- В) Г. Спенсер;
- Г) П. Сорокін.

Варіант II

1. Англійський соціолог XIX ст. Г. Спенсер порівнював суспільство з:

- А) машинним механізмом;
- Б) хімічним процесом;
- В) живим організмом;
- Г) фізичним процесом.

2. Поняття „ідеального типу” за М. Вебером – це:

- А) Сукупність технологічних, соціальних, культурних змін, спрямованих на вдосконалення системи в цілому.

Б) Певний образ-схема станів та процесів, якби вони проходили без відхилень і перешкод, що розглядається як найбільш зручний спосіб упорядкування емпіричного матеріалу.

В) Стан суспільства, за якого певне коло його громадян, знаючи про існування обов'язкових норм, ставиться до них негативно або байдуже.

3. Позитивізм – це:

А) Певний образ-схема станів та процесів, якби вони проходили без відхилень і перешкод, яка розглядається що найбільш зручний спосіб упорядкування емпіричного матеріалу.

Б) Соціологічний напрям, головна особливість якого полягає у відмові від абстрактних міркувань про суспільство, створенні позитивної, тобто заснованої на досліді соціологічної теорії, яка повинна бути такою ж доказовою і загально-значущою, як і природничі теорії.

В) Стан суспільства, за якого певне коло його громадян, знаючи про існування обов'язкових норм, ставиться до них негативно або байдуже.

4. Теорія функціоналізму – це:

А) Концепція сучасної західної соціології, яка розвиває положення К.Маркса про неминучий конфлікт між соціальними класами. Сучасні представники, як от Р.Дарендорф, надають більше значення проблемі розподілу влади, ніж економічним чинникам.

Б) Концепція сучасної західної соціології. Її представники (Р.Мертон, К.Девіс) виступають послідовниками Г. Спенсера і розглядають суспільство як систему взаємозалежних частин, кожна з яких має вплив на функціонування цілого.

В) Концепція сучасної західної соціології, представники якої (М. Вебер, Т. Парсонс) пояснюють різноманітні

соціальні явища через суб'єктивну рефлексію учасників дій.

Г) Концепція сучасної західної соціології. Її представники (Дж. Мід, М.Кун) розглядають взаємодію між людьми як безперервний діалог, у процесі якого вони спостерігають, осмислюють наміри один одного та реагують на них.

5. Теорія соціальної дії – це:

А) Концепція сучасної західної соціології, яка розвиває положення К.Маркса про неминучий конфлікт між соціальними класами. Сучасні представники, зокрема Р. Дарендорф, надають більше значення проблемі розподілу влади, ніж економічним чинникам.

Б) Концепція сучасної західної соціології. Її представники (Р.Мертон, К.Девіс) виступають послідовниками Г.Спенсера і розглядають суспільство як систему взаємозалежних частин, кожна з яких має вплив на функціонування цілого.

В) Концепція сучасної західної соціології, представники якої (М.Вебер, Т.Парсонс) пояснюють різноманітні соціальні явища через суб'єктивну рефлексію учасників дій.

Г) Концепція сучасної західної соціології. Її представники (Дж. Мід, М.Кун) розглядають взаємодію між людьми як безперервний діалог, в процесі якого вони спостерігають, осмислюють наміри один одного та реагують на них.

6. Професор кафедри соціології в Сорбонні на початку ХХ ст.:

- А) О. Конт;
- Б) М. Фуко;
- В) Е. Дюркгайм;
- Г) А. Турен.

7. Термін „соціологія” запропонував і вперше використав у своїх творах:

- А) Г. Спенсер;
- Б) Е. Дюркгайм;
- В) К. Маркс;
- Г) О. Конт.

8. Автор вчення про „суспільно-економічні формації”:

- А) О. Конт;
- Б) М. Вебер;
- В) К. Маркс;
- Г) Г. Спенсер.

9. Соціолог, який запровадив термін „соціальна мобільність”:

- А) О. Конт;
- Б) П. Сорокін;
- В) К. Маркс;
- Г) М. Вебер.

10. Засновник Українського соціологічного інституту у Відні:

- А) М. Грушевський;
- Б) М. Драгоманов;
- В) М. Шаповал;
- Г) Б. Кістяківський.

Правильні відповіді:

Варіант I: 1. (В); 2. (А); 3. (Б); 4. (Б); 5. (Г); 6. (А); 7. (Г); 8. (Б); 9. (А); 10. (Б).

Варіант II: 1. (В); 2. (Б); 3. (Б); 4. (Б); 5. (В); 6. (В); 7. (Г); 8. (В); 9. (Б); 10. (А).

ТЕМА 3. СУСПІЛЬСТВО ЯК ЦІЛІСНА СИСТЕМА

1. Еволюція уявлень про суспільство в соціологічній думці.
2. Основні чинники соціальної інтеграції.
3. Соціальні цінності та соціальні норми.

Ключові поняття: *суспільство, соціальна система, цивілізація, культура, соціальні цінності, соціальні норми, культура, потреба, інтерес, мотив.*

У соціології поняття «суспільство» історично було і залишається центральним предметом соціологічного теоретизування. Класичне проблемне питання Г. Зіммеля «як можливе суспільство?» на сьогодні є особливо злободенним і актуальним. Сучасні суспільні тенденції проблематизують класичне для соціологів з часів Е. Дюркгайма поняття «суспільства» як обмеженої територіально інтегральної спільності, яка не є механічною сумою окремих індивідів і має спільну економічну діяльність, повсякденні інтеракції, культуру, вірування, звичаї та інституціональні регуляції. Суспільний розвиток висуває багато сучасних альтернатив та суперечностей, відмінності поміж різними суспільствами, попри тенденції глобалізації, не зникають, більше того – навіть знаходять свій подальший розвиток.

Суспільство як соціальна система вирізняється надзвичайною складністю, різноманітністю та багатогранністю. З огляду на це у соціології існує багато визначень суспільства: від широких до вузьких. Тому доцільно знайти і порівняти визначення терміна „суспільство” у філософії, політології, а також у класиків соціології, зокрема О. Конта, К. Маркса, Е. Дюркгайма, М. Вебера, Т. Парсонса та ін. Вихідним моментом цього питання має стати розуміння, що суспільство – це цілісна система, де головними елементами є люди, їхні зв'язки і відносини.

Найпоширеніший щодо аналізу суспільства системний підхід із виокремленням трьох рівнів: макро-, мікро- і мезорівня (середній рівень). Уведення мезорівня дозволяє соціологам скерувати пошук насамперед на соціальні спільноти, які нині стають центральною категорією соціології. На думку Н. Смелзера, сучасна людина однаково негативно почувається і у великих макроструктурах, і в мушлі самотності; їй бракує порівняно невеликих за розмірами, надійних і органічних спільнот, де б вона почувалася невимушено й захищено. Отже, при розгляді цього питання студентам доцільно звернутися до аналізу праці Н. Смелзера „Проблеми соціології”.

Важливим механізмом самоорганізації суспільства є соціальний капітал. Це доволі складний феномен, від якого залежать темпи економічного зростання, розвиток демократичних цінностей та норм, діючих мереж людських взаємовідносин так чи так інституційно оформлених зв'язків, які характеризуються наявністю визнання, довіри, рейтингу, статусу тощо. Практика доводить, що соціальний капітал нарощується з розвитком громадянського суспільства, зростанням довіри до суспільних інституцій, в той же час існує також і зворотній вплив розвитку демократичної системи інститутів громадянського суспільства на соціальний капітал, його структуру та якість. У загальному плані слушна характеристика Р. Патнема, що соціальний капітал характеризує сукупне суспільне благо, що створюється в результаті дії усієї системи суспільних зв'язків.

Основними компонентами соціального капіталу є такі: соціальні зв'язки, соціальні норми, довіра і санкції, що її змінюють; права, взаємні цінності. Соціальний капітал акумулюється та відтворюється на рівні соціальних мереж і груп, в яких поведінка індивідів мотивована не лише раціональним способом. Відтворення соціального капіталу на соціетальному рівні визначається здатністю соціальних

інститутів стимулювати спонтанну кооперацію та генералізовану довіру.

У кінцевому підсумку, розвиток соціального капіталу багато в чому визначає інтеграційні процеси в суспільстві та його консолідацію, допомагає системно здійснювати індивідуальні та колективні дії соціальних сил щодо досягнення загальних цілей та завдань. Розвинутість та оптимальне структурування соціального капіталу дозволяє консолідувати загальні, індивідуальні та колективні цілі і, в ідеалі, наблизитись до соціального оптимуму, коли формується суспільство позитивного соціального партнерства та збалансованості функціонування його головних соціальних сил.

У світовій та вітчизняній літературі існує широкий спектр досліджень, які дозволяють теоретично узагальнити та практично реалізувати організацію розвитку соціального капіталу. Можна відмітити розробки таких авторів як Дж.Коулмен, Р.Патнем, П.Бурд'є, Ф.Фукуяма, П.Штомпка, А.Селігмен, Є.Головаха, Н.Костенко, С.Макеєв, В.Степаненко та ін.

Соціальний капітал виявляється через його функції. Існуючи у формі певних взаємодій та соціальних структур, соціальний капітал підсилює або послаблює у цих структурах дії тих чи тих функцій. Отже, нагальним є дослідження функцій соціального капіталу, які регулюють суспільні процеси в Україні, до головних можна віднести такі: конструктивна, нормативно-ціннісна, інтегративна.

Цінності – це переконання людини в значимості особисто для неї (або як варіант – для якогось співтовариства) тих або інших об'єктів або явищ. Вони являють собою культурні стандарти стосовно того, що є правильним, справедливим чи бажаним, і які поділяються більшістю членів суспільства або якогось соціального угруповання. Це абстрактні стандарти блага. Вони народжені етикою світових релігій і не піддаються сумніву, вони служать еталоном, ідеалом для людей, які можуть їх поділяти або не поділяти.

Норми (від лат. „правило, взірець”) – це засновані на цінностях правила та моделі відносин, через які суспільство керує поведінкою своїх членів. Норми встановлюють, яка саме поведінка відповідає і яка не відповідає певній ситуації. Це перш за все засоби нашої діяльності, за допомогою яких ми орієнтуємося у світі людей. Вони дають нам вказівки, як поводитись, щоб мати успіх у спільній діяльності. Норми диктують певний тип поведінки або забороняють його. У процесі соціалізації особистості норми стають елементами системи саморегуляції поведінки, формують рівень культури особистості. Водночас, далеко не всі нормативні вимоги стають регуляторами поведінки. Тому норми завжди підпираються тими чи іншими санкціями – починаючи від неофіційного несхвалення і закінчуючи фізичним покаранням або стратою. Дотримання або порушення правил соціального життя викликає відповідну реакцію з боку оточення, яка приймає форму або схвалення, або покарання.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ СУСПІЛЬСТВО: СУТНІСТЬ, ТИПИ, ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

1. Системні уявлення про суспільство у працях класиків соціології.
2. Класифікація суспільств у соціології.
3. Соціальні інститути як детермінанти соціального устрою.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ

Розкриваючи *перше питання*, необхідно вказати, що здогади про інтегративну роль суспільства з'являються ще в працях давньогрецьких мислителів – Платона, Арістотеля. Зокрема, Арістотель вважав державу синтезом усіх форм спілкування заради досягнення вищого блага, ідеальною системою, яка має свою структуру і функції.

Згодом у філософській і соціологічній думці

виокремлюються два різновиди системних уявлень про суспільство: системно-механістичний та системно-органістичний. Наприкінці XIX – на початку XX ст. формується ще один тип системних уявлень про суспільство, який умовно можна назвати синтезованим, бо виникає він у результаті злиття основних елементів перших двох типів. Його представниками вважають Ф.Тьоніса й Е.Дюркгайма. У Ф.Тьоніса „органічна” община (або гемайншафт) протистоїть „механічному” суспільству (або гезельшафту). Натомість Е. Дюркгайм описує протилежне співвідношення „органічного” і „механічного”, втіленого у солідарності. Він оголошує саме суспільство найбільш природним і органічним типом солідарності, заснованим на зростаючому розподілі праці.

У марксистській соціологічній концепції суспільство також трактується як живий організм, який перебуває у постійному розвитку. Її суттю є акцент на залежності та зумовленості всіх соціальних підсистем економічною, яка ґрунтується на матеріальному виробництві та певних формах власності.

Структурний функціоналізм суттєво розширює системні уявлення про суспільство. У центрі уваги перебуває загальна система дії, однією з підсистем якої виступає соціальна система. Суспільство і є цією соціальною системою, володіючи найвищим рівнем самодостатності щодо середовищ, що її оточують.

Ситуація постмодерну також не відкидає ідеї системності суспільства, але надає їй нового, розширеного змісту. На переламі XX і XXI ст. системність суспільства розглядається в єдності найрізноманітніших його вимірів.

Отже, соціологічні концептуалізації суспільства як інтегрального цілого мають свою історичну спадщину, починаючи від класичних витоків соціологічного теоретизування. Можна виокремити такі соціологічні традиції у розумінні суспільства: органістична (Г.Спенсер, О.Конт); морально-солідаристська (Е.Дюркгайм); матеріалістична

(К.Маркс); структурно-функціональна (Т.Парсонс); комунікативна (Дж.Мід); конфліктологічна (Л.Козер, Р.Дарендорф); етнометодологічна (Г. Гарфінкель); феноменологічна (Т.Лукман, П.Бергер); системна (Н.Луман).

При висвітленні **другого питання** необхідно зазначити, що історію людства можна класифікувати через певну кількість базових типів суспільства. Жодна класифікація не може охопити всі ознаки суспільства. Тому існує багато типологій, серед яких у соціології найчастіше використовується *стадіальна*. Згідно з нею, суспільство у своєму розвитку проходить три стадії, які і визначають три типи суспільств: *традиційне* (аграрне, доіндустріальне, домодерне), *індустріальне* (модерне) та *постіндустріальне* (інформаційне, постмодерне). Для першої стадії характерне переважання сільського господарства, для другої – промисловість, для третьої – сфера послуг, знання та досвід людини, а на промисловому виробництві – передові технології, тобто інформація.

У вітчизняній соціології існує також методологічна проблема екстраполяції переважно західних концепцій суспільства, його організації та життєдіяльності на інші “незахідні” суспільства. Зокрема йдеться про релевантність цих концептуальних підходів до сучасного українського і подібних йому суспільств, що перебувають в процесах соціетальних трансформацій. Відтак, важливим видається теоретичне узагальнення та систематизація сучасних соціологічних концепцій суспільства, а також питання застосування їх теоретичного потенціалу для інтегральних соціологічних концептуалізацій щодо українського суспільства.

Аналізуючи **третьє питання** необхідно наголосити, що більшість соціологів роблять акцент на цінностях, як на основному елементі культури, яка, в свою чергу, є домінантою існування суспільства. Культурні ідеальні зразки символічно втілюють і передають в поколіннях набутий загальноісторичний досвід, а культура впливає на

зміну поведінки людей не примусово, а шляхом засвоєння її особистістю і перетворення на факт життєвого досвіду.

Треба наголосити, що існує взаємозв'язок між нормами і цінностями. Соціальні цінності конкретизуються в соціальних нормах. Цінності пов'язані з культурною орієнтацією, цілеспрямованістю людської діяльності, а норми – із соціальною організацією суспільства, насамперед із засобами і способами реалізації ціннісно-спрямованої діяльності.

Варто зауважити, що організація і регулювання спільної діяльності людей, сталість соціальних відносин, від яких залежить буття соціальних груп і спільнот, забезпечується через *соціальні інститути*. Т.Веблен на початку ХХ ст. визначав соціальний інститут як *сукупність суспільних звичаїв і соціальних норм, у яких втілені способи думки і життя людей і які передаються з покоління в покоління*. І сьогодні багато соціологів трактують соціальний інститут як складну конфігурацію звичаїв, традицій, вірувань, установок, правил-регуляторів і законів, які мають певну мету і виконують певні функції. Це „*своєрідний спинний хребет суспільного життя*, оскільки він забезпечує соціальний лад у суспільстві, його стабільність та інтеграцію”.

Усі соціальні інститути поділяють на головні та неголовні. Сучасна п'ятірка головних соціальних інститутів виглядає так: *сім'я, релігія, економіка, політика і освіта*. Суспільство влаштоване таким чином, що ряд інститутів виконує декілька функцій одночасно, і в той же час одну функцію можуть виконувати одразу декілька інститутів. При цьому функції соціальних інститутів з часом можуть змінюватися. Якщо інститут, крім користі, приносить суспільству шкоду, то таку дію називають дисфункцією. Наростання дисфункцій у діяльності соціальних інститутів може призвести до соціальної дезорганізації суспільства.

У контексті людської поведінки і діяльності доцільно розглянути еволюцію становлення та розвитку суспільства. Для цього необхідно насамперед дослідити основні чинники

соціальної динаміки. А через поняття „соціальні зміни” проаналізувати ідею прогресу щодо розвитку суспільства та дилему „еволюція – революція”. Не зайвим буде також розгляд питання закономірностей розвитку суспільства – чи можна про них взагалі говорити? Бажано також проаналізувати процеси, що відбуваються в нашому суспільстві на сучасному етапі, особливо у сфері головних соціальних інститутів.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Розкрийте суть системно-органістичного уявлення про суспільство. Назвіть його представників.
2. Назвіть розробників стадіальної типології суспільства та охарактеризуйте її.
3. На чому роблять наголос соціологи при визначенні культури? Обґрунтуйте свою думку посиланням на конкретних соціологів.
4. Що таке соціальні цінності? Назвіть відомі Вам соціальні цінності.
5. Чи можна виробити універсальну систему цінностей? Обґрунтуйте.
6. Чи можливе, на Вашу думку, існування суспільства без соціальних цінностей? Обґрунтуйте свою думку.
7. Що таке соціальні норми? Як вони пов’язані із соціальними цінностями?
8. Чи може потреба вищого рівня стати домінантою поведінки людини, якщо, хоча б частково, не задоволена потреба нижчого рівня? Чи стикалися Ви з такою ситуацією в реальному житті і які були Ваші дії?
9. Чи існують закони та закономірності в розвитку суспільства? Якщо так, то які?

Завдання для самостійного опрацювання

1. Як Ви розумієте думку про те, що із просуванням людства від простого до складного спостерігалось ускладнення соціальної організації суспільства? У чому конкретно виражалось таке ускладнення?
2. Чому як синоніми терміна „постіндустріальне суспільство” учені використовують поняття „третя індустріальна революція”, „кібернетичне суспільство”, „інформаційне суспільство” тощо?
3. За допомогою закону нерівномірного розвитку народів поясніть відмінність у темпах розвитку промислової революції в різних країнах і регіонах. Які перетворення запізнювалися, зокрема, в Україні?
4. Як відбувалося збільшення чисельності апарату управління й ускладнення його функцій у міру переходу від простого до складного суспільства? У чому конкретно проявлявся цей процес?
5. У чому полягає подібність і відмінність двох процесів – урбанізації й індустріалізації? Знайдіть плюси й мінуси кожного з них.
6. Охарактеризуйте сучасний стан України в перспективі глобалізації соціальних процесів. Перелічіть позитивні й негативні тенденції в даному напрямку.
7. Дослідивши позиції прихильників і противників глобалізації, дайте їхню характеристику.
8. Англійський філософ і історик А. Тойнбі писав: „Цінність, як і час, поняття відносне”. Що він мав на увазі?
9. Коли Ви думаєте про майбутнє, чого більше – оптимізму чи песимізму? Поясніть свою відповідь.
10. Чому українське суспільство таке піддатливе щодо маніпуляцій із боку політиків? Чи впливають, на Вашу думку, на рівень маніпулювання такі чинники, як освіта та мораль?

11. Г.Ленські, що проводив порівняльні дослідження в різних суспільствах, виявив, що нерівність у примітивних суспільствах має незначний характер; найбільша диференціація притаманна аграрним і традиційним суспільствам; у сучасних індустріальних та постіндустріальних суспільствах існує менша нерівність, ніж в аграрних та традиційних суспільствах. Спробуйте пояснити виявлену американським соціологом тенденцію.

Теми рефератів

1. Соціологічні теорії суспільства.
2. Постіндустріальне суспільство: теорія та практика.
3. Соціальний прогрес і регрес: реформи і революції.
4. Особливості етапів розвитку українського суспільства.
5. Соціологічне трактування культури як сукупності традицій, звичаїв, норм, цінностей, символів, мови.

Тематика ІНДЗ (есе, творчі роботи)

1. Зробіть порівняльний аналіз традиційного, індустріального та постіндустріального суспільств (у формі таблиці).
2. Напишіть есе: „Моє бачення типології суспільств та місце у ній України”.
3. Висловіть свою думку щодо слів М.Амосова: „Роздумуючи про щастя, я давно дійшов висновку, що його приносять не гроші і не висока посада, слава або успіх у жінок, а ставлення до тебе інших людей, їх довіра, повага, любов”.
4. Висловіть своє ставлення до судження Е.Дюркгайма про те, що люди можуть бути щасливими лише тоді, коли їх бажання співмірні їх засобам.
5. Охарактеризуйте теоретичні підходи до суспільства у творчості німецького соціолога Ф.Тьонніса.

6. Деякі учені висловлюють думку про те, що в сучасну епоху в міру утвердження в усьому світі західної демократичної моделі світоустрою війни стають надбанням історії. А що із цього приводу думаете Ви?
7. Сполучені Штати за останні 200 років перетворились з відсталого аграрної країни на індустріальну, а тепер перетворюються в інформаційне суспільство. За той самий час спільнота пігмеїв БаМбуті у лісах Центральної Африки майже не змінилася. Чому?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Головаха Є., Паніна Н. Моніторинг соціальних змін в українському суспільстві // Структурні виміри сучасного суспільстві: Навчальний посібник / За ред. С.Макеєва. – К., 2006. – С. 162-189.
2. Давыдов А.А. К вопросу определения понятия „общество” // СОЦИС. – 2004. – № 2.
3. Злобина Е. Особенности нормативной регуляции украинского социума // Украинское общество в европейском пространстве / Под ред. Е.Головахи, С.Макеєва. – Киев–Харьков, 2007. – С. 205-225.
4. Зоткин А.А. «Львы» и «лисы» украинской политики. О властвующей элите. – К.: Наукова думка, 2010. – 344 с.
5. Лейн Д. Подъем и упадок государственного социализма. Индустрiальное общество и социалистическое государство / Перевод с англ. под. ред. О.Куценко. – К.: Институт социологии НАНУ; Харьков : ХНУ им. В.Н.Каразина, 2006. – 256 с.
6. Магун В., Руднев М. Жизненные ценности населения: сравнение Украины с другими европейскими странами // Украинское общество в европейском пространстве / Под ред. Е.Головахи, С.Макеєва. –

- Київ–Харьков, 2007. – С. 226-273.
7. Соціологія: Навч. посібник / За ред. С.О. Макеєва. – К., 2005.
 8. Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін.– К., 2009.
 9. Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій. – Львів, 2003. – С. 145-158.
 10. Яремчук С.С. Соціологія: Навчальний посібник. – Чернівці: Рута, 2007. – С. 37-49.

Додаткова:

1. Балакірева О.М. Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві // Український соціум. – 2007. – № 2(19). – С. 7-19.
2. Бурлачук В. Ще раз стосовно питання: „Що таке суспільство” // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 1. – С. 5-19.
3. Генов Н. Східна Європа як лабораторія соціальних наук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2011. – № 2. – С. 12-36.
4. Головаха Є.І., Паніна Н.В. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від «перебудови» до «помаранчевої революції» // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 2. – С. 32-51.
5. Кірюхін Д., Щербак С. Уявлення про справедливість в Росії та в Україні: повсякденність та ідеологія // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 1. – С. 136-150.
6. Куценко О. Україна у трансформаційних процесах: Quo vadis? // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 1. – С. 18-32.
7. Лейн Д. Соціологічні наслідки двадцяти років перетворень: як зближуються Схід і Захід? // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2012. – № 1. – С. 20-42.
8. Огаренко Т., Скідін Л. Символ у соціологічній теорії //

- Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 3. – С. 169-182.
9. Урсуленко К. Методика вимірювання соціальної солідарності в українському суспільстві. Перевірка теорії за допомогою методу моделей лінійних структурних рівнянь // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 3. – С. 126-157.
10. Урсуленко К. Соціальна солідарність: розвиток поняття в історії соціології та сучасні інтерпретації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 1. – С. 138-157.

ЗРАЗКИ ТЕСТІВ

Варіант I

1. Ці теорії основним джерелом соціального розвитку проголошують суперечність конкуруючих у суспільстві інтересів. Про які теорії пояснення соціальних змін іде мова?

- А) еволюційні;
- Б) циклічні;
- В) функціональні;
- Г) конфліктологічні.

2. Ці теорії базуються на припущеннях, що суспільства поступово розвиваються від простих до складних форм. Про які теорії пояснення соціальних змін йдеться?

- А) еволюційні;
- Б) циклічні;
- В) функціональні;
- Г) конфліктні.

3. Ці теорії фокусують свою увагу на такій природі змін, що виявляється у періодичному розквіті та занепаді цивілізацій. Які теорії пояснення соціальних змін мають на увазі?

- А) еволюційні;
- Б) циклічні;
- В) функціональні;
- Г) конфліктні.

4. Яку з підсистем суспільства К. Маркс вважав основною?

- А) соціальну;
- Б) політичну;
- В) економічну;
- Г) культурну (духовну).

5. За яким основним критерієм усі існуючі суспільства поділяють на традиційні, індустріальні та постіндустріальні?

- А) наявність писемності;
- Б) чисельність рівнів управління;
- В) ступінь соціальної диференціації;
- Г) спосіб здобування засобів для існування.

6. Ці теорії фокусують свою увагу на аналізі соціальної статистики, аргументовано доводять, що суспільство складається з незалежних частин, кожна з яких допомагає підтримати стабільність цілісної системи. Про які теорії пояснення соціальних змін йдеться?

- А) еволюційні;
- Б) циклічні;
- В) функціональні;
- Г) конфліктні.

7. В якому із зазначених суспільств поєднуються як головні їхні ознаки промисловість, корпоративність, гроші як мета діяльності?

- А) протосуспільство;
- Б) індустріальне суспільство;
- В) традиційне суспільство;
- Г) постіндустріальне суспільство.

8. Зародження держави, міста, класів, писемності пов'язують з таким типом суспільства:

- А) протосуспільство;
- Б) індустріальне суспільство;
- В) традиційне суспільство;
- Г) постіндустріальне суспільство.

9. В якому із зазначених суспільств поєднуються як головні їхні ознаки сфера послуг, знання як мета діяльності, університет як соціальна організація?

- А) протосуспільство;
- Б) індустріальне суспільство;
- В) традиційне суспільство;
- Г) постіндустріальне суспільство.

10. Цінності, переконання, традиції, норми поведінки, притаманні певній соціальній групі, певному суспільству, – це, з точки зору соціолога:

- А) суспільство;
- Б) мораль;
- В) культура;
- Г) традиції.

Варіант II

1. Цикли суспільного розвитку, на які поділяють суспільства за культурним чинником:

- А) демократії;
- Б) формації;
- В) цивілізації;
- Г) акультурації.

2. Серед наведених варіантів відповідей знайдіть найбільш повну, вичерпну, правильну відповідь:

Найбільш значущі цілі життя і діяльності людини – це

- А) інтереси;
- Б) спрямованість особистості;
- В) мотиви діяльності;
- Г) ціннісні орієнтації.

3. Приписи, вимоги, побажання та очікування відповідної (суспільно схвалюваної) поведінки, – це, з точки зору соціолога:

- А) цінності;
- Б) артефакти;
- В) норми;
- Г) ритуали.

4. До якого рівня потреб належить потреба у впевненості в майбутньому згідно з концепцією А. Маслоу:

- А) до фізіологічних;
- Б) до потреб у безпеці;
- В) до соціальних;
- Г) до потреб у повазі;
- Д) до потреб у самореалізації.

5. До якого рівня потреб належить потреба у спілкуванні згідно з концепцією А. Маслоу:

- А) до фізіологічних;
- Б) до потреб у безпеці;
- В) до соціальних;
- Г) до потреб у повазі;
- Д) до потреб у самореалізації.

6. Соціолог, який ділив суспільства (общини) на „органічні” (або гемайншафт) і „механічні” (або гезельшафт).

- А) Е. Дюркгайм;
- Б) Ф. Тьонніс;
- В) В. Парето;
- Г) Г. Спенсер.

7. На сучасному етапі суспільство часто ототожнюють із...

- А) містом;
- В) цивілізацією;
- Б) нацією;
- Г) державою.

8. Деніел Белл та Олвін Тоффлер започаткували теорії...

- А) традиційного суспільства;
- Б) індустріального суспільства;
- В) постіндустріального суспільства.

9. Скільки ступенів містить ієрархія потреб А. Маслоу?

- А) дві;
- Б) три;
- В) чотири;
- Г) п'ять.

10. Усвідомлена і пережита людиною необхідність у тому, що відповідає вимогам її життєдіяльності, – це...

- А) цінності;
- Б) потреби;
- В) норми;
- Г) інститути.

Правильні відповіді:

Варіант I: 1. (Г); 2. (А); 3. (Б); 4. (В); 5. (Г); 6. (В); 7. (Б); 8. (В); 9. (Г); 10. (В).

Варіант II: 1. (В); 2. (Г); 3. (В); 4. (Б); 5. (В); 6. (Б); 7. (Г); 8. (В); 9. (Г); 10. (В).

ТЕМА 4. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ТА СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА

1. Критерії визначення соціальної структури.
2. Основні елементи та різновиди соціальної структури.
3. Природа та типи соціальної стратифікації.
4. Соціальна мобільність і соціальне відтворення в умовах трансформації суспільства.

Ключові поняття: *суспільство, соціальна структура, соціальна стратифікація, соціальна мобільність, статус, каста, стани, клас, нація, соціальна група, соціальна нерівність, соціальне відтворення, соціальні процеси, соціальна роль.*

„Соціальні структури” або „соціальна структура суспільства”, як узагальнююче поняття, є складними формами соціального простору. Їх можна віднести до середнього щабля або мезорівня організації соціального. Цей рівень є умовно проміжним між, з одного боку, соціальними діями і базовими формами соціального, а з іншого – суспільством, тобто соціетальною формою соціального.

Соціальна структура – це сукупність усталених взаємодій, що залучають людей до суспільства як представників тих чи інших великих соціальних груп. Соціальна структура завжди має дві складові: *морфологічну* (склад структури, представлений соціальними групами) і *регулятивну* (соціальні відносини і зв'язки). Отже, виходячи з цього аналіз соціальної структури можна здійснювати у двох напрямках:

- вивчення соціальних груп, а також соціальних статусів і ролей, які відповідають місцю спільноти в соціальному просторі;
- дослідження соціальних відносин і зв'язків, що складаються між соціальними групами, а також окремих їх представників.

В усі часи серед соціологів була поширеною точка зору, згідно з якою вивчення соціальної структури є пріоритетним завданням, так як по-перше, поведінка людини зумовлюється її належністю до певних спільнот і характером міжгрупових взаємодій, а по-друге, соціальна структура визначає *соціальний порядок* і сутність суспільства. Звідси, якщо ми хочемо визначити, наприклад, тип суспільства, то мусимо вивчати його соціальну структуру.

Соціальна структура є основою суспільства. Будучи складним явищем вона нагадує собою величезну багатовимірну матрицю. Кожний вимір – це та чи інша вісь соціального простору, поділ суспільства на певний тип соціальних груп. Найбільш важливими для існування та функціонування суспільства є: *соціально-класова структура, етнічна структура, соціально-демографічна (гендерно-вікова) структура, професійна структура і соціально-територіальна структура.* Потрібно зазначити, що вищеназвані види соціальних структур не є вичерпними, до них можна віднести також й інші – за рівнем освіти, за релігійною належністю, за політичною орієнтацією тощо. У реальному суспільстві усі названі структури не існують і не можуть існувати відокремлено й незалежно одна від одної. Кожен індивід водночас має кілька чільних ознак – стать, вік, етнічну й класову належність, професію, місце оселення, – що й поєднує ці структури. Наприклад, територіальна структура може бути щільно пов'язана з класовою, етнічною, професійною структурою.

Досліджуючи соціальну структуру суспільства необхідно звернути увагу на проблему вертикальної диференціації соціального простору, яка в соціології вивчається в межах *теорії стратифікації*. Термін „стратифікація” дослівно перекладається як „утворювати шар” і був запозичений з геології, де означає розшарування (неоднорідність). *Соціальна страта* у соціології – це соціальна верства, суспільний шар або прошарок, отже, група

людей, яка має спільну позицію у вертикальному вимірі соціального простору, користується приблизно однаковим обсягом прав та обов'язків, має спільне чи близьке матеріальне становище. *Соціальна стратифікація* – складний процес розподілу людей та сімей за соціальними стратами, поділ соціального простору на нерівні соціальні групи.

У сучасній соціології є декілька принципів пояснень соціальної нерівності. Серед них варто виділити: марксистське пояснення нерівності (К.Маркс); функціональне пояснення (Т.Парсонс, У.Мур, К.Девіс). Крім цього важливо говорити про критерії стратифікації (багатство, влада, престиж), які розробив М.Вебер і три типи стратифікації П.Сорокіна, які він розглядає у своїй відомій праці „Соціальна мобільність” – економічну, політичну, професійну. Нарешті так звані історичні системи стратифікації, що виділяє відомий англійський соціолог Е.Гіденс і які можна розглядати як типові наднаціональні форми соціального: *кастова система, рабство, стани й соціальні класи*.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ

1. Соціальна структура суспільства та її основні елементи.
2. Теорія соціальної стратифікації: методичні підходи, критерії. Соціальна стратифікація та соціальна мобільність.
3. Трансформація соціальної структури сучасного українського суспільства.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ

У соціології поняття „соціальна структура” тісно пов’язане з поняттям „соціальна система”. Соціальною системою іноді називають суспільство.

Суспільство – це сукупність різноманітних соціальних явищ і процесів, які детерміновані соціальними відносинами та зв’язками, в результаті чого виникає цілісний соціальний організм. Ось чому соціологи приділяють значну увагу проблемі будови суспільства.

Класична соціологія шукала відповіді на запитання про витоки й еволюцію соціальних явищ і процесів та участь в них як окремих індивідів, так і великих соціальних груп. Сучасні соціологи намагаються звертатися до пошуку нових і новітніх надбань соціального характеру – статусів, ролей, функцій, інститутів.

Опрацьовуючи матеріал теми семінарського заняття, студентам слід знати, що в основі будь-якої структури лежить не стільки подібність людей між собою, скільки їх розходження та нерівність.

Розкриваючи *перше питання*, потрібно пригадати те, що в сучасній соціології склалось досить багато теорій, концепцій та моделей вивчення соціальної структури. Охарактеризуйте історично одну з перших концепцій – марксистську. Поясніть, чому саме класи визначаються в ній ядром соціальної структури. При розгляді сучасних підходів зверніть увагу, що дані теорії трактують соціальну структуру не як вічну, застиглу і непорушну конфігурацію, а підкреслюють її динамічний, змінний характер.

Системний аналіз суспільства проводиться крізь призму соціальної диференціації. Індивіди та соціальні спільноти як основні елементи соціальної структури можуть бути розрізнені за багатьма ознаками, особливостями, до яких належать: біологічні, інтелектуальні, соціальні та функціональні особливості. Підберіть та наведіть приклади такої диференціації.

Характеризуючи різновиди соціальної структури, а саме: соціально-професійну, соціально-демографічну, соціально-поселенську та етнічну, намагайтесь визначити, що саме є предметом соціологічного аналізу в кожній із них. Наприклад, даючи визначення професійної структури, недостатньо окреслити її тільки як сукупність існуючих у суспільстві професійних груп і відносин між ними. Адже належність до певної професійної групи багато в чому зумовлює належність до певного класу чи соціального прошарку, визначає соціальне становище працівника, спосіб життя та ін.

Працюючи над поняттям соціології групи, пам'ятайте, що воно є родовим щодо понять клас, нація, етнічна, територіальна, релігійна чи інші соціальні спільноти. Для того, щоб уникнути відтворюючого характеру в роботі над матеріалом, який стосується типології соціальних груп, намагайтесь пояснити, чим зумовлено їх утворення; зробіть порівняльний аналіз основних особливостей різних типів груп.

При підготовці **другого питання** варто звернути увагу на те, що впорядкована і організована нерівність отримала назву стратифікація. Основою стратифікації можуть виступати такі чинники, як багатство, престиж, влада, професія, кваліфікаційні навички, освіта, соціальні норми, моделі поведінки та ін. Виникнення нерівності і формування соціальної стратифікації по-різному трактуються прибічниками функціоналізму, та конфліктної теорії. З точки зору функціоналізму нерівність ґрунтується на винагороді найбільш талановитих та здібних людей, що займаються важливими видами соціальної діяльності. З позиції конфліктної теорії, нерівність виникає через нерівномірний розподіл влади і авторитету.

Визначте основні виміри стратифікації в сучасній Україні. Чи відповідають вони класичним вимірам стратифікації, які виділяються науковцями в західних країнах?

Потрібно також розглянути вертикальну стратифікацію із семи верств, в основі якої лежить так званий об'єктивний

підхід – поділ суспільства на страти за їх соціально-економічним статусом.

Розглядаючи *третє питання*, акцентуйте увагу на тому, що зміна положення людей у соціальному просторі отримала назву **соціальної мобільності**. Переважання висхідної соціальної мобільності, тобто переміщення у верству чи клас з більш високим соціальним престижем, є ознакою відкритості суспільства та засобом розв'язання соціальних суперечностей. Каналами мобільності є армія, церква, школа, політичні і професійні організації, інститути, сім'я і шлюб. Подумайте, представники яких професій в Україні мають можливості швидкої висхідної соціальної мобільності.

Особливу увагу слід приділити стратифікації в сучасній Україні, порівняти її специфіку за часів Радянського Союзу і в дореволюційній Україні. Слід також мати уявлення про маргіналізацію та падіння життєвого рівня широких прошарків населення, слабкість позиції середнього класу, а також особливості соціальної мобільності.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Чим різняться між собою поняття „класова структура” та „соціальна структура”?
2. Назвіть основні елементи та зрізи соціальної структури.
3. Розкрийте сутність функціональної теорії нерівності К. Девіса й У. Мура.
4. За якими ознаками утворюються соціальні групи? До яких соціальних груп Ви належите?
5. Поміркуйте про взаємозв'язок чотирьох сфер суспільства на конкретних прикладах (наприклад, невплата зарплати комусь із членів родини і його політичні симпатії).

6. Охарактеризуйте класифікації соціальних груп за ознаками (ідентичностями), розмірами, формальністю, тривалістю існування, важливістю.
7. Чому дослідження соціальної стратифікації є однією з найголовніших галузей соціології?
8. Назвіть типи стратифікаційних систем.
9. Що таке соціальний статус та як він визначається?
10. Який взаємозв'язок способу життя зі статусними характеристиками?
11. Які існують підходи до пояснення причин соціальної нерівності?
12. Назвіть 10 найбільш престижних, на Вашу думку, статусів. Поясніть свій вибір.
13. Чому в сучасних розвинених суспільствах існує бідність?
14. Які фактори впливають на рівень мобільності?
15. Які соціальні бар'єри характерні для сучасної України?

Завдання для самостійного опрацювання

1. У часи Арістотеля й Платона вищий клас був наділений величезними привілеями, він постійно зловживав своєю владою. А що відбувається сьогодні? На Ваш погляд, що-небудь змінилося в цьому питанні за дві з половиною тисячі років?
2. Питання про приватну власність порушувалося в історії соціальної думки неодноразово. Багато мислителів вважали її джерелом нерівності й соціального зла, пропонуючи скасувати її. А що Ви думаєте із цього приводу? Чи покращаться взаємини між людьми, якщо приватну власність замінити суспільною? Аргументуйте свою точку зору.
3. Опишіть спосіб життя, доходи, житлові умови, купівельні можливості двох соціальних класів (або двох прошарків) за вільним вибором.

4. Використовуючи життєвий досвід і опитавши своїх батьків, близьких і друзів, складіть узагальнений соціальний портрет: представників вищого класу; представників середнього класу; представників нижчого класу.
5. Проаналізуйте, як на поведінці людей і їхньому способі життя позначається класове становище?
6. Існують дві протилежні точки зору на бідність. Одні вважають: чим більше багатих, тим більше жебраків. Інші заперечують: чим більше багатих, тим багатше населення в цілому, отже, менше бідних і нужденних. А як думаєте Ви? Обґрунтуйте свою точку зору.
7. Розпитайте своїх батьків і старших родичів про те, як відбувалася в них соціальна мобільність, якими каналами вони користувалися для сходження нагору.
8. Спробуйте визначити коло професій, сфер зайнятості, які в даний час відкривають найбільші можливості вертикальної мобільності. Які короткострокові та довгострокові перспективи цих груп?
9. З названих нижче критеріїв стратифікації виділіть чотири найважливіші: родинні зв'язки, національність, релігія, стать, освіта, спосіб життя, престиж, сімейний стан, доход, вік, ідейні переконання, влада, здоров'я, рівень культури, партійна приналежність, темперамент, ораторські здібності.
10. Соціологи спостерігають зміну престижу різних професійних груп. Деякі професійні групи, які раніше мали високий престиж, але виявились погано адаптованими до ринкової економіки, „опустилися” нижче по соціальній драбині. Ступінь престижу інших соціальних груп, навпаки, значно зріс. Наведіть приклади професійних груп, чий престиж значно змінився останнім часом. Охарактеризуйте ці зміни.

11. Звернемось до стратифікаційної системи України. Як, на вашу думку, виглядає геометрична модель стратифікаційної системи України в сучасних умовах? В чому полягають особливості цієї моделі, з чим вони пов'язані, якими факторами визначаються? Які основні ознаки виділення страт можна визначити для України XIX ст., радянського періоду, сучасного етапу?
12. Давши пояснення, що таке соціальна мобільність, проаналізуйте, до якого виду соціальної мобільності можна віднести той чи інший соціальний процес:
- а) студент, відчуваючи дискомфорт у групі, переходить із дозволу деканату в іншу групу;
 - б) студент, отримавши три двійки на іспитах, відраховується з університету;
 - в) студент за відмінне навчання та активну громадську діяльність відзначається іменною стипендією й обирається до ради університету;
 - г) студент, працюючи офіціантом у вільний від навчання час, переходить на роботу до іншого ресторану, бо він знаходиться ближче до його місця проживання;
 - д) студент випускного курсу, який працює у вільний від навчання час за плаваючим графіком на одній із фірм менеджером-стажером, після отримання диплома спеціаліста був зарахований у цій фірмі на посаду менеджера;
 - є) студент випускного курсу за результатами рейтингу серед 28 студентів упродовж усього терміну навчання отримує сімнадцятий рейтинг, через це позбавляється права вступу до магістратури, про яку мріяв на першому курсі.

Теми рефератів

1. Місце середнього класу в соціальній структурі суспільства.
2. Теорія соціальної стратифікації в історії соціології.
3. Соціальні конфлікти в сучасних умовах.
4. Теорія соціальної мобільності П.Сорокіна.
5. Регіональні спільноти сучасної України.
6. Бідність у сучасному суспільстві.
7. Міграційні процеси в сучасній Україні.
8. Характерні ознаки та особливості соціальної структури українського суспільства.
9. Студентство як окрема соціально-демографічна спільнота.
10. Соціальна нерівність: проблеми виникнення та можливості усунення.

Тематика ІНДЗ (есе, творчі роботи)

1. Напишіть свою соціальну автобіографію, визначивши, в полі дії яких соціальних інститутів ви перебували від народження, в чому виявлявся їхній вплив на вас.
2. Підготуйте есе за темою: „Чому в сучасних розвинених суспільствах існує бідність”
3. Соціологічний аналіз трансформації соціальної структури сучасного українського суспільства.
4. Охарактеризуйте соціальний статус Вашої родини.
5. Підготуйте творчу роботу: «Студентство та його соціальна роль у суспільствах перехідного типу».

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Барвінський А.О. Соціологія: Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів. – К., 2005. – С. 158-188.
2. Вебер М. Основные понятия стратификации // Человек и общество: Хрестоматия. – К., 1995. – С. 85-106.
3. Куценко О.Д. Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе: Опыт зап. социологов. – Харьков, 2000.
4. Практикум з соціології. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти / За ред. В.М.Пічі. – Львів, 2004. – С. 84-88, 92-112.
5. Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії. – К., 2007. – С. 86-112.
6. Соціологія: Навч. посібник / За ред. С.О.Макеєва. – К., 2008. – С. 139-191.
7. Юрій М.Ф. Соціологія. – К., 2005. – С. 137-193.
8. Штомпка П. Понятие социальной структуры: попытка обобщения // Социологические исследования. – 2001. – № 9. – С. 3-13.
9. Сурмін Ю.П., Євдокимова В.В. Тенденції осмислення бідності в класичній та сучасній науці // Український соціум. – 2007. – № 5 – 6. – С. 129-136.
10. Коваліско Н.В. Динамічні аспекти соціальної стратифікації: специфіка соціальної мобільності // Український соціум. – 2007. – № 1. – С. 7-15.

Додаткова:

1. Аитов Н.А. Понятие „социальная структура” в современной социологии // Социологические исследования. – 1996. – № 8. – С. 36-38.

2. Анурин В.Ф. Проблемы эмпирического измерения социальной стратификации и социальной мобильности // Социологические исследования. – 1993. – № 4. – С. 87-97.
3. Беляева Л.А. В поисках среднего класса // СоцИс. – 1999. – № 7. – С. 100–109.
4. Беленок О.А. Поселенська диференціація як чинник соціальної нерівності в Україні // Український соціум. – 2006. – № 1(12). – С. 17-24.
5. Войтович С. Проблема соціальних інститутів в соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 2. – С. 14-20.
6. Головаха Е.И., Панина Н.В. Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от „перестройки” до „оранжевой революции” // Избранные труды по социологии: В трех томах. – Том I. Вопросы теории, методологии, технологии социологического исследования и профессиональной этики / Сост., ред., вступ. статья Е.И.Головахи. – К., 2008. – С. 131–156. (Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 2. – С. 32-51).
7. Коваліско Н., Савчинський Р. Багатовимірний аналіз соціальної стратифікації сучасного українського суспільства (регіональний аспект) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 3. – С. 5-37.
8. Коваліско Н.В. Методологічні засади соціологічного аналізу трансформації соціальної структури українського суспільства // Український соціум. – 2006.– № 1(12). – С. 42-52.
9. Лисюк Н.Р. Середній клас як активний суб'єкт соціальних трансформацій в Україні // Український соціум. – 2006. – № 1(12). – С. 65-72.
10. Макеєв С. Соціальні інститути: класичне тлумачення й сучасні підходи до вивчення // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 5-20.

11. Оксамитна С., Бродська С. Соціальний клас як чинник диференціації життєвих шансів // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 24-42.
12. Патракова А. Структурні складові відчуття місця в соціальній ієрархії // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 3. – С. 119-135.
13. Прибиткова І. Трудові мігранти у соціальній ієрархії українського суспільства: статусні позиції, цінності, життєві стратегії, стиль і спосіб життя // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 1. – С. 109-124.
14. Симончук О. Робітничий клас в Україні: хроніка втрат // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 5-25.

ЗРАЗКИ ТЕСТІВ

Варіант I

1. До великих соціальних груп належать:

- А) класи;
- Б) нації;
- В) професійні групи;
- Г) усі відповіді правильні.

2. Вкажіть спільноти, які не належать до малих соціальних груп:

- А) сім'я;
- Б) студентська група;
- В) група філателістів;
- Г) нація.

3. Студентська академгрупа – це приклад:

- А) великої соціальної групи;
- Б) малої соціальної групи;
- В) неформальної групи;
- Г) соціальної агрегації.

4. Хто є засновником класового підходу щодо соціальної структури суспільства:

- А) Е.Дюркгайм;
- Б) Т.Парсонс;
- В) К.Маркс;
- Г) М.Вебер.

5. Який напрям соціології розглядав суспільство як продовження та вищий продукт природи:

- А) позитивістсько-натуралістична соціологія;
- Б) функціоналізм;
- В) „розуміюча” соціологія.

6. Приклад вторинної соціальної групи:

- А) сім'я;
- Б) перехожі, що очікують зеленого світла світлофора на вулиці;
- В) студентська академгрупа;
- Г) колектив студентів і викладачів певного навчального закладу.

7. Категорія „маргінал” вживається соціологами для означення:

- А) „нетипових” представників певної соціальної групи;
- Б) людей і груп, які втратили зв'язок із суспільством;
- В) залежно від контексту правильними можуть бути обидві відповіді.

8. Спільність людей, яких поєднує взаємодія з комунікатором, який володіє інформацією та доводить її до цієї спільності, називається:

- А) мала соціальна група;
- Б) соціальна організація;
- В) аудиторія;
- Г) натовп.

9. Соціологія досліджує особистість як суб'єкт соціальних відносин, виділяючи в ній:

- А) культурні відмінності;
- Б) унікальні, індивідуальні риси характеру та поведінки;
- В) психологічні особливості;
- Г) соціально-типові характеристики;
- Д) усі варіанти правильні.

10. Проста, недиференційована соціальна структура:

- А) традиційного суспільства;
- Б) індустріального суспільства;
- В) інформаційного суспільства.

Варіант II

1. Стратифікаційні системи, які базуються на набутих статусах особистості і передбачають можливість достатньо високої соціальної мобільності, вважаються:

- А) відкритими стратифікаційними системами;
- Б) закритими стратифікаційними системами.

2. Хто з відомих соціологів-класиків уважав, що стратифікація в суспільстві може бути трьох видів – економічна, політична, професійна:

- А) М. Вебер;
- Б) П. Сорокін;
- В) Т. Парсонс.

3. Поняття „соціальна мобільність” уведено в науковий обіг:

- А) Т. Парсонсом;
- Б) П. Сорокіним;
- В) П. Бурдьє;
- Г) М. Вебером.

4. Для „закритих” стратифікаційних систем характерний:

- А) високий рівень соціальної мобільності;
- Б) низький рівень соціальної мобільності;
- В) рівень соціальної мобільності приблизно однаковий і в „відкритих” і у „закритих” соціально-стратифікаційних системах.

5. Під час соціальних криз і політичних переговорів інтенсивність соціальної мобільності, як правило:

- А) знижується;
- Б) залишається приблизно на тому ж рівні, що й у стабільних суспільствах;
- В) зростає.

6. Соціологія досліджує особистість як суб’єкт соціальних відносин, виділяючи в ній:

- А) культурні відмінності;
- Б) унікальні, індивідуальні риси характеру та поведінки;
- В) психологічні особливості;
- Г) соціально-типові характеристики;
- Д) усі варіанти правильні.

7. Приклад соціального інституту:

- А) шкільний клас;
- Б) рота військовослужбовців;
- В) студентська академгрупа;
- Г) економіка, політика, релігія.

8. Одне із перелічених нижче соціальних утворень може одночасно розглядатися як соціальний інститут і як мала соціальна група:

- А) колектив Чернівецького національного університету;
- Б) церква;
- В) армія;
- Г) сім’я.

9. Сучасні соціологічні теорії, які пов'язують соціальні зміни з динамікою духовної сфери суспільства, зараховують до групи:

- А) соціокультурних теорій;
- Б) технологічних теорій;
- В) соціально-економічних теорій.

10. Коли виникає соціальне?

- А) коли людина розмірковує про сенс свого життя;
- Б) коли вона задовольняє свої вітальні потреби;
- В) коли поведінка одного індивіда підпадає під вплив іншого або групи (спільноти) незалежно від того, чи присутні фізично індивід або спільнота.

Правильні відповіді:

Варіант I: 1. (Г); 2. (Г); 3. (Б); 4. (В); 5. (А); 6. (Г); 7. (В); 8. (Б); 9. (Г); 10. (А).

Варіант II: 1. (А); 2. (А); 3. (Б); 4. (Б); 5. (В); 6. (Г); 7. (Г); 8. (Г); 9. (А); 10. (В).

ТЕМА 5. ОСОБИСТІСТЬ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

1. Особистість як предмет вивчення соціології.
2. Поняття, структура і типологія особистості.
3. Соціалізація особистості: поняття, основні етапи.

Ключові поняття: *людина, індивід, індивідуальність, особистість, інтерналізація, соціальний статус, соціальна роль, соціальна поведінка особистості, рольова структура особистості, соціалізація, ресоціалізація, інтерація, інституціоналізація, соціальна установка, девіантна поведінка.*

1. Проблеми людини й особистості займають в системі сучасного соціологічного знання одне з центральних місць. Зрозуміло, у соціології не має монополії на вивчення й інтерпретацію даних проблем. До людини звертаються різні науки, і не тільки науки, але й художня література, мистецтво, релігія, публіцистика. Тут важливе визначення специфіки різних наук, в тому числі і соціології, в підході до людини. Для соціології однаково важливі та необхідні як аналіз структури суспільства і соціальних інститутів, так і вчення про особистість. Особистість є об'єктом вивчення окремої галузі соціології – соціології особистості.

Що ж таке особистість? У літературі подається багато визначень цього поняття, але з усіх підходів до особистості нас цікавить лише соціологічний, який базується на філософському і має свої особливості. Характеризуючи особистість, необхідно, в першу чергу, з'ясувати співвідношення понять, які найчастіше використовують поряд з поняттям "особистість": "людина", "індивід", "індивідуальність".

Людина – це найширше поняття для визначення суб'єкта діяльності, пізнання, спілкування. *Поняття "людина"* означає конкретного представника біологічного виду "homo sapiens"; це жива істота, яка володіє мовою і свідомістю, здатна створювати знаряддя праці і користуватися ними. Отже, поняття "людина"

визначає якісну відмінність людей і тварин. До головних ознак людини належить: конституція тіла, зокрема будова, функціонування; прямоходіння; свідомість і самосвідомість; володіння мовою тощо. *Індивідом* називають людину як одиничного представника якогось цілого (біологічного виду "homo sapiens" чи соціальної спільноти, групи). Зазначимо, що специфічні особливості реального життя і діяльності конкретної людини у зміст цього поняття не входять. У понятті "індивід" відображаються дві головні ознаки: по-перше, нероздільність або цілісність суб'єкта; по-друге, наявність у нього особливих (індивідуальних) рис, які відрізняють його від інших представників такого ж виду.

Особистість – це якісно нове утворення, яке формується у процесі взаємодії людини з умовами зовнішнього середовища, її риси, детерміновані конкретно-історичними умовами життя суспільства. У процесі діяльності людина налагоджує зв'язки з іншими людьми (суспільні відносини), які і формують особистість. Кожна особистість з певного періоду починає робити вагомий внесок у життя окремих людей і суспільства. Тому поряд з поняттями "особистість", "особистісне", виявляється і поняття "суспільно значиме", те, яке має значення для суспільства, і яке може бути як суспільно-прийнятним, так і суспільно-неприйнятним.

Отже. *особистість* – це стійка система соціально значимих властивостей, ознак і рис, яких набуває індивід у певному суспільстві під впливом інститутів соціалізації, відповідної культури, конкретних соціальних спільнот і груп, до яких він належить, і в життєдіяльності яких, він залучений. Відповідно, поняття "особистість" застосовується стосовно до кожної людини, яка пройшла соціалізацію, оскільки вона індивідуально виражає головні риси певного суспільства, тієї чи іншої соціальної спільноти або групи.

Індивідуальність свідчить про неповторність, оригінальність, одиничність ознак і їх вияв у конкретної людини. *Індивідуальність* – це те особливе, специфічне, яке

відрізняє одну людину від інших людей, охоплюючи як природні, так і соціальні, як тілесні (соматичні), так і психічні, як вроджені, так і набуті, вироблені у процесі індивідуального розвитку (онтогенезу) властивості.

Таким чином, соціологія розглядає особистість як продукт і елемент суспільних відносин, як суб'єкт суспільного і особистого життя, як учасника і представника певної соціальної групи, спільноти.

2. Структурний аналіз особистості являє собою одним із головних завдань як соціології, так і соціальної психології. Структура складних явищ, а до них безумовно відноситься й особистість, являє собою сукупність, ієрархію, і певну взаємодію різних елементів. Люба структура має певну стійкість, але разом з тим, вона піддається різним змінам – прогресивним і регресивним – аж до розпаду, який характеризується поняттям деструкції. Деструктивні явища у структурі особистості приводять до різного роду відхилень, що отримали назву девіантної поведінки.

Соціальна структура особистості включає сукупність об'єктивних і суб'єктивних соціальних властивостей індивіда, які формуються і функціонують у процесі його діяльності, під впливом тих соціальних груп, спільнот, об'єднань, до яких індивід належить. Звідси важливою характеристикою соціальної структури особистості є її діяльність, що розуміється як самодіяльність, і як взаємодія з іншими людьми, і фіксується поняттям "суб'єкт діяльності". Аналіз структури особистості без аналізу форм її діяльності неможливий.

На основі цього, в соціальній структурі особистості можна виділити наступні елементи:

– спосіб реалізації у діяльності соціальних якостей, які проявляються у способі життя і таких видах діяльності: як трудова, суспільно-політична, культурно-пізнавальна, сімейно-побутова. При цьому працю необхідно розглядати як центральну, значущу ланку структури особистості, яка визначає всі її елементи;

– об'єктивні соціальні потреби особистості. Особистість – органічна частина суспільства, тому в основі її структури лежать суспільні потреби. Іншими словами, структура особистості детермінується тими об'єктивними закономірностями, які визначають розвиток людини як суспільної істоти. Особистість може усвідомлювати або не усвідомлювати ці потреби, але від цього вони не перестають існувати і визначати її поведінку;

– здібності до творчої діяльності, знання, навиків. Саме творчі здібності і відрізняють сформовану особистість від індивіда, який знаходиться на стадії формування як особистості (деякі залишаються на цій стадії все своє життя). Причому творчі здібності можуть проявлятися не обов'язково в таких сферах діяльності, які по своїй природі потребують творчих особистостей (науки, мистецтва), але і в таких, які, на перший погляд, творчими не назвеш (робота у сфері трудової діяльності і т.п.). Отже, творчість – основна відмінна риса людини як особистості;

– рівень засвоєння культурними цінностями суспільства, тобто, духовний світ особистості;

– моральні норми і принципи, якими керується особистість. І, накінець, переконання – найбільш глибокі принципи, які визначають основну лінію поведінки людини. Переконання пов'язані з усвідомленням особистістю своїх об'єктивних (існуючих незалежно від свідомості) потреб, створюючих, так би мовити, ядро структури особистості.

Всі ці структурні елементи в тій чи іншій мірі притаманні кожній особистості, яка по своєму приймає участь у житті суспільства, володіє знаннями, чимось керується.

3. Поняття "соціалізація" (лат. *socialis* – суспільство) все більш використовується як наукова категорія представниками широкого спектру наук – філософії, соціології, психології, політології, педагогіки та ін. В американській і французькій соціології це поняття з'явилося наприкінці XIX ст. і пов'язане з іменем американського соціолога Ф.Г.Гіддінгса (1855-1931 рр.)

і французького соціолога Г.Тарда (1843-1904 рр.). В основу теорії соціалізації Г.Тард поклав принцип наслідування, регульоване суспільством через соціальні інститути – систему освіти і виховання, сім'ю, громадську думку та ін.

Однією з поширених моделей, джерела якої лежать у теорії психоаналізу З.Фрейда, є розуміння соціалізації як розвитку особистого контролю. Основна ідея, на якій побудовано модель, полягає у визнанні людей споконвічно від народження асоціальними внаслідок вроджених агресивних інстинктів.. Тому соціалізація має конфліктний характер і потребує не лише особистого, а й громадського контролю. Виходячи з розуміння головної рушійної сили поведінки людини (її сексуальний потяг), етапи соціалізації З.Фрейд пов'язує з домінуванням впливу тих чи інших ерогенних зон на задоволення сексуальних потреб.

Прихильники моделі "міжособистісного спілкування" (Ч.Кулі, Дж.Мід та ін.), яку іноді називають "Я-теорія" або теорія "дзеркального Я", вважають, що особистість виростає з множини інтеракцій людей з навколишнім світом, в результаті яких вона навчається дивитися на себе очима інших, тобто думати про себе як і про інших, а також розуміти поведінку людей. Відомий інтерес для організації процесу соціалізації становить положення Дж.Міда про три стадії соціалізації: імітація, рольові ігри, колективні ігри. На першій стадії діти імітують поведінку дорослих, не завжди розуміючи її. На другій стадії діти, виконуючи в іграх дорослі ролі, "приміряючи" їх до себе, вчать надавати своїм думкам і діям такого самого значення, що й дорослі. На третій, завершальній стадії дитина до розуміння очікувань окремих людей додає групові очікування. Дотримання правил рольових та колективних ігор готує дітей до виконання правил гри у суспільстві, закріплених у законах і нормах. Тим самим здобувається почуття соціальної ідентичності.

“Когнітивна” модель соціалізації (Ж.Піаже, Л.Кольберг, А.Маслоу та ін.), побудована на ідеї, що поведінка особистості детермінована її знаннями, сукупність яких утворює в її свідомості образ (картину) навколишнього світу. Саме ця картина світу керує поведінкою людей, а не сама реальність. Головним аспектом соціалізації при цьому є процес навчання мисленню, розвитку пізнавальних, моральних та емоційних структур особистості. Згідно з Ж.Піаже, когнітивна соціалізація проходить декілька стадій, кожна з яких окреслюється новими навичками, що обмежують навчання людей. Діти ці стадії проходять у певній послідовності, хоча швидкість і результативність соціалізації на них можуть бути різними у різних дітей.

Важливою для розуміння сутності процесу соціалізації є розробка міжрівневого дослідження проблем людини, що акцентує увагу на внутрішніх відносинах, взаємопереходах біологічного, психічного соціального рівнів. Загальний принцип, якому підпорядковуються міжрівневі відносини, у формулюванні О.М.Леонтьєва полягає в тому, що “наявний найвищий рівень завжди залишається провідним, але не може реалізуватися лише за допомогою рівнів, що лежать нижче, і в цьому від них залежить”.

Стосовно розуміння механізмів соціалізації цей принцип на початкових етапах психічного розвитку дитини полягає в тому, що на перший план виступає механізм біологічного пристосування, завдяки якому відбувається становлення, сприйняття та емоції дитини. У подальшому процесі цей механізм трансформується, виконуючи інші завдання, реалізуючи вищі рівні діяльності, взаємодіючи з психічними та соціальними механізмами соціалізації.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ
ОСОБИСТІТЬ ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЧНОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Особливості соціологічного аналізу особистості.
2. Соціальна структура особистості. Поняття соціального статусу та соціальної ролі.
3. Механізми, шляхи, етапи, засоби соціалізації особистості.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ

При розгляді *першого питання* необхідно дати визначення понять „людина”, „індивід”, „індивідуальність”, „особистість”, а також розкрити специфіку соціологічного розуміння сутності людини. Сукупність різних підходів щодо розуміння сутності людини можна звести до трьох основних концепцій проблеми людини, залежно від трактування співвідношення біологічного та соціального: біологізаторська, соціологізаторська, біосоціальна.

Біологізаторська концепція визначає біологічні фактори як основні в життєдіяльності людини. Одним із представників такого розуміння природи людини був З.Фройд, який звернув увагу на негативні ірраціональні властивості людини, пов'язані з її біологічною природою і психікою. Він стверджував, що сексуальні потреби є головними в людській природі й „доводи розуму безсилі проти їх пристрастей”.

Сутність соціологізаторського розуміння людини полягає у трактуванні її як суто соціальної, предметно-діяльнісної істоти, лише як носія суспільних характеристик. Для цього підходу характерне перебільшення ролі соціальних впливів на людину; абсолютизація ролі соціального стосовно психіки людини; ігнорування індивідуального рівня буття людини; ігнорування індивідуальних відмінностей людей.

Як бачимо, ані біологізаторська, ані соціологізаторська концепції не в змозі дати наукові пояснення природи людини. На думку П. Сорокіна, людина та її історія виявляються найскладнішими явищами у світі. Пояснити їх за допомогою якогось одного принципу – справа безнадійна. Звідси – хибність і безнадія моністичних теорій, що роблять спроби пояснити історію та діяльність людей за допомогою якогось одного фактора.

У прагненні подолати однобічність й об'єднати раціональні елементи кожної з розглянутих крайніх позицій, виникла біосоціальна концепція людини. Згідно цієї концепції людська природа розглядається як біосоціальна. Людина при цьому розглядається як істота, що живе за біологічними та соціальними законами. У ній існують як соціальна (головна), так і повноцінна біологічна сторони, які перебувають у станів діалектичної єдності.

Готуючись до *другого питання*, варто виходити з того, що у сучасній соціології окреслилися два підходи до аналізу соціальної структури особистості – нормативний і функціональний.

Суть нормативного підходу полягає в тому, що він допомагає віднайти ті найсуттєвіші ознаки, яким особистість має відповідати в ідеалі. Серед нормативних елементів особистості виділяють світогляд, духовне багатство, високу мораль.

Функціональний підхід, на відміну від нормативного, допомагає виявити ті якості або властивості, якими людина наділена як реальний суб'єкт життєдіяльності. Виходячи з функціонального підходу, у структурі особистості можна виділити три основні елементи: соціальний статус, соціальну роль, спрямованість особистості.

Соціальний статус визначається у соціології як становище індивіда чи соціальної групи стосовно інших індивідів, груп, яке пізнається за соціально значущими для даної системи ознаками. У найзагальнішому розумінні соціальний статус особистості у

суспільстві пов'язують, як правило, з віком, статтю, походженням, професією, сімейним станом.

У західній соціології дослідження соціального статусу значною мірою спираються на концепцію соціальної стратифікації німецького соціолога М.Вебера (1864–1920), згідно з якою статусні групи є найважливішими елементами соціальної структури. Такі групи характеризуються специфічним стилем життя, певним типом освіти і занять, сприйняттям певних цінностей і вірувань, дотриманням правил поведінки, звичаїв і традицій.

Виходячи із соціального статусу, людина, як член суспільства виконує ту чи іншу роль.

Соціальна роль визначається в соціології як нормативний зразок поведінки індивіда, що займає певну соціальну позицію у суспільстві, групі, організації і виконує відповідні функції. Виконуючи ті чи інші соціальні ролі в суспільстві, індивід має можливість одні з них вибрати вільно (роль матері, батька), інші йому дано незалежно від його волі і бажання (роль жінки, чоловіка, національність, раса). Із соціальною роллю, як правило, пов'язують певні права та обов'язки індивіда, ступінь реалізації яких залежить не тільки від змісту рольових вимог, а й від можливостей і якості його самого.

Для визначення сукупності соціальних ролей, які виконує у суспільстві особистість, використовують два основні поняття: спосіб життя як відображення соціального в індивідуальному; стиль життя як відображення індивідуального в соціальному. Кожний соціальний статус має свій рольовий набір, тобто дотримання людиною певних зразків і норм поведінки, що впливають із соціального статусу.

Питанням соціального статусу і соціальної ролі багато уваги приділяв відомий американський антрополог Ральф Лінтон (1893-1953 рр.), який тривалий час вивчав звичаї різних народів. У своїй праці "Про статус і роль" Лінтон пише про те, що функціонування суспільства залежить від

наявності певних зразків (моделей) відповідної поведінки індивідів або груп індивідів. Різні позиції в цих зразках поведінки називаються статусами. Поняття статусу означає певну позицію в окремій структурі. Таким чином, індивід має багато статусів. Статус конкретного індивіда складається з суми всіх статусів, які він займає. На думку Р.Лінтона, основними підставами для приписування статусу є стать і вік. Однак це приписування значною мірою зумовлене культурою того суспільства, в якому це відбувається.

Розглядаючи *третє питання*, доцільно було б зазначити, що індивідом народжуються, а особистістю людина стає в процесі соціалізації. Отже, соціалізація – це процес входження індивіда в соціальне середовище через засвоєння певної системи знань, норм, цінностей, традицій, ідеалів і т.п., які притаманні повноправним членам суспільства. Існують різні концепції соціалізації людини. Необхідно зосередити свою увагу на питанні: який внесок у розробку теорії соціалізації зробили зарубіжні і вітчизняні соціологи.

У сучасній соціології сутність процесу соціалізації відображається через його моделювання. До сучасних моделей соціалізації належать: ”психоаналітична або особистісного контролю” (З.Фрейд), ”рольового тренінгу” (Т.Парсонс), ”соціального навчання” (Дж. Г.Доллард, Б.Скіннер та ін.), ”міжособистісного спілкування” (Ч.Х.Кулі, Дж.Мід та ін.), ”когнітивна” (Ж.Піаже, А.Маслоу та ін.), ”модель інкультурації” (Ф.Баос, В.Малиновський) та ”еволюційна” (Е.Еріксон).

Основними інститутами соціалізації є сім’я, дошкільний колектив, школа, навчальний, трудовий колектив. Слід проаналізувати і з такі поняттями, як соціальна адаптація особистості, інтеріоризація.

У сучасній соціології зв’язок між процесами соціалізації та адаптації вивчається багатьма дослідниками (І.Кон, І.Милославова, Т.Шабутані, Г.Югай та ін.). Цей зв’язок стосується безпосереднього механізму соціалізації. Адаптація

людини є складним соціально-зумовленим явищем, для якого характерна діалектично суперечлива єдність трьох рівнів адаптивної поведінки людини: біологічного, психологічного та соціального при провідній визначальній ролі останнього рівня.

Порівнюючи розуміння соціалізації з поняттям "соціальна адаптація" в широкому розумінні (тобто адаптація людини в цілому), необхідно зазначити, що вони тісно взаємопов'язані і мають цілий ряд як соціальних, так і відмінних рис. У діалектичній взаємодії перебувають функції соціалізації та адаптації. Так, на певному рівні соціалізації у взаємодії особистості та середовища виникає момент динамічної рівноваги, погодження норм та традицій середовища й поведінки людини.

Варто зазначити, що сутність адаптивно-розвиваючої концепції соціалізації полягає у розгляді соціалізації як взаємодії людини, що триває все її життя, з навколишнім середовищем за допомогою адаптації, що змінюють одна одну у кожній із сфер її життєдіяльності.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Які особливості характерні для соціологічного, філософського і психологічного аспектів дослідження особистості? У чому полягає специфіка соціологічного підходу до визначення особистості?
2. Як розуміти поняття „соціологічна структура особистості“?
3. Розкрийте соціальні ролі, які характерні для сучасної особистості.
4. Чому соціальний статус є визначальним в розкритті соціальної ролі особистості?
5. Розкрийте зміст понять „соціальна адаптація“, „соціальна установка“, „соціальна поведінка людини“.

6. Яка роль цінностей і ціннісних орієнтацій у Вашому житті й у житті суспільства?
7. Які основні стадії соціалізації та інститути соціалізації на цих стадіях?
8. Перед яким ціннісним вибором стоїть сучасна українська молодь?
9. Який вплив на свідомість і діяльність людини мають ЗМІ, і як ви оцінюєте нинішній стан ЗМІ?
10. Що є визначальною основою соціальної діяльності?
11. У чому полягає сутність девіантної поведінки?
12. Розкрийте зміст структурної теорії особистості З.Фрейда.
13. Назвіть основні потреби особистості і розкрийте їх взаємозв'язок (за теорією А.Маслоу).
14. Охарактеризуйте етапи соціалізації особистості за теорією американського вченого Е. Еріксона.

Завдання для самостійного опрацювання

1. Кожна доросла людина виконує велику кількість соціальних ролей, що приводить до виникнення внутрішньрольових та міжрольових конфліктів. Проаналізуйте досвід свого студентського життя і назвіть типові конфлікти різного роду. Які способи вирішення цих конфліктів найбільш успішні?
2. Перед яким ціннісним вибором стоїть сучасне українське суспільство? Обґрунтуйте вашу відповідь.
3. Чи існує в Україні проблема міжнаціонального спілкування? Обґрунтуйте вашу відповідь.
4. Обґрунтуйте вашу власну позицію щодо впливу ЗМІ на духовний розвиток особистості.
5. Загальноприйнятими є два варіанти виховання дітей – репресивний та учасницький. Їм притаманне:

Репресивний тип	Учасницький тип
Покарання за погану поведінку	Винагорода за гарну поведінку
Матеріальні винагороди та покарання	Заохочення словом
Підкорення дитини	Автономія дитини
Команди	Взаємодія
Дорослі – центр	Діти – центр
Діти виконують побажання дорослих	Дорослі йдуть назустріч побажанням дітей

- Визначте, до якого типу виховання належить процес формування особистостей таких персонажів: Попелюшки, Тома Сойера, Тімура дяді Федора (персонажа мультфільму «Канікули в Простоквашино»).
- Який тип соціалізації і чому більше сприяє формуванню лідерів? Який тип соціалізації більше сприяє формуванню виконавців?
- Який тип виховання притаманний представникам середнього класу, який – нижчого?
- До якого типу соціалізації ви віднесли б власне виховання?
- Перелічіть повний набір статусів у себе, своїх батьків і двох–трьох знайомих. Який список довший? Про що це свідчить?
- Відомо, що з дитинства соціалізація хлопчиків та дівчаток відбувається по-різному. Визначте: а) з чим це пов'язано; б) за допомогою яких засобів соціалізації та в який спосіб формуються бажані зразки поведінки; в) які якості хлопчиків та дівчаток повинні бути сформовані цими засобами; г) до яких соціальних наслідків це приводить; д) яка форма соціалізації (чоловіча чи жіноча) відповідає вимогам сучасної професійної кар'єри.

12. Зробіть самостійне дослідження на тему: „Вплив досвіду соціалізації батьків на виховання дітей”. Порівняйте методи виховання, які використовувались по відношенню до ваших батьків, із тими методами, до яких вони вдаються, виховуючи вас. Чи можна зробити висновок, що досвід соціалізації передається від покоління до покоління? Які зміни відбуваються з часом та чим їх можна пояснити?
13. „Чим примітивніше суспільство, тим більше схожості між індивідами, що складають його” (Е.Дюркгайм. Метод соціології). Як ви розумієте цей вислів?
14. Подумайте і дайте аргументовану відповідь. „Соціалізація – це гасло, яке соціологія використовує у боротьбі з біологією та генетикою. Так вважають деякі соціологи. Чи праві вони? Доведіть свою позицію. Як провести розмежування між біологічним і соціальним світами?

Теми рефератів

1. Особистість в умовах суспільної трансформації.
2. Процес становлення теоретичних досліджень соціалізації у західній та вітчизняній соціології.
3. Адаптація людини до соціальної дійсності в сучасній Україні: соціологічний аспект.
4. Формування духовного світу людини як процес її соціалізації.
5. Роль цінностей і ціннісних орієнтацій у житті людини і суспільства.
6. Умови соціального існування особистості в сучасній Україні.
7. Роль спілкування в житті людини.
8. Поняття особистості в соціології філософії і психології.
9. Формування особистості та соціалізація.
10. Значення потреб, інтересів, життєвих цілей у життєдіяльності людини.

Теми дискусійного обговорення:

1. Чому належить пріоритет у формуванні установок та ціннісних орієнтацій людини: природним задаткам чи соціальному оточенню?
2. Чому в Україні бідні постійно бідні, і звідки беруться мільйонери і мільярдери?

Тематика ІНДЗ (есе, творчі роботи)

1. Підготуйте реферат на тему: „Особистість в умовах суспільної трансформації”.
2. Підготуйте есе за темою: „Мої соціальні ролі: сам собі режисер?”
3. Підготуйте реферативний огляд статті О.Злобіної „Особистісна складова суспільних змін: соціологічний контекст” // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 3. – С. 32-45.
4. Напишіть есе на тему: ”Чи впливає менталітет українця на становлення нової української державності?”.
5. Підготуйте реферативну доповідь: ”Людина в соціології фрейдизму”.
6. Підготуйте творчу роботу: ”Чи виконують свою соціальну роль відповідні соціальні інституції у формування високоморальної особистості?”.
7. Проаналізуйте сучасний стан соціалізації особистості в Україні.
8. Підготуйте теоретичну доповідь на тему: ”Вплив мікросередовища на розвиток особистості”.
9. Напишіть есе на тему: ”Ваша оцінка впливу ЗМІ на формування особистості”.
10. Підготуйте реферативний огляд статті: Гофман І. Формула зовнішнього вираження ролі. // Соціологічний журнал. – 2003. – № 3. – С. 142-158.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Дворецька Г.В. Соціологія: Навчальний посібник. – К., 2002.
2. Зарубежная социология XX ст. Хрестоматия. Тексты / Под ред. В.Г.Городяненка. – Днепропетровск, 2001.
3. Культура – суспільство – особистість: Навчальний посібник / За ред. Л.Скокової. – К., 2006.
4. Спеціальні та галузеві соціології: Навчальний посібник. – 2-е вид. / За ред. В.Є.Пилипенка. – К., 2007.
5. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціальні та галузеві соціологічні теорії. – К., 1999.
6. Некрасов А.И. Основы социологии: конспект лекций. – Харьков, 2002.
7. Піча В.М. Соціологія. Навчальний посібник. – К., 1999.
8. Попова І.М. Соціологія. Пропедевтичний курс. – К., 1996.
9. Примуш М.В. Загальна соціологія: Навч. посібник. – К., 2004.
10. Радугин А.А., Радугин К.А. Социология: курс лекций. – М., 2003.
11. Смелзер Н. Социология. – М., 1994.
12. Современная американская социология. – М., 1994.
13. Соціологія. Навчальний посібник / За ред. С.О.Макеєва. – К., 2008.
14. Соціологія. Підручник / За ред. В.Г. Городяненка. – К., 2003.
15. Система социологического знания: Учебное пособие / Сост. Г.В.Щекин. – К., 2001.
16. Черниш Н.Й. Соціологія: курс лекцій. – Львів, 1996.
17. Юрій М.Ф. Соціологія. – К., 2004.

Додаткова:

1. Бердяев Н.А. О назначении человека. – М., 1993.
2. Гуцаленко Л.А. Нужна ли социологии жизни живая личность?// СОЦИС. – 2003. – № 10. – С.3-13

3. Гордон Л.А. Социальная адаптация в современных условиях // СОЦИС. – 1994. – № 8–9. – С. 3-15.
4. Головаха Є. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні. – К., 1997.
5. Злобіна О., Тихонович В. Особистість сьогодні: адаптація до суспільної нестабільності. – К., 1996.
6. Злобіна О. Особистість як суб'єкт соціальних змін. – К., 2004.
7. Злобіна О. Категорія „особистість” у системі понять соціологічної теорії // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 121-134.
8. Злобіна О. Особистісна складова суспільних змін: соціологічний контекст // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 3. – С. 32-45.
9. Кон И.С. Социология личности. – М., 1967.
10. Кули Ч. Человеческая природа и социальный порядок. – К., 2000.
11. Особистість у контексті глобалізації (Круглий стіл) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2.
12. Резнік О. Особистість і громадянське суспільство: досвід теоретичного осмислення // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 3. – С. 68-79
13. Сохань Л. Життєвий простір і життєвий світ особистості // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 1. – С. 190-201.
14. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992.
15. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах та за межами буденності. – К., 2003.
16. Шульга М.О. Соціальний ареал особистості // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 20-23.
17. Франк С. Смысл жизни // Духовные основы общества. – М., 1992.
18. Фройд З. Вступ до психоаналізу. – К., 1998.

19. Фройд З. Психологія бессознательного. – М., 1990.
20. Яковенко А. Вплив суспільних чинників на студентську молодь // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 5-26.

ЗРАЗКИ ТЕСТІВ

Варіант I

1. Кожна людина, яка живе в суспільстві – це:

- А) індивід, індивідуальність, особистість;
- Б) тільки індивід;
- В) тільки особистість;
- Г) тільки індивідуальність.

2. Особистість – це:

- А) соціально визначена можливість особи діяти відповідно до об'єкта дії;
- Б) тип світогляду, за яким індивідуальні інтереси протиставляються суспільним і переважають їх;
- В) стійка система соціально значущих рис і властивостей людини, котра реалізується в процесі соціальних зв'язків через активну предметну діяльність та спілкування;
- Г) особливе ставлення людини до дійсності й до самої себе, що проявляється у цінностях, мотивах, потребах, установках, прагненнях, переконаннях та ідеалах.

3. Особистість як об'єкт соціальних відносин характеризується через:

- А) самоусвідомлення особистості та систему ціннісних орієнтацій;
- Б) соціалізацію та соціальну ідентифікацію
- В) потреби, мотивації, соціальні настанови і соціальну поведінку;
- Г) соціальний статус і соціальну роль.

4. Особистість як суб'єкт соціальних відносин характеризується через:

- А) самоусвідомлення особистості, систему ціннісних орієнтацій, потреби, мотивації, соціальні настанови і соціальну поведінку;
- Б) соціалізацію та соціальну ідентифікацію;
- В) соціальну мотивацію і потреби;
- Г) соціальний статус і соціальну роль.

5. З яких частин складаються соціальні настанови:

- А) поведінкової і афективної;
- Б) поведінкової, афективної і когнітивної;
- В) когнітивної і афективної;
- Г) особистісної, когнітивної і афективної.

6. Афективна частина соціальної настанови – це:

- А) усвідомлене ставлення до об'єкта;
- Б) послідовна поведінка щодо об'єкта;
- В) візуальне сприйняття об'єкта;
- Г) емоційне ставлення до об'єкта.

7. У складі тричленної структури особистості виділяють такі складові:

- А) соціальний статус, соціальну роль і спрямованість особи;
- Б) соціальний статус, соціальну роль та індивідуалізм;
- В) соціальні риси, соціальний статус і спрямованість особи;
- Г) соціальне виховання, соціальний статус та індивідуалізм.

8. Соціальна роль – це:

- А) модель поведінки, очікувана від того, хто має зазначений соціальний статус;
- Б) місце в соціальній структурі групи чи суспільства;

В) особливе ставлення людини до дійсності і до самої себе, що проявляється в цінностях, мотивах, потребах, установках, прагненнях, переконаннях та ідеалах;

Г) усвідомлення особистістю своєї приналежності до певної спільноти, її поведінки відповідно до усталених у груп норм.

9. Соціальний статус – це:

А) процес входження в суспільство, включення особистості в соціальні зв'язки;

Б) місце в соціальній структурі групи чи суспільства;

В) особливе ставлення людини до дійсності і до самої себе, котра проявляється в цінностях, мотивах, потребах, прагненнях, переконаннях та ін.

Г) усвідомлення особистістю своєї приналежності до певної спільноти, її поведінки відповідно до усталених у групі норм.

10. Соціальна поведінка – це:

А) особливе ставлення людини до дійсності і до самої себе, що проявляється в цінностях, потребах, мотивах та ін.;

Б) модель поведінки, очікувана від того, хто має зазначений соціальний статус;

В) тип світогляду, за яким індивідуальні інтереси протиставляються суспільним і переважають їх;

Г) усвідомлені, цілеспрямовані дії, засновані на увазі до потреб, інтересів, дій інших людей, існуючих соціальних норм.

Варіант II

1. Взаємодія індивіда і соціального середовища в процесі соціалізації відбувається у формі:

А) адаптації;

В) інтеріоризації;

Б) індивідуалізації;

Г) ресоціалізації.

2. Індивід – це:

- А) сукупність біологічних та соціальних рис, які відрізняють одну людину від іншої;
- Б) окрема конкретна людина, представник людського роду;
- В) система соціально значущих рис, що характеризує людину як продукт суспільного розвитку та включення в систему соціальних зв'язків.

3. Індивідуальність – це:

- А) сукупність біологічних та соціальних рис, які відрізняють одну людину від іншої;
- Б) окрема конкретна людина, представник людського роду;
- В) система соціально значущих рис, що характеризує людину як продукт суспільного розвитку та включення в систему соціальних зв'язків.

4. Особистість – це:

- А) сукупність біологічних та соціальних рис, які відрізняють одну людину від іншої;
- Б) окрема конкретна людина, представник людського роду;
- В) система соціально значущих рис, що характеризує людину як продукт суспільного розвитку та включення в систему соціальних зв'язків.

5. Соціальний статус – це:

- А) позиція, придбана індивідом у суспільстві завдяки його власним зусиллям;
- Б) становище індивіда в суспільстві, пов'язане з певними правами та обов'язками;
- В) соціальне становище в суспільстві, приписане індивіду на основі його віку.

6. Соціальна роль – це:

- А) відповідний прийнятим нормам спосіб поведінки людей залежно від їх статусу чи становища у суспільстві, системі між особових відносин;
- Б) значення, придбане індивідом у суспільстві завдяки його власним зусиллям;
- В) становище індивіда в суспільстві, пов'язане з певними правами та обов'язками.

7. Соціалізація – це:

- А) процес засвоєння людиною впродовж свого життя певної системи знань, норм, цінностей, притаманний повноправним членам суспільства;
- Б) процес взаємодії людини з соціальним середовищем, під час якого узгоджуються вимоги й очікування його учасників;
- В) втрата особистістю об'єктивної приналежності до даної соціальної групи без подальшого входження до іншої, а також втрата особистістю норм та цінностей відповідної субкультури.

8. Який період у житті людини охоплює процес соціалізації?

- А) від народження до повноліття;
- Б) від повноліття до старості;
- В) від народження до старості.

9. Соціальна активність особистості – це:

- А) системна соціальна якість, яка визначає розуміння, прийняття інтересів суспільства та певних спільнот, а також вміння реалізувати ці інтереси, активна діяльність самостійного суб'єкта;
- Б) процес взаємодії людини із соціальним середовищем, під час якого узгоджуються вимоги і очікування його учасників;

В) втрата особистістю об'єктивної приналежності до даної соціальної групи без наступного входження до іншої, а також втрата особистістю норм та цінностей відповідної субкультури.

10. Поведінка, що відхиляється від соціальних норм – це:

- А) аномічна;
- Б) агресивна;
- В) девіантна.

Правильні відповіді:

Варіант I: 1. (А); 2. (В); 3. (Б); 4. (А); 5. (Б); 6. (Г); 7. (А); 8. (А); 9. (Б); 10. (Г).

Варіант II: 1. (А,В); 2. (Б); 3. (А); 4. (В); 5. (Б); 6. (А); 7. (А); 8. (В); 9. (А); 10. (В).

ТЕМА 6. КУЛЬТУРА І НАУКА ЯК СОЦІАЛЬНІ ФЕНОМЕНИ

1. Соціологія культури як наука: предмет, об'єкт та основні напрями досліджень.
2. Поняття, категорії і функції культури як соціального явища.
3. Наука – об'єкт соціологічного дослідження.

Ключові поняття: *соціологія культури, культура, культурологічні школи, цивілізація, структура культури, наука, інституціоналізація науки, наукова діяльність.*

Феномен культури складний і багатогранний. Культура як суспільний феномен реагує на всі зміни, що відбуваються у соціумі, здійснює певний вплив на нього, формуючи і визначаючи переважну більшість соціальних процесів. Для соціології як науки роль культури у функціонуванні і розвитку суспільства є досить важливою, адже соціальний розвиток людини, тобто її соціалізація, можлива в основному саме завдяки культурі і через культуру. У зв'язку з цим вагомим чинником у структурі соціологічного знання стає соціологія культури, що в свою чергу зумовлює актуалізацію вивчення даної дисципліни.

Поняття „культура” було предметом дискусії вчених та мислителів іще з часів Платона та Аристотеля. Уперше до наукового обігу це поняття було введено римським політичним діячем, філософом, письменником і оратором Марком Тулієм Цицероном і пов'язувалось з культурою розуму, а також цей термін ще означав спосіб обробки землі (від лат. обробляти, зрошувати). У XVII-XVIII ст. культура стає центральним поняттям європейської соціальної думки. В епоху Просвітництва термін „культура” розуміли як деяку протилежність природі („натурі”).

До XVIII-XIX ст. культурі як джерелу духовних, моральних і естетичних цінностей протиставлялася

цивілізація. Цивілізацію передусім пов'язували із матеріальним і технологічним прогресом, а культуру – із процесом ідеальним, духовним. Тобто термін „цивілізація” означав розвиток, рух у певному напрямку, а поняття культури – певні результати людської діяльності.

У ХХ ст. під культурою стали розуміти не тільки художньо-творчий процес, а насамперед звичаї, традиції, цінності, погляди, що існують у суспільстві, тобто всю сферу соціального саморозуміння людини.

У 50-ті рр. ХХ ст. американські етнологи А.Кробер і К.Клакхон склали „реєстр визначень культури”, який охоплював 247 значень культури. Вищезазначені вчені довели, що цей термін вживають в описовому, історичному, нормативному, психологічному структуральному, генетичному контекстах.

Культура, з точки зору марксистського підходу, представляє собою систему формування сил людини у процесі її соціальної діяльності.

Така багатоманітність визначень цього терміну спричинила те, що в 1982 р. Всесвітня конференція з культурної політики, проведена під егідою ЮНЕСКО, прийняла декларацію, в якій культуру витлумачено як комплекс характерних матеріальних, духовних і емоційних рис суспільства, що включає в себе не лише різні мистецтва, а й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій, вірувань. За оцінками сучасних дослідників, існує близько 1000 визначень культури.

Культура є соціальний феномен, і в цьому сенсі вона протиставляється «натурі» (природі). Можна сказати, що культура – це специфічна сукупність засобів, способів, форм, зразків і орієнтирів взаємодії людей із середовищем існування, яка генетично не успадковується, а виробляється у спільному житті для підтримки певних структур діяльності й спілкування.

Така розмаїтість свідчить про те, що культура в житті людства посідає особливе місце. Вона є показником

матеріальної й духовної зрілості суспільства. У ній втілена здатність суспільства в кожний конкретний історичний період забезпечувати функціонування суспільного життя.

Культура в соціології розглядається як складне динамічне людське утворення, що має суспільну природу й виражається в соціальних відносинах, спрямованих на створення, відтворення, засвоєння й поширення матеріальної та духовної предметності, яка забезпечує реалізацію потреб і соціальних інтересів людей, їхню взаєморозуміння й організовану взаємодію.

Загальнолюдський, глобальний та світовий характер має також наука. Наука – складний багатогранний феномен, який можна розглядати в різних планах: культурологічному (форма передачі позитивного досвіду); діяльнісному (особлива діяльність, спрямована на одержання і застосування знань), практичному (безпосередня продуктивна, практична сила суспільства); інституціональному (особливий соціальний інститут, що дає стійкість і визначеність суспільним відносинам, прискорює суспільний розвиток); інформаційному (збір, аналіз і переробка інформації); логіко-гносеологічному (особлива форма суспільної свідомості, яка характеризується своєрідним способом відображення світу).

Розвиток науки завжди був пов'язаний з задоволенням потреб суспільства. Наука проникає в різні сфери суспільства, проте разом з цим вона усе в більшій мірі залежить від суспільства. Інституціоналізація призводить до більш чіткого вираження соціально значимих функцій науки, що в свою чергу змінює роль, статус, престиж науки в суспільстві. В умовах сьогодення при взаємодії суспільства і науки все більш значимим стає служіння науки гуманним цілям.

Довший час наука не була цілісним, розвинутим, самостійним соціальним утворенням, так як розвивалася в рамках інших соціальних інститутів: релігії, освіти. Становлення соціології науки як самостійної галузі відбувається в кінці 50-х років ХХ століття, коли науки і

новітні технології були визнані невід’ємними компонентами в житті суспільства, соціальними інститутами суспільства. В цей час були опубліковані три теоретичні роботи, що посилили інтерес до соціології науки – це роботи Р. Мертона „Наука, техніка і суспільство Англії в XVII столітті” (1928), Дж. Бернала „Соціальна функція науки” (1939) і Т. Куна „Структура наукових революцій” (1962).

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ ПРИРОДА, ФУНКЦІЇ, СТРУКТУРА КУЛЬТУРИ ТА НАУКИ

1. Еволюція поняття „культура” та особливості її дослідження в соціології.
2. Предмет, об’єкт, категорії, функції та методи соціології культури.
3. Наука як складний багатогранний феномен та об’єкт соціологічного аналізу

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ

Вивчаючи перше питання, зверніть увагу на широкий спектр інтерпретації терміну „культура”, на виникнення терміну „соціологія культури”, на формування шкіл у розумінні культури. Визначте орієнтири представників шкіл у трактуванні культури як феномену суспільства.

Соціологія культури – це галузь соціологічного знання, що вивчає закономірності функціонування та розвитку культури як суспільного явища, а також форми виявлення цих закономірностей у людській діяльності.

Уперше поняття „соціологія культури” було введено у соціологічну науку М. Адлером, який під предметом цієї галузевої соціологічної теорії розумів вивчення соціальних чинників становлення і функціонування культурних цінностей і норм, їх вплив на суспільство і соціальну поведінку людини.

У кінці XIX- на початку XX ст. у класичній соціології склалися дві основні школи у розумінні культури: **французька** (Е.Дюргайм, К.Леві-Стросс, Дж.Мердок), яка розвиває *ціннісно-регулятивну орієнтацію соціології культури* (колективні уявлення, цінності, традиції) та **німецька** (М.Вебер), яка розвиває **етико-нормативну орієнтацію** (переконавання про честь, обов'язок, гідність, красу). У 50-ті рр. XX ст. розпочинає роботу **американська** соціологічна школа, де виникають дві гілки розуміння культури: **культуралістська** (Ф.Боас, Б.Малиновський, М.Мід, Р.Бенедикт, А.Кребер), яка стверджувала, що в теоріях про суспільство головне місце повинно належати культурі, й **антрополого-структуралістська** (А.Радкліфф-Браун, А.Еванс-Прічард), які надавали першість при вивченні суспільства соціальній структурі.

У 60-70-ті рр. XX ст. соціологія культури стає самостійною теоретичною системою знань. Біля її витоків стояли П.Сорокін („Соціальна та культурна динаміка”), А.Моль („Соціодинаміка культури”). Над проблемами розвитку культури працювали П.Бурдьє, Н.Смелзер, Дж.Мердок, У.Самнер.

Серед сучасних українських учених цими проблемами займаються С.Кримський, М.Попович, Л.Сохань, Є.Бистрицький, О.Донченко, В.Піча, В.Андрущенко та ін.

Культура й культууроутворювальна діяльність людей може бути також розглянута в широкому значенні – як така, що складається із трьох підсистем: духовної, матеріальної й соціальної. Взаємно впливаючи одна на одну, вони становлять єдине ціле культури.

Усі три підсистеми культури замикаються на культурі особистості як персоніфікованого носія культурної свідомості.

Аналізуючи друге питання – про предмет, об'єкт, категорії, функції та методи соціології культури, зверніть увагу на те, що питання предметної сфери культури залишається дискусійним. Складність вирішення цього питання полягає в тому, що культурне охоплює соціальне в

усіх його формах упродовж усієї історії людства. До прикладу, американські учені А.Кребер та Т.Парсонс вважають, що предметом вивчення соціології культури є зміст і зразки цінностей, символічно-сенсорні системи, що творяться і передаються людьми. Проте більшість учених вважають, що предметом соціологічного дослідження культури є соціальні аспекти функціонування культури у суспільстві.

Об'єктом соціології культури є діяльність людей (суспільства загалом, різноманітних соціальних груп і особистостей), що пов'язана з виробництвом, поширенням і споживанням культурних цінностей, як матеріальних, так і духовних.

Основними напрямками розвитку соціології культури є: визначення категорійного апарату; виділення структурних елементів культури; функції культури; різновиди культури; культура і особистість; культурна взаємодія та взаємовплив культур; розвиток культури в сучасних умовах.

Сутність соціологічного підходу до дослідження культури полягає в розкритті закономірностей функціонування й розвитку культурних феноменів у суспільстві, у виявленні потенціалу соціальних можливостей культури.

Як і кожна наука, соціологія культури має свою систему понять і категорій. У дослідженні соціології культури важливим є визначення ціннісних компонентів (аксіологічний аспект), яке дає змогу об'єднати елементи культури в систему. Людину в цьому контексті розглядають одночасно як суб'єкт і об'єкт культурного розвитку, а культуру – як міру гуманізації і гармонізації суспільства і людини.

Щодо основних *елементів культури* як соціальної системи, то до них належать: *цінності; норми; звичай; традиції; мова; церемонії; обряди; уподобання; табу; закони.*

При соціологічному дослідженні культури розрізняють **культурну статику** (певна сукупність елементів, що її конституують, і зв'язків між ними) і **культурну динаміку** (описує ті зміни, яких зазнає культура при поширенні у часі

(історичний аспект) або у просторі (розширення культури, збільшення числа її носіїв).

Вивчаючи третє питання, зауважте, що **наука** – це не лише система знань, а й процес їх одержання та застосування. На рубежі третього тисячоліття наука і техніка дедалі більше перетворюються на фундамент сучасної цивілізації, проникаючи в глибинні основи життя природи та людини. У межах наукознавства поєднуються різногалузеві дослідження сучасної науки, серед яких чільне місце займає соціологічна проблематика.

Об'єктом дослідження соціології науки є наука як система знань, яка є специфічним елементом культури, один із видів творчої діяльності, що виокремився в особливу сфери розподілу праці.

Предметом соціології науки є вивчення соціальних структур і процесів наукової діяльності, взаємодію наукових структур, статус науки і вчених в суспільстві. Особлива увага звертається на наукові співтовариства, умови праці вчених, обмін інформацією, особливості стимулювання творчої активності учених, дослідження процесів впливу суспільних мов на розвиток науки, а науки – на суспільство.

Наука виконує дві основні **соціальні функції**: *пізнавальну* (пошук нового, аналіз сутності процесів і явищ, виявлення закономірностей їхнього розвитку); *практичну* (застосування знання, його використання в різних сферах суспільства).

Соціологія науки розвивається в основному в рамках комплексної наукової сфери – **наукознавства** (science of science). Сьогодні воно є комплексом взаємодіючих одна з одною дисциплін, які часто пересікаються, проникаючи одна в одну. Серед таких дисциплін варто відмітити методологію наукових досліджень, історію науки, філософію та психологію науки, статистику науки та інші.

Практичним завданням цього напрямку соціології є підвищення ефективності матеріальних і фінансових

вкладень в науку за рахунок удосконалення соціальних форм організації науки. При цьому соціологія науки може задавати концептуальні основи керування наукою – від наукових колективів окремих інститутів – до форм включення науки в матеріальне виробництво, освіту, соціальну і науково-технічну політику.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Якими є об'єкт і предмет соціології культури?
2. Поясніть зміст культури як соціального явища.
3. Визначте основні функції соціології культури.
4. Які основні форми, види та типи культури в сучасному суспільстві вам відомі?
5. Перелічіть основні складники культури, які вивчає соціологія.
6. Дайте характеристику методологічній базі соціології культури.
7. Які методи соціології культури відомі вам? Назвіть їх та охарактеризуйте.
8. Охарактеризуйте культурно-світоглядницьку функцію науки.
9. Дайте оцінку науці як продуктивній силі суспільства.
10. Проінтерпретуйте науку як соціальний інститут.

Завдання для самостійного опрацювання

1. Охарактеризуйте різні форми культури, які існують в суспільстві.
2. Які відмінності існують між поняттями цінності і норми?
3. У чому полягає соціальна природа культури?
4. Який інструментарій використовує цей напрям соціології у своїх дослідженнях?
5. Охарактеризуйте основні складові нематеріальної культури, які вивчає соціологія.

6. Що є предметною цариною соціології науки?
7. Хто з відомих соціологів здійснив значний вклад у розвиток соціології науки?
8. Яке місце займає соціологія науки в системі наукознавчих дисциплін?
9. Яке практичне застосування мають соціологічні дослідження наукової діяльності?

Теми рефератів

1. Вплив глобалізації на культури різних країн світу.
2. Культура і соціальний досвід.
3. Соціально-практична природа функцій культури.
4. Культура та цивілізація у поглядах Ф.Тьоніса, О.Шпенглера, А.Тойнбі, Г.Маркузе.
5. Нова соціально-культурна реальність та розвиток національної культури.
6. Концепції соціокультурних суперсистем П. Сорокіна.
7. Інтерналістський та екстерналістський підходи до аналізу науки.
8. Наука як соціальний інститут.
9. Наука як практична сила суспільства.

Тематика ІНДЗ (есе, творчі роботи)

1. Підготуйте таблицю «Визначення поняття культури в системі соціальних наук».
2. Підготуйте доповідь на тему: «Визначення культури у працях М.Вебера, Е.Дюркгайма, П. Сорокіна».
3. Підготуйте таблицю «Субкультури сучасного українського суспільства».
4. Проведіть власне соціологічне дослідження вільного часу студентів вашого факультету. Опрацьований матеріал представте на семінарському занятті.
5. Підготуйте доповідь на тему: «Стан та перспективи розвитку науки на сучасному етапі».

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Арутюнов В.С., Стрекова Л.Н. Административно-информационная система науки. – М., 2001.
2. Бабій Л.Т. Діалектика розвитку історичних типів культури. – Львів, 1991.
3. Богданова И.Ф. Эффективность подготовки молодых ученых // СОЦИС. – 1998. – № 9. – С. 56-66.
4. Ерасов Б.С. Социальная культурология. 2-е изд. – М., 1996. – 560 с.
5. Ионин Л.Г. Социология культуры. – М., 1996. – 362 с.
6. Зиятдинова Ф.Г. Образование и наука в трансформирующемся обществе // СОЦИС. – 2005. – № 11. – С. 70-78.
7. Жоль К.К. Соціологія: Навч. Посібник. – К.: Либідь, 2005. – С. 145-186. – С. 222-254.
8. Соціологія культури: Навч. посібник. // О.М.Семашко, В.М.Піча, О.І.Погорілий та ін.– К.: „Каравела”, Львів: „Новий світ-2000”, 2002. – 334 с.
9. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2006. – С. 231-239.
10. Черниш Н.Й. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання. – 5-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2009. – С. 278-314.
11. Юрій М.Ф. Соціологія культури. – К.: Дакор., 2004. – С. 419-432.

Додаткова

1. Витаньи И. Общество. Культура. Социология. – М.: Прогресс, 1984. – 288 с.
2. Ерасов Б.С. Социальная культурология. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 591 с.
3. Келле В.Ж. Наука как компонент социальной системы. – М.: Наука, 1988. – 198 с.

4. Кун Т. Структура научных революций. – М.: Прогресс, 1975. – 288 с.
5. Михайлова Л.И. Социология культуры. – М.: Фаир-Пресс, 1999. – 232 с.
6. Соціологія культури: Навч. посібник / За ред. О.М. Семашко, В. М. Пічі. – Львів: Новий світ-2000, 2004. – 334 с.

ЗРАЗКИ ТЕСТІВ

Варіант I

1. У кінці XIX- на початку XX ст. у класичній соціології склалися дві основні школи у розумінні культури:

- А) французька;
- Б) німецька;
- В) американська;
- Г) британська.

2. Вперше до наукового обігу термін “соціологія культури” ввів:

- А) Вебер;
- Б) Адлер;
- В) Спенсер;
- Г) Нідерман.

3. Він стверджував, що неможливо аналізувати динаміку соціальних відносин у науці, відсторонюючись від пізнавальних процесів, що в ній відбуваються:

- А) А. Радкліфф-Браун;
- Б) А.Еванс-Прічард;
- В) Т. Кун;
- Г) М. Мід.

4. Праця “Занепад Європи” належить:

- А) О.Шпенглеру;
- Б) Ш.Монтеск’є;
- В) Г.Зіммелю;
- Г) Ф.Ніцше.

5. “Реєстр визначень культури” у 50-і рр. ХХ ст. склали американські етнологи:

- А) І.Кант, Г.Зіммель;
- Б) Ф.Бекон, Ж.-Ж. Руссо;
- В) Ш.Монтеск’є, І.Кант;
- Г) А.Кребер, К.Клакхон.

6. Функціями культури, які вона відіграє у функціонуванні та розвитку сучасного суспільства є (оберіть всі вірні відповіді):

- А) гуманістична;
- Б) пізнавальна;
- В) семіотична;
- Г) інформаційна;
- Д) комунікативна;
- Е) виховна;
- Ж) нормативно-регулювальна;
- З) кумулятивна.

7. Наукову діяльність, як специфічну діяльність, спрямовану на пізнання сутності об’єктивних законів розвитку реального світу, вивчає:

- А) історія;
- В) філософія;
- Б) антропологія;
- Г) соціологія.

8. До основних елементів культури як соціальної системи не належать такі:

- А) цінності;
- Б) норми;
- В) звичаї;
- Г) санкції;
- Д) етикет;
- Е) накази;
- Є) традиції;
- Ж) мова.

9. Концепція культурно-історичних типів належить:

- А) М.Данилевському;
- Б) Р.Мертону;
- В) Л.Уайту;
- Г) Т. Куну.

10. Згідно з його вченням, в основі функціонування науки як соціального інституту лежать 4 принципи, що складають «Моральний імператив науки»:

- А) Р. Мертон;
- Б) М.Мід;
- В) Т.Кун;
- Г) Р.Бенедикт.

Варіант II

1. Вперше до наукового обігу термін культура ввів:

- А) О. Конт;
- Б) М.Вебер;
- В) Е.Дюркгайм;
- Г) Цицерон.

2. Розмежовують три види наукових досліджень:

- А) фундаментальні;
- Б) прикладні;
- В) розроблювальні (інженерні);
- Г) гуманітарні.

3. У 50-ті рр. XX ст. розпочинає роботу американська соціологічна школа, де виникають дві гілки розуміння культури:

- А) органістична;
- Б) географічна;
- В) культуралістська;
- Г) антрополого-структуралістська.

4. Праця „Наука, техніка і суспільство Англії в XVII столітті” (1928) належить:

- А) М.Данилевському;
- Б) Р. Мертону;
- В) А.Креберу;
- Г) Т.Парсонсу.

5. Розробив універсальну модель культури, яка включає в себе дев'ять елементів: мову, знання, матеріальну культуру, мистецтво, релігію, суспільство, інститут власності, уряд, військову організацію:

- А) Ф.Боас;
- Б) К. Уїсслер;
- В) М.Мід;
- Г) Т.Кун.

6. Праця „Соціальна функція науки” (1939) належить:

- А) Ф.Боасу;
- Б) М.Міду;
- В) Р.Бенедикту;
- Г) Дж. Берналу.

7. Розглядав культуру як систему, що самоорганізується та включає в себе підсистеми у формі трьох горизонтальних прошарків: технологічного, соціального (соціо-нормативного) й філософського (символічного):

- А) Т.Кун;
- Б) М.Данилевський;
- В) Л. Уайт;
- Г) А.Кребер.

8. Розглядає культуру як певний набір універсальних структурних компонентів (універсалій):

- А) А.Кребер;
- Б) Л.Уайт;
- В) Т.Кун;
- Г) Д. Мердок.

9. Автором праці „Структура наукових революцій” (1962) є:

- А) А.Кребер;
- Б) Т. Кун;
- В) К.Уіслер;
- Г) М.Боас.

10. Наука виконує дві основні соціальні функції:

- А) виховну;
- Б) пізнавальну;
- В) практичну;
- Г) прогностичну.

Правильні відповіді:

Варіант I: 1. (А, Б); 2. (Б); 3. (Б); 4. (А); 5. (Г); 6. (А, Д, Ж, Б, Г); 7. (Г); 8. (Г,Е); 9. (А); 10. (А).

Варіант II: 1. (Г); 2. (А, Б, В) 3. (В, Г); 4. (Б); 5. (Б); 6. (Г); 7. (В); 8. (Г); 9. (Б); 10. (Б, В).

ТЕМА 7. СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї ТА ГЕНДЕРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Сім'я та шлюб як соціологічні категорії.
2. Функції, форми та теорії сім'ї. Основні тенденції функціонування сім'ї на сучасному етапі.
3. Особливості гендерної соціології як галузі соціології.

Ключові поняття: *сім'я, шлюб, життєвий цикл сім'ї, розлучення, репродуктивна поведінка, гендер, фемінність, маскуліність, сексизм, гендерна соціалізація.*

Сім'я – інститут, що переважно створює культуру і впливає на неї. Всюди, де б ви не опинилися, сьогодні, так само як і вчора, справедливе твердження: сім'я – першооснова будь-якого суспільства. Сім'я – це не тільки результат найелементарніших природних емоцій людини (любові, ненависті, сексуальності, прагнення, самотності, емоцій, пов'язаних із покаранням, жертовністю, релігійними поглядами і т.ін.). Це також основна „територія”, на якій відбувається виробництво і відтворення поколінь, виховання і, врешті-решт, інституціоналізація людини.

Соціологія сім'ї – це галузь соціології, що вивчає формування, розвиток та функціонування сім'ї, шлюбно-сімейних відносин у конкретних культурних і соціально-економічних умовах.

Найважливішими об'єктами вивчення соціології сім'ї є шлюб і сім'я. **Сім'я** – це форма спільності людей, яка складається з чоловіка і жінки, поєднаних шлюбом, їх дітей, а також, в окремих випадках, з інших осіб, пов'язаних з першими кровноспорідненими зв'язками. **Шлюб** (від старослов'ян. *сьлюб* – дати урочисту обіцянку, «сьлюбитись» – домовитись) – історично обумовлена, санкціонована й регульована суспільством форма відносин між чоловіком і жінкою, що визначає їх права і обов'язки стосовно один одного та дітей.

На сучасному етапі можна виділити такі **основні функції** сім'ї: *репродуктивну, виховну (соціалізаційну), економічну і побутову, первинного соціального контролю, духовно-емоційну, організації та проведення дозвілля, сексуальну.*

У соціології існує велика кількість класифікацій форм сім'ї. Наведемо лише декілька з них. **За кількістю подружжів** сім'ї поділяються на *моногамні та полігамні*. Моногамна сім'я – це шлюб між одним чоловіком і однією жінкою. Полігамія – шлюб між одним чоловіком і декількома індивідами: 1) шлюб між одним чоловіком і декількома жінками – полігінія (багатоженство). 2) шлюб між однією жінкою і декількома чоловіками – поліандрія (багатомужжя). 3) груповий шлюб – між декількома чоловіками і жінками.

З точки зору сфери вибору подружжя шлюби поділяються на *ендогамні* (взяті в межах власної спільноти) та *екзогамні* (між представниками різних груп). Це приводить до виникнення двох видів сім'ї: соціально-гомогенної (однорідної) та соціально-гетерогенної (різнорідної). За даними соціологів, гомогенні сім'ї складають 70% від загальної кількості сімей.

За структурою влади сім'ї бувають **авторитарними** та **демократичними** (є також поділ на патріархальну, матріархальну та егалітарну сім'ї). Сім'я, що складається з подружньої пари та їх дітей, тобто з двох поколінь, називається *нуклеарною* (від лат. Nucleus – ядро), або простою сім'єю. Нуклеарна сім'я є зараз найтипівішою в індустріальних країнах. Сім'я, яка об'єднує дві або більше простих сім'ї із спільним господарством і при цьому складається з трьох або більше поколінь – прабадьків, батьків і дітей (онуків), називається *розширеною сім'єю*.

Теорії сім'ї дозволяють з'ясувати місце сім'ї в житті суспільства, з одного боку, і місце сім'ї в житті окремого індивіда, з іншого. Серед найбільш поширених варто згадати **конфліктну** та **психоаналітичну**. Значного поширення з початку ХХ ст. набула **теорія кризи сім'ї**.

Науковці звертають увагу на значну кількість змін у функціонуванні сім'ї. Це поява нових її форм, зростання кількості розлучень, малодітність, створення сім'ї у старшому віці. Слід зауважити, що дана теорія викликала критику багатьох науковців, і функціонування сім'ї впродовж ХХ століття є доказом того, що альтернативи їй людство не виробило. Саме тому серед соціологів сім'ї існують два табори, дві парадигми – *парадигма кризи сім'ї*, представники якої вважають, що сім'я не виконує своєї найважливішої функції – народження та виховання дітей, і *парадигма модернізації*, представники якої вважають, що сім'я пристосовується до соціальних змін, акцент з одних функцій переноситься на інші – зокрема, зростає значення психотерапевтичної функції.

Третє питання присвячене розгляду природи та моделей людської статевої поведінки та аналізу складної природи статевої відмінності. Гендерні студії увійшли до наукового обігу в західноєвропейських країнах, США і Канаді на початку 80-х років ХХ ст. Вважається, що вперше термін «гендер» був запроваджений в науковий обіг американським психоаналітиком Робертом Столлером у праці «Стать і гендер: про розвиток мужності та жіночності» (1968). «Гендер» він розглядав як поняття, що виражає психологічні, соціальні, культурні особливості, незалежні від тих, що тлумачать біологічну стать. Тому необов'язково пов'язувати буття жінки з «жіночністю», а буття чоловіка з «мужньою» поведінкою. Такий підхід був підтриманий багатьма соціологами, він започаткував новий напрям соціальних досліджень – гендерних. Тепер цей термін вживається в різних значеннях: як позначення статі – «соціальна стать»; як очікування того, що повинні робити чоловіки та жінки.

Сучасні гендерні дослідження головну увагу зосереджують не стільки на проявах гендеру, скільки на механізмах його відтворення. Такий підхід передбачає певну відмінність між чоловічим та жіночим варіантом

виконання соціальних ролей, тобто певну статево-рольову диференціацію, яка виявляє себе у:

- статево-віковому поділі праці;
- специфіці процесів гендерної соціалізації;
- сімейній статевій стратифікації;
- особливих моделях (нормах) поведінки;
- розподілі реальних прав та обов'язків.

Гендерна соціологія – галузь соціології, що вивчає закономірності диференціації чоловічих і жіночих ролей, статеві відмінності на всіх рівнях та їх вплив на людське існування, співіснування, на особливості соціальної організації, специфіку чоловічої та жіночої соціальних спільнот.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ СІМ'Я ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ І МАЛА СОЦІАЛЬНА ГРУПА

1. Сім'я як об'єкт вивчення соціології. Форми, функції, структура сім'ї.
2. Основні тенденції функціонування сучасної сім'ї.
3. Проблеми становлення та функціонування молоді сім'ї. Соціально-психологічні особливості студентської сім'ї.
4. Сучасні гендерні дослідження та їх проблематика.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ

При вивченні *першого питання* варто звернути увагу на те, що об'єктом вивчення соціології сім'ї є сім'я як унікальна соціокультурна система, що в будь-якому суспільстві має подвійну природу. Відповідно існують два підходи до сім'ї як об'єкта вивчення. В межах першого – макросоціологічного підходу – сім'я розглядається як соціальний інститут, з точки зору іншого – мікросоціологічного – як мала соціальна група, що має свої закономірності функціонування і розвитку.

Розглядаючи сім'ю як соціальний інститут, доречно звернути увагу на такі критерії: цілі інституту, його функції по відношенню до суспільства, інших інститутів та особистості, норми, що підтримуються даним інститутом, ролі, що виконують індивіди, які включені відповідно до їх статусів та зразків поведінки.

Аналізуючи сім'ю як малу соціальну групу, слід досліджувати стосунки між індивідами, які складають сім'ю. В межах мікросоціологічного підходу вивчаються мотиви та причини розлучень, динаміка подружніх взаємин, характер стосунків між батьками та дітьми, тобто акцент робиться на проблемах міжособистісної взаємодії в межах сім'ї.

Згадайте, які науки займаються вивченням сім'ї і в чому специфіка соціологічного аналізу даного соціального інституту і малої соціальної групи.

При підготовці першого питання варто звернути увагу на функції сім'ї, причому відокремити функції сім'ї щодо особистості та щодо суспільства. Розглядаючи класифікації форм сім'ї, „приміряйте” їх на прикладі батьківської сім'ї.

При розгляді **другого питання** з'ясуйте загальноосвітові тенденції, які спостерігаються у функціонуванні сімей в більшості країн. Зокрема, статистичні дані та результати соціологічних досліджень свідчать про масову нуклеаризацію, зростання кількості незареєстрованих шлюбів, нестабільність сімей, що знаходить прояв у високому рівні розлучень, збільшенні кількості неповних сімей, глобальній тенденції до малодітності тощо.

Прихильники парадигми модернізації розглядають всі зміни, що відбуваються із сім'єю, як прояви прогресивних неминучих процесів, які мають місце в суспільстві. Темпи змін у сім'ї відстають від темпів змін у суспільстві (наприклад, процеси урбанізації, емансипації жінок і дітей тощо).

Представники парадигми кризи сім'ї трактують нові тенденції у функціонуванні сім'ї з точки зору невиконання нею важливих функцій, зокрема репродуктивної та

соціалізаційної. Сутність кризи сім'ї полягає в зниженні цінності шлюбу, сім'ї з дітьми, єдності всіх сімейних поколінь.

Особливу увагу студентам варто звернути на аналіз особливостей функціонування сучасних сімей в Україні. Визначте, чим вони зумовлені, у чому полягають ці відмінності.

При розгляді **третього питання** слід звернути увагу на те, що поняття „молода сім'я” потребує уточнення. Дослідники, як правило, в основу визначення пропонують покласти віковий критерій або стаж спільного життя.

Доцільно зауважити, що молода сім'я привертає особливу увагу науковців унаслідок надзвичайної важливості першого періоду життєвого циклу сім'ї, оскільки саме в цей проміжок часу закладаються основи майбутнього сім'ї, формуються зразки виконання сімейних ролей, поділ влади, взаємовідносини з друзями і батьками подружжя, з'ясовується психологічна сумісність шлюбних партнерів, відбувається розподіл домашніх обов'язків, визначаються способи поведінки та шляхи виходу з конфліктних ситуацій, репродуктивні орієнтації, а також основні форми сімейного дозвілля і багато іншого. Це стадія формування індивідуальних стереотипів спілкування, узгодження систем цінностей та вироблення загальної світоглядної позиції. Крім того, саме молода сім'я має найбільший демовідтворювальний потенціал.

Аналізуючи особливості студентських сімей, слід пояснити, чому вони стабільніші за інші типи. Варто провести власне дослідження найважливіших проблем студентських сімей, із результатами якого ознайомити колег на семінарському занятті.

У **четвертому питанні** доречно зауважити, що традиційна соціологія в основному орієнтувалася на чоловіків і їхні проблеми та майже не досліджувала соціальну поведінку і досвід жінок. Студенти повинні ознайомитись з основними поняттями гендерної соціології; орієнтуватися на осмислення проблем і перешкод, що стоять перед чоловіками і жінками як представниками певної статі. При цьому слід проаналізувати,

які статево-рольові стереотипи існують в нашому суспільстві, а також якими засобами вони поширюються. Студенти повинні розуміти, що гендерна асиметрія у суспільстві заважає особистісній реалізації як чоловіків, так і жінок.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Що вивчає соціологія сім'ї?
2. Що ви розумієте під структурою сім'ї?
3. Назвіть етапи життєвого циклу сім'ї.
4. Які проблеми вивчаються при розгляді сім'ї як соціального інституту і як малої соціальної групи?
5. Як ви ставитесь до дошлюбного співжиття?
6. Чому в сільській місцевості шлюби стабільніші?
7. Які сім'ї стабільніші: ті, що ґрунтуються на коханні, чи ті, де домінує розрахунок?
8. Проаналізуйте основні тенденції та проблеми розвитку сучасної української сім'ї.
9. Поясніть, у чому полягає складність процесу адаптації в перші роки спільного подружнього життя.
10. Що являє собою гендерна соціологія? Чи можна вести мову про проблеми не лише „жіночі”, але й „чоловічі”?
11. Які чинники визначають гендерний розподіл у суспільстві?
12. Як відбувається процес гендерної соціалізації?
13. Дайте визначення гендерної стратифікації. Наведіть приклади виключно чоловічих соціальних інститутів нашого суспільства, переважно чоловічих соціальних інститутів, сфер відносної рівноваги статей, сфер із перевагою жінок.

Завдання для самостійного опрацювання

1. Як Ви вважаєте, ослаблення впливу сім'ї та родинності на шлюбний вибір, розповсюдження фактичних шлюбів свідчать про перебудову ціннісно-мотиваційної структури шлюбної поведінки чи є ознаками кризи шлюбу та сім'ї? Поясніть свою думку.
2. У наведеній таблиці вказані основні сфери сімейної діяльності. Вкажіть відповідні їм функції сім'ї. Розкрийте їх зміст. Заповніть таблицю.

Сфера діяльності сім'ї	Соціальні функції	Індивідуальні функції
Репродуктивна		
Сексуальна		
Соціалізації		
Первинного соціального контролю		
Соціально-статусна		
Дозвільна		
Емоційна		
Економічна		

3. Використовуючи вивчений теоретичний матеріал та результати соціологічних досліджень, проведених Українським інститутом соціальних досліджень, проаналізуйте, які проблеми у стосунках між батьками та дітьми найбільш типові для сучасної української сім'ї.
4. З лібералізацією статевих відносин, що спостерігається останнім часом в Україні, пов'язаний ранній початок статевого життя підлітків при низькій культурі статевого виховання. Нижній поріг початку статевого відносин в Україні знизився до 12–13 років. Проаналізуйте соціальні наслідки цих процесів.

5. За даними статистики, кількість абортів в Україні в півтора разу перевищує кількість народжень. „Лідерами” в цьому питанні є Запорізька, Луганська, Харківська області, м. Київ та Автономна Республіка Крим. Проаналізуйте соціальні наслідки цього явища, а також спробуйте пояснити соціально-культурні причини регіональних особливостей у цьому питанні.
6. Проведіть у своїй групі (на курсі, на факультеті або в інших мікрогрупах і колективах) невелике опитування, спрямоване на з'ясування місця та ролі батька (татуся) в життєдіяльності сім'ї. Спробуйте визначити основні обов'язки батька, його постійні заняття та захоплення вдома. Потім узагальніть та підготуйте короткий виступ з даної проблеми.
7. Дані вітчизняних соціологів (і не лише вітчизняних) свідчать про те, що діти сьогодні стали менш прив'язаними до батьків (татусів), не завжди вважають їх авторитетними. Висловіть свою думку з цього приводу. Назвіть причини такого становища.
8. Проаналізуйте сутність та роль гендерних стереотипів, тенденцію до їх змінювання в сучасному суспільстві. Опишіть сучасні прояви гендерних стереотипів.
9. Чому жінці важче зробити кар'єру? Опишіть думки і переконання, які існують у суспільстві й у роботодавців стосовно можливостей професійного зростання чоловіків і жінок.
10. Опишіть який-небудь випадок з Вашого життя, що вплинув на Ваше розуміння або відчуття себе чоловіком або жінкою. Пригадайте будь-які обставини вашого дитинства, коли ви засвоїли ті чи інші уявлення про відмінності гендерних ролей. В якому віці це відбувалось?

Теми рефератів

1. Студентська сім'я: за і проти.
2. Молода сім'я як об'єкт соціології.
3. Сімейні конфлікти та стабільність сім'ї.
4. Взаємодія поколінь у сім'ї.
5. Сім'я як інститут виховання.
6. Сучасні тенденції у сфері сексуальної поведінки.
7. Сімейна політика в розвинутих країнах (на прикладі окремих країн чи регіонів).
8. Соціологічні дослідження сімейної проблематики в сучасній Україні.
9. Зміна структури гендерних ролей у сучасній сім'ї.
10. Роль мас-медіа у формуванні гендерних стереотипів.

Тематика ІНДЗ (есе, творчі роботи)

1. Складіть схему генеалогічного дерева своєї родини до п'ятого коліна.
2. Підготуйте есе на тему: «Соціальні наслідки зростання кількості позашлюбних сімей».
3. Підготуйте есе на тему: «Соціальні наслідки заробітчанства для окремих сімей та для інституту сім'ї в Україні».
4. Підготуйте таблицю „Основні форми сім'ї”.
5. Складіть порівняльну таблицю етапів та напрямів фемінізму.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Социология семьи: Учебник / Ред. А. И. Антонов. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 640 с.
2. Гіденс Е. Соціологія. – К., 1999.
3. Лукашевич М.П., Туленков М.В. 4. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посібник. – К., 1999.

4. Піча В.М. Соціологія: загальний курс. Навч. посібник для студентів вищих закладів України. – К., 1999.
5. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г. Городяненка. – К., 2006.
6. Соціологія: Навч. посібник / За ред. С.О. Макеєва. – К., 2005.
7. Смелзер Н. Социология. – М., 1994.
8. Черниш Н. Й. Соціологія: курс лекцій. – Львів, 2003.

Додаткова:

1. Богданова Л.П., Шукина А.С. Гражданский брак в современной демографической ситуации / Л.П. Бурейчак, А.С. Шукина // Социологические исследования. – 2003. – № 7. – С. 92-100.
2. Бурейчак Т.С. Чоловіки в кризі / Т.С. Бурейчак // Український соціум. – 2011. – № 3.
3. Гончарук О. Добробут української сім'ї: між бажаним і дійсним / О. Г Гончарук // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін. – К., 2007. – С. 250-256.
4. Дементьева И. Ф. Негативные факторы воспитания детей в неполной семье / И.Ф. Дементьева // Социологические исследования. – 2001. – № 11. – С. 108-113.
5. Долбик-Воробей Т.А. Студенческая молодежь о проблемах брака и рождаемости / Т.А. Долбик-Воробей. // Социологические исследования. – 2003. – № 11. – С. 78-83.
6. Духовно – культурний чинник у зміцненні сім'ї та інтеграції суспільства: Матеріали Міжн. наук. практ. Інтернет – конф. 17-18 лист. 2011 р. – Чернівці, 2011. – 232 с.
7. Здравомыслова Е.А., Темкина А.А. Социальное конструирование гендера / Е. А. Здравомыслова, А.А. Темкина // Социологический журнал. – 1999. – № 6. – С. 67-77.

8. Здравомыслова Е.А., Темкина А.А. Социология гендерных отношений и гендерный подход в социологии / Е. А. Здравомыслова, А. А. Темкина // Социологические исследования. – 2000. – № 11. – С. 57-65.
9. Медіна Т. В. Соціологія сім'ї: Навчальний посібник. / Т. В. Медіна – Чернівці: Рута, 2006.
10. Медіна Т. В. Тенденції розвитку сімейно-шлюбних відносин в Україні в умовах трансформації суспільства / Т. В. Медіна // Політологічні і соціологічні студії: у 2 т. – 2002. – Чернівці, 2002. – Т. II. – С. 84-94.
11. Молода сім'я України 90-х. – К., 1996.
12. Прибиткова І. Демографічна ситуація в Україні у дзеркалі Всеукраїнського перепису населення 2001 року / І. Прибиткова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 132-142.
13. Роуз А. Исследования женских проблем в Великобритании / А. Роуз // Социологические исследования. – 1992. – № 5. – С. 54-63.
14. Силласте Г.Г. Гендерная социология как частная социологическая теория / Г.Г. Силласте // Социологические исследования. – 2000. – № 11. – С. 21-31.
15. Суковата В. Гендерний аналіз реклами / В. Суковата // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 68-79.
16. Тимошук О. Цивільний шлюб «по-українськи», або Кому без штампа в паспорті жити добре? / О.Тимошук. // Дзеркало тижня. – № 18. – 12 травня 2007. – С. 25.
17. Чемберлен М. К. Развитие гендерных исследований в США / М. К. Чемберлен // Социологические исследования. – 1992. – № 5. – С. 62-72.
18. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. – К.: АДЕФ-Україна, 2008. – 256 с.

ЗРАЗКИ ТЕСТІВ

Варіант I

1. Сучасний інститут сім'ї регулює всі нижченаведені особисті та соціальні потреби, за винятком однієї (вказіть якої):

- А) сексуальна поведінка;
- Б) репродуктивна поведінка (дітонародження);
- В) виробництво і розподіл товарів та послуг;
- Г) піклування та догляд за утриманцями;
- Д) соціалізацію.

2. Які з нижче перерахованих причин сприяли формуванню полігінії:

- А) різке скорочення чисельності населення;
- Б) необхідність збереження інституту успадкування;
- В) значне перевищення частки жіночого населення над чоловічим;
- Г) переважання рівня смертності над рівнем народжуваності в суспільстві.

3. Вкажіть із наведених причин ті, які впливають на розлучення подружніх пар:

- А) незадоволеність сімейними стосунками;
- Б) ранній вік створення сім'ї (переважно до 20 років);
- В) гомогенний характер шлюбу;
- Г) несприятливий соціально-економічний стан сім'ї.

4. Соціологія вивчає сім'ю як:

- А) соціальний інститут;
- Б) сферу відносин між чоловіком і жінкою;
- В) малу соціальну групу;
- Г) соціологічну категорію.

5. Які з зазначених нижче термінів означають форму сім'ї:

- А) полігінія; В) поліандрія;
Б) аномія; Г) девіація.

6. Сім'я, взаємини в якій будуються на основі взаємної поваги і де немає яскраво вираженого лідера, називається:

- А) егалітарною;
Б) моногамною;
В) авторитарною;
Г) пуналуальною.

7. Відомо, що київський князь Володимир мав кілька дружин і наложниць. Це можна трактувати як:

- А) поліандрійну сім'ю; В) полігамну сім'ю;
Б) полігінійну сім'ю; Г) розширену сім'ю.

8. Найбільш поширеним у сучасній Україні типом сім'ї є:

- А) нуклеарна моногамна;
Б) полігамна;
В) складна, розширена.

9. Нуклеаризація сім'ї, егалітаризація сімейних взаємин – це процеси, характерні для:

- А) традиційного суспільства;
Б) індустріального суспільства;
В) постіндустріального суспільства.

10. Що, на ваш погляд, є найважливішим критерієм успішності шлюбу?

- А) здатність чоловіка і жінки пристосуватися одне до одного;
Б) кількість дітей у сім'ї;
В) сильна влада чоловіка.

Варіант II

1. Хто вперше ввів термін „гендер” у науковий обіг?

- А) Кейт Міллет;
- Б) Роберт Столлер;
- В) Олімпія де Гуж;
- Г) Олександра Коллонтай.

2. Предметом гендерних досліджень є:

- А) суто жіночі проблеми;
- Б) суто чоловічі проблеми;
- В) проблеми стосунків жінок і чоловіків;
- Г) ролі, норми, цінності, риси характеру, які приписує суспільство жінкам і чоловікам через системи соціалізації, розподілу праці, культурні символи і цінності.

3. Науковий напрям і суспільний рух, метою якого є повна рівноправність чоловіків і жінок у всіх сферах життя, – це:

- А) суфражизм;
- Б) фемінізм;
- В) матріархат;
- Г) сексизм.

4. Ідеологія і практика дискримінації людей за ознаками статі називається:

- А) патріархат;
- Б) расизм;
- В) фемінізм;
- Г) сексизм.

5. В нинішній європейській культурі статеве співжиття кровних родичів трактується як:

- А) полігамна сім'я;
- Б) інцест;
- В) нуклеарна сім'я;
- Г) полігінійна сім'я.

6. Сім'я, взаємини в якій будуються на основі взаємної поваги і де немає яскраво вираженого лідера, називається:

- А) егалітарною;
- Б) моногамною;
- В) авторитарною;
- Г) пуналуальною.

7. Які з перерахованих нижче причин сприяли формуванню полігнії:

- А) різке скорочення чисельності населення;
- Б) необхідність збереження інституту успадкування;
- В) значне перевищення частки жіночого населення над чоловічим;
- Г) переважання рівня смертності над рівнем народжуваності в суспільстві.

8. Що з перерахованого є ознакою ендогамної сім'ї?

- А) партнер обирається тільки з чужої групи;
- Б) партнер обирається тільки зі своєї групи;
- В) головою сім'ї є чоловік.

9. Розширене відтворення забезпечується сім'єю, що має:

- А) двох дітей;
- Б) трьох дітей;
- В) чотирьох і більше дітей.

10. Інституціональні правила, яких дотримується сім'я, мають:

- А) біологічне походження;
- Б) культурне походження.

Правильні відповіді:

Варіант I: 1. (В); 2. (В); 3. (Б, Г); 4. (А, В); 5. (А, В); 6. (А); 7. (Б); 8. (А); 9. (Б); 10. (А).

Варіант II: 1. (Б); 2. (Г); 3. (Б); 4. (Г); 5. (Б); 6. (А); 7. (В); 8. (Б); 9. (Б); 10. (Б).

ТЕМА 8. СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ ЯК ГАЛУЗЬ НАУКОВОГО ЗНАННЯ

1. Теоретико-методологічні засади соціології релігії.
2. Об'єкт, предмет, понятійно-категоріальний апарат соціології релігії.
3. Виникнення і розвиток соціології релігії.
4. Соціологічні методи дослідження феномену релігії.
5. Місце соціології релігії в системі гуманітарного знання.

Ключові поняття: *буття, релігія, релігійний феномен, соціальний статус релігії, соціально-релігійні відносини, релігійна організація, релігійність, релігійна свідомість, релігійна віра, соціальні функції релігії, сакралізація, секуляризація, вільнодумство, атеїзм.*

Релігія є складним, багаторівневим, духовним утворенням та явищем суспільного життя у всьому багатоманітті його функціональності в різних умовах суспільного і духовного буття. В той же час вона є соціально-історичним явищем, світоглядним і культурним феноменом, формою суспільної свідомості та ідеології.

Відповідно вивчення цього феномену відбувається в межах різних наукових дисциплін, напрямів та шкіл. Релігія є предметом вивчення й соціології релігії. Соціологія релігії будучи специфічною галуззю загально-соціологічного знання тісно пов'язана з філософією, історією, психологією, феноменологією релігії, теологією.

Предметне поле соціології релігії складає комплекс проблем, базовими серед яких є релігія і суспільство в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості. **Соціологія релігії** вивчає соціальні детермінанти, що викликали релігію до життя, закономірності та специфіку її виникнення, генезис і функціонування як важливого і невід'ємного структурного компонента суспільства. Вона досліджує елементи

релігійного комплексу, його функції, роль та місце в системі соціуму; сутність, рівень, характер впливу релігії на особистість, культуру, соціальні системи; форми, наслідки їх взаємодії та зв'язку.

Соціологія релігії є галузевою соціологією та однією з релігієзнавчих наук. Як наукова дисципліна, вона функціонує в контексті соціологічного знання й інших наук про релігію. Перебуваючи на межі соціології, теології, релігієзнавства, вона враховує суспільну значущість і різноманітність релігійної проблематики, в тому числі й те, чи може бути релігія предметом наукового дослідження. Релігія як предмет соціологічного аналізу – це сукупність структур суспільства, соціальних зв'язків і відносин щодо релігійного феномену. Таким чином, соціологія релігії вивчає ті моменти соціальної дійсності, які можна вимірювати, спостерігати, фіксувати, підтверджувати чи заперечувати.

Предметом вивчення соціології релігії є соціально-релігійні відносини, що виникають між людьми щодо їхнього місця і ролі в соціальній підсистемі, що називається „релігія”; структура і функції цих стосунків, взаємодія з іншими соціальними відносинами, які мають місце в соціумі. **Об'єктом** дослідження є релігія як соціальний феномен.

Соціологія релігії має дві рівні осмислення проблем: **загально-соціологічний** (теоретичне осмислення проблем природи релігії, її соціальної сутності, детермінованості генезису, структури релігійного комплексу та взаємодії його складових; визначення соціальної природи функцій релігії; ролі і місця релігії в суспільній системі; дослідження форм інституалізації, типів релігійних організацій, їх функціональності; релігійної діяльності та відносин (внутріцерковних і міжконфесійних); **емпіричний** (осмислення проблем функціональності релігії методом конкретно-соціологічних досліджень).

Для дослідження феномену релігії соціологія використовує такі **основні категорії**: релігія, релігійність, релігійна віра, релігійна свідомість, релігійні відносини, релігійні організації (секта, деномінація, церква), релігійні об'єднання (громади, місії, братства, конфесії), релігійна толерантність, релігійна свобода, свобода совісті, клерикалізм, сакралізація, секуляризація, атеїзм.

Передумовою виникнення соціології релігії стали процеси, які проходили в європейській спільноті в епоху Просвітництва та антифеодальних буржуазних революцій. Це був час глибокої кризи феодально-релігійної свідомості і підйому буржуазно-демократичної ідеології, між якими виникла боротьба за сфери впливу. Одним із важливих джерел соціології релігії стала критика феодальних суспільних відносин та церкви як соціального інституту, особливо з боку французьких енциклопедистів XVIII століття (К.Гельвеція, П.Гольбах, Д.Дідро). Саме ця критика сприяла формуванню інтересу до питань соціальної обумовленості релігії і її ролі в житті суспільства.

Засновниками соціології релігії вважаються Е.Дюркгайм, М.Вебер, Г.Зіммель, Б.Малиновський, Е.Трьольч. Як окрема галузь соціологічного знання (теорія середнього рівня) соціологія релігії виникла в середині XIX ст., коли позитивістська методологія соціології як науки про суспільство була заснована для аналізу релігії.

Одним із перших мислителів Нового часу, який обґрунтував можливість дослідження релігії з позицій наукового мислення став І.Кант. За Кантом, теоретично недоказові ідеї Бога і безсмертя душі мають практичне значення, оскільки людина, хоча і є носієм всезагального розуму, одночасно залишається земною істотою, яка потребує підтримки свого вибору на користь моральної поведінки.

Характерно, що якщо радикальні критики релігії бачили в ній лише кайдани розвитку розуму і наукового пізнання, тільки соціально-негативний фактор, від впливу якого слід

звільнитися, то соціологія, яка прийшла на зміну цій критиці була уже в змозі поставити питання більш об'єктивно: яким чином релігійна віра змінює поведінку людини? Це стало можливим за рахунок емпіричних досліджень історії, філології, антропології та етнології. На ґрунті цих знань і йшов розвиток соціальної думки в XIX ст., яка була представлена такими дослідниками як Е.Дюркгайм, М.Вебер, Г.Спенсер, К.Маркс та Ф.Енгельс.

Перші кроки в цьому напрямку зробив французький соціолог О. Конт у своїх дослідженнях щодо соціального статусу релігії. Цей видатний соціолог підготував ґрунт для створення соціології релігії як науки завдяки тому, що запропонував такий підхід до релігії, який бачить в ній необхідний компонент суспільства – в його минулій історії і в сучасному стані, який дає людям відчуття ідентичності, що необхідно не тільки в їх індивідуальному житті, але й те, що забезпечує їх єдність в соціальному житті.

Ідея органічної єдності соціальної системи і її еволюційного прогресу була центральною і в соціології Г.Спенсера. Науковець, розробляючи соціологію релігії особливу увагу звертав на соціальну сутність релігійного феномена у його функціональних зв'язках. Він першим провів спробу класифікувати соціальні функції релігії. Релігія, на його думку: 1) зміцнює сімейні зв'язки, інтегрує сім'ю як соціальну групу завдяки інституту похорон і культового пошанування предків; 2) вона служить основою управління поведінкою людей, легітимуючи його традиційні форми; 3) обґрунтовує і зміцнює національну єдність, яка початково повинна мислитись як релігійна єдність; 4) виправдовує інститут власності, оскільки табуїзація священних предметів і місць переноситься по аналогії на приватну власність. Г.Спенсер також виокремлював в релігії принцип соціальної неперервності, який гарантує відповідну ідентичність суспільства.

Як вважав родоначальник соціології релігії Е.Дюркгайм, соціологія повинна вивчати релігію як

соціальний факт. Таку позицію він обґрунтував у праці „Елементарні форми релігійного життя. Тотемічна система в Австралії” (1912). Він вважав, що будь-яка релігія, в тому числі й традиційна, несе в собі елемент істини. Інакше вона не могла б бути увіковіченою. Дюркгайм бачив релігію, у першу чергу, як соціальний феномен. Він вважав, що призначення релігії в такий же мірі, як і моралі, права полягає в тому, щоб забезпечити деяку соціальну рівновагу, яка постійно руйнується різними суспільними імпульсами й зрушеннями. Класик соціології виокремлював дві однакових функції релігії. Одну він називає консолідуючою, тобто такою, що підтримує соціальну згуртованість, другу – стимулюючою, оскільки вона породжує ідеали, які забезпечують соціальну динаміку. Загалом релігія розумілась Е.Дюркгаймом як сила, що інтегрує суспільство.

З позицій діалектичного матеріалізму розглядав релігію К.Маркс, який у своїй епохальній праці „Капітал” визначив її соціальну сутність. Аналізуючи релігію, він показав, що будь-які ідеологічні схеми і конфігурації, якими б утопічними, антинауковими чи просто безглуздими не були, вони володіють величезною самостійною силою і не піддаються ідейній критиці, не розсіюються як туман, а навпаки, тяжіють над людиною в її практичній діяльності, визначають її життя та розуміння світу. К.Маркс розглядав релігію як соціальний феномен: релігія, у нього, включена в систему суспільних відносин, продукується ними (в першу чергу – економічними, які виступають як базис, що визначає цілу сукупність похідних, „надбудовчих” утворень, таких як політика, право, мистецтво, мораль, філософія та релігія). Центральну роль у вченні К.Маркса, як і раніше у Фєєрбаха, а пізніше у З.Фройда, відігравала теза про компенсаційну функцію релігії.

Зовсім інше тлумачення релігії давав німецький соціолог М.Вебер, який хоча й визнавав, що релігія може діяти як консервативна сила і часто виступає якраз як завада на шляху соціального розвитку, в той же час вважав, що

вона здатна діяти як один із факторів соціальної динаміки. В контексті соціальної значимості релігії М.Вебер стверджував, що духовні цінності можуть бути великою силою, яка впливає на соціальні зміни. У своїй статті „Протестантська етика і дух капіталізму” (1903-1905) він показав як віра, яка налаштовувала кальвіністів до життя, сповненого праці і бережливості сприяла розвитку сучасного кальвінізму. Дуже цінним для соціології релігії є те, що цей науковець виявив взаємозв'язки соціальної організації і релігійних цінностей, зв'язок релігії з господарською етикою, дослідив мирське підґрунтя релігійності, проаналізував типи релігійних співтовариств.

М.Вебер, знаходячись на позиціях здорового глузду, вважав, що упадок релігії не є тріумфом дії людського розуму, як результату просвітницької і звільняючої дії сучасної науки. За ним – це симптом духовного захворювання суспільства, викликаного гіпертрофованою до величезних розмірів раціональністю.

Серед науковців існує думка, що своєрідний вектор вивчення релігії, який обумовив тематику дослідження соціології релігії аж до 1970 рр. задали О.Конт та Е.Дюркгайм. Традиція Конта–Дюркгайма, яка надала соціології релігії функціоналістське спрямування і розуміла релігію як спосіб вираження і функцію соціальних відносин та сил, зайняла в соціології релігії одне із центральних місць.

З середини 1960 рр. в соціології релігії виникає *феноменологічний* напрямок (Т.Лукман, П.Бергер). Лукман (основні праці „Проблема релігії в сучасному суспільстві” (1963) та „Невидима релігія” (1967)) впевнений, що людина релігійна із народження за своєю природою: вона не може жити нормально без досвіду сакралізації, суть якого полягає у виході (трансцендуванні) за рамки свого біологічного існування. Якщо релігійність притаманна самій людській природі, то, за Лукманом, неможливо говорити про її витіснення чи зникнення; можна говорити лише про зміну її форм.

Провідний представник сучасної соціології релігії – американський соціолог П.Бергер (основна робота „Священна завіса” (1967)) вважає, що релігія займає центральне місце в процесі конструювання смислів, знання, когнітивного комплексу, який укорінює і орієнтує людину в її житті. Для надання цьому знанню стійкості, деякої універсальності необхідно, вважає він, наділити його характеристиками священного комплексу, світу сакрального. Цю процедуру космізації і виконує релігія, яка суть космізація у формі священного. Головна функція релігії – легітимізація (космізація) як наявного суспільного порядку, так і самого індивіда; релігія надає людині систему норм і цінностей, захищає її від хаосу, надає сенс буттю, і, в кінці кінців, дає відчуття реальності, об’єктивності сконструйованого людиною світу, підіймає профанність самої людини до сакральності Бога.

Поряд з феноменологічним напрямком в сучасній соціології релігії наявний ряд інших шкіл: *неоеволюціоналізм* (Р.Белла), *порівняльний синтез* (Н.Смарт), *неофункціоналізм* (Дж.Йінгер).

Проблемне поле сучасної соціології релігії розширилось за рахунок нової проблематики: секуляризація і місце релігії в сучасній світській культурі; нові (нетрадиційні) релігії та культури.

Для сучасної західної соціології характерними є два напрямки дослідження релігії: **функціональна теорія** релігії (визначення соціальних функцій релігії); **теорія конфліктів** (аналіз засобів, якими релігія зміцнює класову систему, руйнує її чи одночасно робить і те й інше).

Представник функціоналізму Б.Малиновський, досліджував функції релігії шляхом порівняння з чаклунством. Він прийшов до висновку, що люди використовують чаклунство (тобто роблять спробу управляти надприродними силами), коли вони не можуть повністю підкорити себе обставинам, які від них не залежать; вони

вірять, що чаклунство допоможе їм уникнути небезпечних випадків і передбачити майбутнє.

З позицій функціоналізму розглядав також роль релігії З. Фройд. Релігія, на його заувагу, захищає людей від страху безпомічності, отриманого у дитинстві. Як дитина знаходить захист від цього страху у батьків, так і дорослі прагнуть знайти його у люблячого і всемогутнього Бога.

Слід мати на увазі, що типовим для представників функціональної школи є уявлення, що релігія створює систему вірувань, норм і цінностей, які згуртовують членів суспільства, забезпечують його цілісність і єдність.

Якщо більшість класиків соціології звертали увагу на соціальні характеристики релігії, то представники теорії конфлікту (дослідники-матеріалісти), робили акцент на її негативних проявах як засобу зміцнення стану пануючих груп суспільства, які гноблять менш впливові групи.

У певній мірі соціальний контекст релігії досліджували представники **феноменологічного** напрямку (П.Бергер, Н.Луман), які вважали релігію „символічним універсумом”. Використовуючи принцип „інтенціональності” свідомості (спрямованості на певний предмет) вони вважали, що це дозволяє уникнути питання про реальність чи ілюзійність предмету релігійної віри.

Західна соціологія релігії представлена **емпіричним** напрямком (Г.Ле Бра, Д.Фітчер), який досліджує релігійність населення та теологами, які досліджують релігійні організації (І.Вах, Г.Меншинг).

Дослідження з соціології релігії у вітчизняній практиці можна віднести на 20–30 рр. ХХ ст.; більш широко конкретно-соціологічні дослідження у сфері релігії велися в 60-х роках ХХ ст. (Р.Балтанов, А.Клібанов, А.Лебедев). В цей час були опубліковані перші праці, присвячені теоретичним проблемам соціології релігії (Ю.Левада, М.Ленсу, Е.Прокошина, Д.Угринович, І.Яблоков). На цей період можна віднести й формування основних напрямків

соціології релігії: розробка категоріального апарату соціології релігії та методів соціологічних досліджень; дослідження місця й ролі релігії в різних етнічних, територіальних спільнотах, професійних і демографічних групах; процеси секуляризації; зміни в релігійній свідомості, культурі та в релігійних організаціях.

Для сучасної української соціології релігії актуальним є дослідження коренів та причин міжконфесійних протистоянь і конфліктів; відслідковування за допомогою соціологічного моніторингу рівня соціальної напруги на ґрунті релігійних вірувань; вироблення практичних рекомендацій по досягненню міжконфесійної злагоди та миру.

Соціологія релігії як інтегративна галузь соціологічної науки використовує в процесі дослідження релігії сукупність загальнонаукових, релігієзнавчих та специфічних соціологічних **методів** дослідження. До основних методів дослідження в соціології релігії відносяться: *інтерв'ю, анкетування, спостереження, експерименту, аналізу письмових джерел, історичних документів та даних статистики, контент-аналізу.*

Зауважимо, що соціологія релігії співпрацює з багатьма галузями знань: природничих, філософських, гуманітарних, богословських. Для всеоб'ємного пояснення феномену релігії вона залучає дані цих наук, формуючи специфічне соціумне бачення релігії та релігійності, специфіки поведінки та відносин віруючої людини.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ МЕТОДИ ТА ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЛІГІЇ

1. Специфіка застосування методів соціології в дослідженні релігії.
2. Структурні принципи аналізу феномену релігії та релігійності.
3. Форми використання результатів соціологічних досліджень релігії.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ

При розгляді *першого питання* доцільно, перш за все, зазначити, що поняття „метод” (від гр. methods – спосіб пізнання) в широкому розумінні означає шлях до чогось або спосіб діяльності суб’єкта в будь-якій формі пізнання, сприймання та оцінювання. Варто відмітити, що соціологія релігії, як і вся соціологічна наука, використовує в дослідженні феномену релігії сукупність соціологічних методів, які мають свою специфіку. Соціолог використовує для аналізу релігії ті методи, які вироблені та застосовуються соціологією в дослідженні соціальних явищ узагалі. Ведучи мову про призначення методів, слід зауважити, що вони дають можливість з одного боку, подолати хибні уявлення про релігію, які десятиліттями формувалися у населення в радянську добу, з іншого – визначити світоглядно-буттєвий та практичний характер реалізації релігією історичного досвіду. Це дозволяє зрозуміти, що мотивує поведінку віруючих, їх ставлення до суспільства, виконання релігійними організаціями своєї соціальної ролі.

Специфіка використання методів соціології релігії полягає в тому, що досліджується не просто релігія як сукупність понять, догм, засадничих положень та принципів віровчення, а її практичні прояви: стан релігійності, релігійна поведінка та взаємини, релігійні інституції і їх діяльність, форми взаємовідносин релігії і церкви з суспільством та державою.

Для соціології релігії має значення визначення того, чим мотивується поведінка віруючих, як проходять процеси соціалізації та адаптації, в який спосіб і в якій формі релігія та церква виконують свою легітимізуючу та консолідууючу функцію, соціальне служіння. Для соціолога важливо знати, що він має справу з ірраціональним, яке є реально існуючим явищем для віруючого і з яким він формує певні відносини на підставі свого світогляду.

Розгляд **другого питання** доцільно розпочати із зауваження, що соціологія релігії як інтегративна галузь соціологічної науки використовує в процесі дослідження релігії сукупність загальнонаукових, релігієзнавчих та специфічно соціологічних методів. До останніх слід віднести найбільш важливі: інтерв'ю, анкетування та опитування, спостереження, контент-аналіз, статистичний аналіз, експеримент, порівняльний аналіз, аналіз письмових джерел та історичних документів. Доцільно дати коротку характеристику кожному з методів.

Метод **інтерв'ю** (англ. interview, бук. – зустріч, бесіда) – бесіда, мета якої – отримати відповіді на питання, передбачені програмою дослідження. Інтерв'ю вимагає від дослідника такту, знання педагогіки і психології, культури спілкування, віросповідних засад конфесії, до якої належить респондент, основних положень законодавства. Метод **анкетування** (анкета від фр. enquete – розслідування) – попередньо підготовлений питальник, який добровільно заповнює респондент (англ. respond – відповідати; той, хто відповідає на запитання або дає інтерв'ю). Зауважимо, що анкетним опитуванням широко послуговуються для отримання інформації про фактичний стан релігії в досліджуваній галузі, про її оцінки; інтереси, мотиви діяльності опитуваних (наприклад, про рівень релігійності). Більш складний метод **спостереження**, як один зі шляхів збирання первинної інформації шляхом безпосередньої реєстрації дослідником явищ, подій, умов щодо об'єкта дослідження. Спостереження може бути *стандартизованим*

(фіксація подій за програмою) та *включеним* (коли дослідник живе чи працює в середовищі тих, кого досліджує). Найбільш складним і рідко використовуваним, є метод експерименту (лат. *experimentum* – випробовую). Він передбачає моделювання якоїсь ситуації, або демонстрації незвичайних якостей (цілитель, чаклун, екстрасенс). Для дослідження етапів еволюції релігії, визначення тенденцій розвитку релігії та релігійності, формування релігійних організацій та мережі використовується метод аналізу письмових джерел (історичних документів), даних статистики. Близький до нього метод **контент-аналізу** (від англ. *contents* – зміст), тобто кількісного вивчення змісту та суті інформації (газет, кінофільмів, теле- і радіопередач), документів, інтерв'ю, результатів анкетування, публічних виступів, проповідей релігійних діячів.

Зверніть увагу на те, що для отримання повноцінних результатів дослідник повинен дотримуватися певних принципів: об'єктивності, історизму, загальнолюдськості, позаконфесійності, дуальності, толерантності й терпимості, правового забезпечення свободи совісті.

Об'єктивність у дослідженні означає, що дослідник висвітлює процес незалежно від своїх світоглядних чи конфесійних переконань. Досягнення об'єктивності у висвітленні отриманих результатів дослідження можливе при застосуванні принципу **плюралізму**, тобто однакового ставлення до різних конфесій.

Застосування принципу **історизму** передбачає оцінку релігії чи релігійності, виходячи з того, про який історичний період іде мова, який тогочасний статус релігії чи церкви, яка конфесія аналізується. Принципи **дуальності** та **загальнолюдськості** вимагають від дослідника врахування того, що віруючий живе у двох світах: земному та надприродному. Останній мислиться як реальний і такий, що знімає земні проблеми та дає віру в безсмертя. Слід також врахувати, що релігія має в собі загальнолюдські цінності, які приймаються представниками будь-яких світоглядів.

Важливо знати, що кожна людина має право сповідувати певну релігію чи бути невіруючою, і це забезпечується принципом **свободи совісті**, що й повинно враховуватися при дослідженні.

У **третьому питанні** потрібно висвітлити різноманітні форми використання результатів соціологічних досліджень релігії (в пресі, передачах радіо- і телебачення, публікаціях, підручниках із релігієзнавчих дисциплін тощо). Відомості про тенденції розвитку релігії і церкви, стан релігійності, міжконфесійних та державно-церковних відносин, виконання релігією своїх соціальних функцій ми черпаємо саме із соціологічних досліджень.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Хто вважається засновником соціології релігії як галузі наукового знання?
2. Чому соціологія релігії, як і психологія релігії, не займається вивченням та дослідженням проблеми надприродного, потойбічного, трансцендентного?
3. Чим пояснюється наявність різноманітних класифікацій релігій у соціології?
4. У чому полягає складність визначення та вивчення структури релігії як соціального феномену?
5. Що розуміється під поняттям „функція” в соціології? Назвіть соціальні функції релігії.
6. Що є основою виникнення релігійних відносин?
7. Яка типологія релігійних організацій використовується в соціології?
8. Які види релігійної діяльності виділяють у соціології?
9. Поясніть, у чому полягає специфіка визначення поняття „релігія” в соціології.
10. Як ви розумієте твердження: „Релігія – соціальний феномен”?
11. Назвіть та охарактеризуйте фактори, які сприяють поширенню секуляризації в сучасному суспільстві.

Завдання для самостійного опрацювання

1. Підготуйте схему „Структура соціологічного знання” та схематично зобразіть у ній місце соціології релігії.
2. Проаналізуйте у письмовій формі, чим відрізняється підхід М.Вебера до вивчення релігії від позиції представників французької (Е. Дюркгайм, О. Леві-Брюль) та англійської (Е. Тейлор, Д. Фрезер) шкіл.
3. Зробіть розширену змістовну таблицю: „Типологія релігій у соціології”.
4. Підготуйте у письмовій формі порівняння теоретичних підходів до типологій релігії, які склались у соціології. Визначте спільне та відмінне.
5. Визначте специфіку релігійних відносин (Пірен М.І. Соціологія релігії: Підручник. – К., 2008. – С. 33–55; Введение в общее религиоведение: Учебник / Под ред. проф. И.Н. Яблокова. – М., 2001. – С. 276–283).
6. Яку регламентативну функцію виконує релігійна громада? (Москалець В.П. Психологія релігії: Посібник. – К., 2004. – С. 182–194).
7. Назвіть критерії соціологічних вимірів свободи совісті, релігії і переконань.
8. Охарактеризуйте загальні принципи методології дослідження релігійних феноменів (Пірен М.І. Соціологія релігії: Підручник. – К., 2008. – С. 19–26; 56–101).

Теми рефератів

1. Становлення соціології релігії як наукової дисципліни.
2. Соціологія релігії як спеціальна соціологічна теорія: специфіка предмета вивчення та методи дослідження.
3. Методологічні принципи соціології релігії.
4. Функції соціології релігії.
5. Релігія як суспільне явище.
6. Релігійна діяльність як різновид суспільної діяльності.

7. Соціологічні виміри свободи совісті, релігії та переконань.
8. Екуменічні процеси в сучасному світі.
9. Проблеми й стан дослідження релігії у сучасній українській соціології.
10. Релігія як соціальний інтегратор.

Тематика ІНДЗ (есе, творчі роботи)

1. Підготуйте реферативний огляд статті Бабія М. „Соціологія релігії” (Українське релігієзнавство. – 2001. – № 17. – С. 75–79).
2. Напишіть есе на тему: „Інтегративна та дезінтегративна функції релігії в сучасному українському суспільстві”.
3. Опрацюйте статтю Л.Филипович „Зміст західної соціології релігії як науки і навчальної дисципліни” (Українське релігієзнавство. – 2003. – №25. – С. 106–110).
4. Визначте соціальні функції релігії за статтею Л.Виговського „Система функціональності релігії та рівні її вияву” (Українське релігієзнавство. – 2003. – № 26. – С. 55–64; № 27 – 28. – С. 4–13).
5. Назвіть основні форми культової та позакультової діяльності (Черній А.М. Релігієзнавство: Посібник. – К., 2003. – С. 35–36).
6. Дайте типологію релігійних об’єднань (Черній А.М. Релігієзнавство: Посібник. – К., 2003. – С. 36–38; Введение в общее религиоведение: Учебник / Под ред. проф. И.Н. Яблокова. – М., 2001. – С. 283–287).
7. Покажіть, у чому полягають соціальні корені появи новітніх релігій. (Москалець В.П. Психологія релігії: Посібник. – К., 2004. – С. 194–199).
8. Визначте конституційно–правовий простір забезпечення свободи совісті в Україні (Черній А.М. Релігієзнавство: Посібник. – К., 2003. – С. 270–277).

9. У чому полягає репрезентативність та достовірність вибірки дослідження релігії?
10. На підставі яких матеріалів формується релігійна карта України? (Релігійна панорама. – 2011. – № 1. – С. 45–57 (поз. 10 і 11 додаткової літератури).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Белла Р. Социология религии // Американская социология. – М., 1972.
2. Вебер М. Наука как признание и профессия // М. Вебер. Избр. пр.: пер. с нем. – М., 1990.
3. Вебер М. Социология религии // Избранное. – М., 1994.
4. Вах И. Социология религии // Социология религии: классические подходы. Хрестоматия. Научная редакция и составление М.П.Гапочки и Ю.А.Кимелева. – М., 1994. – С. 212–229.
5. Гараджа В.И. Социология религии: Учеб. пособие для студентов и аспирантов гуманитарных специальностей. – М., 1996. – С. 6–17.
6. Гараджа В.И. Религия как предмет социологического анализа // Религия и общество. Хрестоматия по социологии религии. Под. ред. В.И.Гараджи. – М., 1994., ч.1. – С. 4–118.
7. Докаш В.І. Соціологія релігії: навч. посібник / В.І.Докаш. – Чернівці, 2010. – 256 с.
8. Дюркгайм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение: Пер. с фр. – М., 1995.
9. Ерышев А.А., Лукашевич Н.П. Социология религии: Учеб. пособие. – К., 1999. – С. 9–12.
10. Кобецкий В. Социология изучения религии. – Л., 1978.

11. Лимаренко А.П. Социология религии // Социологический словарь / Сост. А.Н. Елсуков, К.В.Шульга. – 2-е изд. – Мн., 1991.
12. Лубовський В.Д. Соціологія релігії // Соціологія: Короткий енциклопедичний словник / За заг. ред. В.І.Воловича. – К., 1998.
13. Лубський В.І., Козленко В.М., Горбаченко Т.Г. Соціологія релігії: Курс лекцій для студентів філософських факультетів, відділень релігієзнавства, соціології, філософії, політології. – К., 1999.
14. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посіб. – 2-ге вид., допов. і випр. – К., 2004.
15. Меншинг Г. Сущность и задачи социологии религии // Социология религии: классические подходы. Хрестоматия. – М., 1994. – С. 260–271.
16. Пірен М.І. Соціологія релігії: Підручник. – К., 2008. – С. 7–32.
17. Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии / Сост. В.И. Гараджа, Е.Д.Руткевич. – М., 1996.
18. Самыгин С.Н., Нечипуренко В.Н., Полонская И.Н. Религиоведение: социология и психология религии. – Ростов-на-Дону, 1996.
19. Социология: Энциклопедия / Сост. А.А.Грицанов, В.Л.Абушенко, Г.М.Евелькин, Г.Н.Соколова, О.В.Терещенко. – Мн., 2003. – С. 1062–1063.
20. Филатова О.Г. Социология религии: Конспект лекций. – СПб., 2000.
21. Яблоков И.Н. Социология религии. – М., 1979.

Додаткова:

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За наук. ред. проф. А.Колодного. – К., 2000. – С. 137–152.

2. Баракман Х. Флойд. Практическая христианская теология. Всестороннее исследование основ христианского вероучения: Пер. с англ. – М., 2002.
3. Браян Вілсон. Соціологія релігії: Пер. с англ. – Акта, 2002. – С. 21–63.
4. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. – К., 1994.
5. Грабовець О., Яковенко Ю. Релігія як соціальна технологія консолідації соціуму // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 3. – С. 76–84.
6. Докаш В.І., Лагодич М. М. Сучасна релігійність населення України: суспільний та регіональний аспект // Наук. вісн. Черн. ун-ту. Зб.наук.пр. – Вип.163–164. Філософія – Чернівці, 2003. – С. 120-124.
7. Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя: тотемна система в Австралії. – К., 2002.
8. Дюркгайм Э. Элементарные формы религиозной жизни // Мистика. Религия. Наука. – М., 1998.
9. Зиммель Г. Религия: социально-психологический этюд.– М., 1999.
10. Інформаційний звіт Міністерства культури за 2011 рік "Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-конфесійних відносин в Україні [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?com_content&view=article&id=1034%3A1&catid=51%3Astats&Itemid=79&lang=uk
11. Інформаційно – аналітичні матеріали до Круглого столу на тему: «Державно – конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку» 8 лютого 2011 р. – Київ, 2011. – С. 3-52.
12. Лобье П. Социология религиозного феномена. – М., 2000.

13. Міжетнічні та міжконфесійні відносини в контексті сучасних суспільних трансформацій. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 29-30 квітня 2010 р. – Чернівці, 2010. – 208 с.
14. Панков А.А. Современные трансформации религиозного сознания и религии как социального института // Проблемы розвитку соціологічної теорії. Матеріали першої Всеукраїнської соціологічної конференції. – К., 2001.
15. Паращевін М. Теорія секуляризації в європейському науковому дискурсі // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 2. – С. 90–102.
16. Релігія та Соціум. Міжнародний часопис. – Чернівці: Рута, 2011. – № 1(5). – 252 с.
17. Рязанова Л.С. Релігійний ренесанс: Спроба соціологічної експертизи // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 45–49.
18. Смелзер Н. Социология: Пер. с англ. – М., 1994.
19. Сухов А.Д. Религия как общественный феномен: философские проблемы исследования. – М., 1973.
20. Филипович Л. Соціальні виміри релігійних процесів: сучасний погляд зарубіжної соціології релігії // Наук.вісн.Черн.ун-ту. Зб.наук.пр. – Чернівці, 2003. – Вип. 163–164. Філософія. – С. 79-81.
21. Юраш А. Рівень релігійної активності в Україні: Регіональні особливості і диспропорції // Українські варіанти. – 1997. – № 1. – С. 23–27.

ЗРАЗКИ ТЕСТІВ

Варіант I

1. Дайте визначення соціології релігії:

- А) соціологія релігії – це емпірична наука, яка вивчає все, що доступне чуттєвому сприйняттю, що можна спостерігати, вимірювати, перевіряти;
- Б) соціологія релігії – це розділ релігієзнавства, який вивчає діяльність церкви;
- В) соціологія релігії – наука, що вивчає соціальні умови, які дали життя релігії;
- Г) соціологія релігії – практична наука, яка досліджує роль церкви в суспільстві.

2. Предметом вивчення соціології релігії є:

- А) релігійний культ;
- Б) релігія як підсистема соціуму;
- В) суспільні основи і закономірності виникнення, розвитку та функціонування релігії;
- Г) сукупність структур суспільства, соціальних зв'язків і відношень щодо релігійного феномену.

3. Об'єкт соціології релігії – це:

- А) релігійний феномен у контексті його суспільних зв'язків;
- Б) релігійність та її вплив на розвиток суспільства;
- В) релігійні організації;
- Г) взаємини і взаємодія релігії та суспільства.

4. Центральною темою соціології релігії є:

- А) структура релігії;
- Б) розвиток конфесійних процесів;
- В) взаємодія релігії та суспільства;
- Г) державно-церковні відносини.

5. Кому з класиків соціології належить думка про те, що релігія, яка на першій стадії була невід'ємним елементом людського суспільства, згодом поступово витісняється науковим знанням?

- А) О. Конту;
- Б) Г. Спенсеру;
- В) М. Веберу;
- Г) Л. Фейєрбаху.

6. Хто з класиків соціології трактував релігію як одну з найпоширеніших і найвитонченіших культурних звичок, специфічну діяльність, яка не має великого значення?

- А) Е. Дюркгайм;
- Б) К. Маркс;
- В) М. Вебер;
- Г) Г. Спенсер.

7. Тезу про компенсаційну функцію релігії у своїх працях розвивали:

- А) О. Конт;
- Б) К. Маркс;
- В) З. Фрейд;
- Г) Г. Зіммель.

8. Засновниками соціології релігії вважаються

(напишіть) _____

9. Автором праці „Протестантська етика і дух капіталізму” є:

- А) О. Конт;
- Б) Г. Спенсер;
- В) К. Маркс;
- Г) М. Вебер.

10. Назвіть основні соціальні функції релігії:

- А) компенсаторна, світоглядна, комунікативна, регулятивна;
- Б) навчальна, просвітницька, легітимізуюча, об'єднуюча;
- В) інтегруючо-дезінтегруюча, культова, релігійна, політична;
- Г) виховна, культурна, ідеологічна, гносеологічна.

Варіант II

1. Що не може бути предметом вивчення соціології релігії?

- А) церква як соціальний інститут;
- Б) релігійні догмати;
- В) віруючі;
- Г) релігійність.

2. Деномінація – це форма релігійної організації, яка:

- А) жорстко протиставляє себе суспільству і всім його інституціям;
- Б) займає проміжне становище між церквою і сектою;
- В) не має усталеної системи вірувань і ритуалів;
- Г) є назвою будь-якої нетрадиційної релігійної організації.

3. На виконання яких функцій сім'ї релігійність подружжя впливає негативно?

- А) репродуктивності;
- Б) сексуальності;
- В) господарсько-побутову;
- Г) дозвілля.

4. Кому належить поділ релігій за способом спасіння душі (пасивний – містицизм, чи активний – аскетизм)?

- А) О. Конту;
- Б) Г. Спенсеру;
- В) М. Веберу;
- Г) Г. Зіммелю.

5. На які функції релігії звертає увагу у своїх працях Р.Мертон?

- А) регулятивну;
- Б) світоглядну;
- В) компенсаторну;
- Г) інтегруючу.

6. Які соціальні інституції виявляються вирішальними для збереження національної ідентичності в умовах асиміляції ?

- А) сім'я;
- Б) церква;
- В) політичні партії;
- Г) освіта.

7. Релігія як соціальний інститут:

- А) регламентує відносини людей із представниками релігійних структур;
- Б) забезпечує інтеграцію суспільства через встановлення моральних норм людського співжиття;
- В) пропонує певну систему вірувань, переконань, моральних норм;
- Г) є архетипом.

8. Дайте визначення релігійності:

- А) релігійність – це життя згідно з моральними принципами;
- Б) релігійність – це віра;
- В) релігійність – це знання основних положень віровчення;
- Г) релігійність – це стан душі та свідомості, який передбачає не тільки виконання релігійних вимог, але й громадських обов'язків.

9. До основних типів релігійних об'єднань можна віднести:

- А) релігійну групу, місії, братства;
- Б) релігійну організацію, чернечі ордени, згромадження;
- В) секту, деномінацію, церкву;
- Г) релігійну сім'ю, духовні заклади, громаду.

10. Свобода совісті передбачає право громадянина:

- А) бути віруючим;
- Б) бути невіруючим;
- В) вільно трактувати світоглядні положення релігії та науки;
- Г) на світоглядні переконання, можливість їх зміни, пропаганду своїх переконань.

Правильні відповіді:

Варіант I: 1. (А); 2. (Г); 3. (Г); 4. (В); 5. (А); 6. (Б); 7. (Б); 9. (Г); 10. (А).

Варіант II: 1. (Б); 2. (Б); 3. (Б). 4. (В). 5. (А); 6. (Б) 7. (Б); 8. (Г); 9. (В); 10. (Г).

ТЕМА 9. МЕТОДИКА І ТЕХНІКА СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1. Сутність та види соціологічного дослідження.
2. Програма соціологічного дослідження.
3. Методи та методологія соціологічного дослідження.

Ключові поняття: *емпіричне дослідження, програма, мета, об'єкт, предмет, проблема, завдання, понятійно-категорійна структура, моделювання, гіпотеза, планування, методологія, методика дослідження.*

Емпіричне дослідження – це система логічно послідовних методологічних, методичних і організаційно-технічних процедур, пов'язаних між собою єдиною метою: отримати достовірні дані про явище, що вивчається, або процес для їх наступного використання на практиці. Вибір виду дослідження диктується характером поставленої мети і висунених завдань.

Залежно від того, який критерій береться за основу класифікації, виділяють декілька видів емпіричного дослідження. За глибиною аналізу соціальної проблеми і масштабу охоплення подій розрізняють **пробне, описове і аналітичне** дослідження. За вживаним методом збору даних розрізняють **опитування, спостереження, аналіз документів, експеримент**. За метою дослідження – вивчається статика або динаміка явища – виділяють два види соціологічного дослідження: **точкове і повторне**. За об'ємом охоплення об'єкту дослідження, вони діляться на **суцільні і вибірккові**. За місцем проведення в соціології і антропології виділяють **польові (природні)**, а в соціальній психології як польові, так і **лабораторні** дослідження.

Програма соціологічного дослідження – науковий документ, який регламентує всі етапи, стадії підготовки, організації та проведення соціологічного дослідження.

Програма виконує роль стрижня соціологічного дослідження.

До головних компонентів програми відносять **вихідну методологічну парадигму** – світоглядну позицію дослідників, яка обумовлює методи, логіку та результати соціологічного дослідження. Другим компонентом програми є **мета дослідження**, яка об'єднує інтереси вчених та замовників. Недостатня з'ясованість або відмінність у трактуванні мети дослідження може спричинити значні розбіжності між дослідниками та замовниками у процесі виконання робіт та тлумаченні результатів.

Третій компонент програми становлять категорії **об'єкт**, **предмет** та **проблема** соціологічного дослідження. Без осмислення проблеми наукова і практична значимість дослідження дорівнюватиме нулю. Тому, вихідним у співвідношенні цих трьох категорій є поняття **проблема**, яка визначає рівень та характер соціальних протиріч. **Предмет соціологічного дослідження** – конкретизований проблемою цілісний фрагмент соціальної реальності. **Об'єкт соціологічного дослідження** – будь-який аспект, рівень чи зріз соціального явища, спроможний науковими методами сприяти пізнанню досліджуваного предмета.

Четвертий компонент програми – **завдання дослідження**, які поділяють на основні та допоміжні, першо- та другорядні, тобто є ієрархізованими засобами досягнення мети.

П'ятий компонент – **понятійно-категорійна структура** дослідження. Цей етап формування програми дуже відповідальний щодо забезпечення змістовності дослідження, він є своєрідним методологічним гарантом достовірності й надійності соціологічної інформації.

Шостий компонент – **моделювання шляхів вирішення** досліджуваної проблеми. **Моделювання** – процес формування уявлень про досліджувану проблему у формі

образів, схем чи знаків, які дали б змогу аналізувати цю проблему та вишукувати засоби її вирішення.

Сьомий компонент програми – **вироблення гіпотез** дослідження, тобто таких припущень, які, на думку дослідників, здатні пояснити сутнісні ознаки досліджуваного об'єкта.

Восьмий компонент програми – **планування дослідницьких робіт**. Найчастіше йдеться про вироблення стратегічного та робочого планів.

Дев'ятий компонент програми – **вироблення методики дослідження**, тобто сукупності програмно впорядкованих історичних, логічних, технічних, організаційних, інформаційних, процедурних та інших засобів, спрямованих на досягнення цілей і завдань соціологічного дослідження.

Десятий компонент програми – **забезпечення зв'язку** між усіма компонентами програми.

Останній компонент програми – **підготовка звіту**. Розрізняють проміжні та підсумкові звіти.

Методологією називають систему принципів дослідження, які використовуються в даній науці. У соціології вони визначені діалектичним підходом до об'єкта, що вивчається. А діалектика передбачає розгляд властивостей і характеристик об'єкта в їх різноманітних зв'язках і відносинах з іншими об'єктами, у розвитку та змінах. Принципи методології реалізуються за допомогою конкретних методик соціологічних досліджень.

Методика – сукупність технічних заходів, зв'язаних з методами дослідження, у тому числі система операцій, процедур, прийомів встановлення соціальних фактів, їх систематизації й аналізу. Сюди входять: методи збору первинної інформації; правила здійснення вибіркового дослідження; способи побудови соціологічних показників, а також методи, що розробляються іншими науками і використовуються в соціології.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ:
**ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ СОЦІОЛОГІЧНОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ**

1. Характеристика основних видів соціологічного дослідження.
2. Сутність та основні структурні елементи програми соціологічного дослідження.
3. Анкета як основний інструмент дослідження. Основні вимоги до складання анкети.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ

Сучасне соціологічне дослідження є доволі важливою і водночас складною справою, адже потребує серйозної і тривалої підготовки. Надійність і цінність отриманої інформації безпосередньо залежить від оволодіння правилами, технологією його підготовки і проведення. Для студентів інтерес має не тільки соціологічна інформація, але й методи її отримання, методика соціологічних досліджень. Для того, щоб повноцінно підготувати теоретичну частину цієї теми, радимо вам уважно прочитати матеріали підручника *Паніної Н.В. Технологія соціологічного дослідження: Курс лекцій / 2-е видання, доповнене. – К., 2007.* Там ви можете також знайти всі відповіді на контрольні запитання.

При підготовці до *першого питання* передусім слід усвідомити сутність та специфіку соціологічних досліджень. У зв'язку з цим необхідно звернути особливу увагу на зміст поняття „соціологічне дослідження”, його предмет і об'єкт, розглянути основні його види.

Залежно від завдань соціологічні дослідження поділяють на:

- **фундаментальні**, які спрямовані на виявлення та аналіз соціальних тенденцій, закономірностей розвитку і пов'язані, як правило, з розв'язанням складних проблем суспільства та його масштабних складових частин;

- **прикладні дослідження**, які використовують для вивчення шляхів, форм та засобів удосконалення діяльності конкретних соціальних об'єктів;

- **комплексні дослідження**, що проводяться з міждисциплінарної проблематики й поєднують елементи попередніх видів досліджень.

Розгляд **другого питання** доцільно розпочати з констатації того, що будь-яке соціологічне дослідження починається з розробки програми, яка визначає логічну послідовність науково-аналітичної роботи творчого колективу.

Зміст та структура програми залежать від головної мети дослідницької діяльності. *Програма соціологічного дослідження* – це науковий документ, у якому логічно відображена схема переходу від теоретично-методологічного викладення проблеми до конкретного дослідження. У процесі розробки програми вирішуються питання визначення об'єкта, розробляються конкретні методики збору, обробки та аналізу отриманої емпіричної інформації.

При підготовці до семінарських занять намагайтеся проаналізувати основні методи збору соціологічної інформації. Під методами соціологічного дослідження розуміється техніка дослідження, яка використовується для вивчення соціального світу. Серед методів збору первинної інформації найпопулярніший *метод опитування*.

Висвітлюючи **третє питання**, слід пам'ятати, що одним з *найпоширеніших видів опитування є анкетування*.

Анкета – тиражований документ, який містить певну сукупність запитань, сформульованих і пов'язаних між собою за встановленими правилами. Особливу увагу приділіть конструюванню анкети, її структурі, класифікації питань (за змістом, формою, функціями тощо).

Також зверніть увагу на правила формулювання запитань для анкети. У літературі висловлюється немало порад, правил та вимог до розробки запитань анкети. Принципи логічного аналізу запитань анкети дозволяють

відбракувати, виключати грубі логічні помилки. Адже, якщо соціолог допускає помилки на етапі створення анкети, то вони додаються до тих неминучих помилок, які супроводжують процес формування вибірки, операціоналізації понять, збору та аналізу даних.

Хоча створення анкет до сих пір є в більшій мірі мистецтвом, ніж наукою, можна сформулювати ряд простих загальних правил, слідування яким дозволить досліднику бути впевненим в тому, що анкета буде зрозумілою учасникам опитування.

1. Перш за все запитання повинні бути недвозначними. Двозначне запитання припускає наявність у респондента не однієї відповіді на нього, а більше. Двозначні запитання – це, по суті, два запитання в одному. Запитання повинно бути лише про один предмет. Також не варто використовувати слова, що мають багато значень або інтерпретацій.
2. Кожне запитання повинно бути, наскільки це можливо, коротким та простим. Оптимальна довжина анкетного запитання має бути в межах від 11 до 26 слів.
3. У формулюванні запитань слід використовувати лише ті слова, які завідомо добре відомі респондентам. Варто запобігати використанню технічних термінів, сленгу і незвичної лексики, оскільки їх значення може бути не правильно витлумачене респондентами.
4. У запитаннях варто уникати подвійного заперечення.
5. Необхідно всіма можливими засобами уникати упередженості у формулюванні запитань. Неслід використовувати запитання, які підказують певну, наперед задану відповідь.
6. При складанні анкети і формулюванні запитань необхідно потурбуватись про те, щоб респондент повністю зрозумів питання та виразив свою думку.
7. Інколи респонденту важко відповісти на те чи інше запитання, тому необхідно це передбачити і

доповнити запитання такими варіантами відповіді, як: «важко відповісти», «не знаю».

8. Не варто переоцінювати свої можливості в передбаченні всіх можливих варіантів відповіді. Тому обдумайте, чи не варто додати до переліку варіантів відповідей на деякі закриті запитання таку позиція, як «інший варіант...».
9. Варто враховувати, що деякі запитання орієнтовані не на всіх, а лише на певну категорію опитуваних. Коли запитання розраховане не на всіх респондентів, а лише на деяких з них, варто передбачити фільтр.
10. Інколи варто подумати про те, чи не задіє запитання самолюбство респондента, його гідність, чи не викличе негативних емоцій.
11. На закінчення варто обдумати валідність шкали, на якій розміщені варіанти відповідей.

Пам'ятайте, що *анкетування є лише одним із методів опитування*. Спробуйте порівняти його ефективність з іншими методами. Соціологічна практика виробила цілий комплекс методів збору соціологічної інформації: опитування, інтерв'ю, спостереження, експеримент, аналіз документів, експертна оцінка, тестування, фокус-групи, ведення бесіди тощо. Використання соціологом того чи іншого методу, в тому числі й анкетування, залежить від умов, місця і часу, мети і завдань дослідження, а також його виду.

Пам'ятайте, що ефективність будь-якого соціологічного дослідження залежить від того, наскільки соціолог чітко визначив для себе зміст соціальної проблеми, що досліджується, і, відповідно, від завдання, яке він прагне виконати за допомогою конкретного соціологічного дослідження.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Яку роль у соціологічному аналізі виконує емпіричне дослідження?
2. Назвіть і охарактеризуйте відомі вам типи соціологічного дослідження.
3. Що ви знаєте про програму соціологічного дослідження? Що вона відображає та в чому полягає її суть?
4. Назвіть відомі вам елементи структури програми соціологічного дослідження.
5. Вкажіть відомі вам вимоги до інструментарію дослідження.
6. Наведіть приклади відкритих, напіввідкритих та закритих питань анкети.
7. Сформулюйте гіпотезу соціологічного дослідження на будь-яку тему.
8. У чому полягають основні проблеми формування вибірки?
9. Охарактеризуйте види соціологічного опитування.
10. Перелічіть основні вимоги, що висуваються до запитань анкети.

Завдання для самостійного опрацювання

1. Проаналізуйте особливості кількісного та якісного аналізу за статтею Толстова Ю.Н. Количественный и качественный анализ: органическое единство или автономия // Социологические исследования. – 2004. – № 9. – С. 12–14.
2. Дослідіть специфіку формування запитань для соціологічної анкети за статтею Юзва Л.Л. Запитання соціологічної анкети: запитальні техніки VS. сенситив // Український соціум. – 2008. – № 2 (25). – С. 80–87.
3. Опишіть та проаналізуйте способи непрямого виміру соціальної поведінки.

4. Визначте фактори, які, на ваш погляд, впливають на якість соціальної інформації.
5. Як ви вважаєте, в яких випадках доцільно використовувати анкетування? Поясніть свою думку.
6. Охарактеризуйте відмінності між соціальним та соціологічним дослідженням.
7. Дайте характеристику внутрішньо- та міждисциплінарним дослідженням.
8. Спробуйте визначити, які спільні риси мають пошукове та пілотажне дослідження.
9. Знайдіть у літературі приклади монографічних досліджень.
10. Проаргументуйте переваги та недоліки вибіркового дослідження.

Теми рефератів

1. Програма соціологічного дослідження: розділи, компоненти, процедури.
2. Анкета соціологічного дослідження: призначення, структура, правила побудови.
3. Різновиди інтерв'ю та особливості їх застосування в соціологічному дослідженні.
4. Місце спостереження серед інших методів соціологічного дослідження.
5. Вимоги до забезпечення якості та надійності вибірки.
6. Проблема надійності даних опитування та шляхи її розв'язання.
7. Поняття моніторингу в соціології. Історія виникнення та галузі застосування.
8. Лонгітюдне дослідження як різновид соціологічного дослідження.

Тематика ІНДЗ (есе, творчі роботи)

1. Розробіть питання до анкети на одну з перелічених тем:
 - *Доцільність запровадження Болонської системи в ЧНУ;*
 - *Соціальні проблем студентської молоді;*
 - *Характеристика молодіжної субкультури;*
 - *Соціальні проблеми вибору майбутньої професії;*
 - *Дозвілля студентів.*
2. Дайте порівняльну характеристику кількісних і якісних методів у соціологічних дослідженнях.
3. Підготуйте реферативний огляд статті М. Міщенко „Дослідження впливу інтерв'юера на відповіді респондента: результати методологічного експерименту” (Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 1. – С. 163–170).
4. Підготуйте реферативний огляд статті Ю. Качанова, Ю. Маркова „Методологические проблемы исследования смысловой и социальной структур социологического дискурса” (Журнал социологии и социальной антропологии. – 2004. – Т. 7. – № 5. – С. 59–74).
5. Підготуйте реферативний огляд статті Т.Зуб „О роли методологии в исследовательских практиках социологов (постановка проблемы)” (Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. Т.1. – Харків, 2006 – С. 321–324).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Бабосов Е.М. Прикладная социология: Учебное пособие. – Минск, 2000.
2. Батыгин Г.С. Лекции по методологии социологических исследований. – М., 1995.
3. Готлиб А. Введение в социологическое исследование: Учебное пособие. – М., 2005.

4. Девятко И.Ф. Методы социологического исследования. – Екатеринбург, 1998.
5. Ионин Л.Г. Философия и методология эмпирической социологии: Учебное пособие. – М., 2004.
6. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посіб. – 2-е вид., допов. і випр. – К., 2004. – С. 430–462.
7. Методы социологического исследования / В.И.Добренев, А.И.Кравченко. – М., 2008.
8. Осипов Г.В. Методы измерения в социологии – М., 2003.
9. Паніна Н.В. Технологія соціологічного дослідження: Курс лекцій / 2-е видання, доповнене. – К., 2007.
10. Прикладная социология: Учебное пособие / Под. ред. Ю.С. Колесникова. – Ростов-на-Дону, 2001.
11. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г. Городяненка. – К., 2006. – С. 231–239.
12. Соціологія: Навч. посібник / За ред. С.О. Макеєва. – К., 2005.
13. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В. Г. Городяненка. – К., 2005. – С. 464–542.
14. Юрій М.Ф. Соціологія – К., 2004. – С. 470–491.
15. Як провести соціологічне дослідження: методичні рекомендації / За ред. О.М. Балакіревої та О.О. Яременка. – К., 2004.

Додаткова:

1. Блоссфельд Х. Исследование жизненных путей в социальных науках: темы, концепции, методы и проблемы // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2006. – Т. 9. – № 1. – С. 15–44.
2. Зуб Т.С. О роли методологии в исследовательских практиках социологов (постановка проблемы) // Методологія, теорія та практика соціологічного

- аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків, 2006. – Т.1. – С. 321–324.
3. Качанов Ю.Л., Маркова Ю.В. Методологические проблемы исследования смысловой и социальной структур социологического дискурса // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2004. – Т. 7. – № 5. – С. 59–74.
 4. Кислова О.Н. Роль статистических методов в интеллектуальном анализе социологических данных // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків, 2007. – С. 201–206.
 5. Ковалев Е. М., Штейнберг И. Е. Качественные методы в полевых социологических исследованиях. – М., 1999.
 6. Маслова О. М. Качественная и количественная социология / Социология. – 1995. – № 5-6. – С. 28-48.
 7. Мельникова О. Т. Фокус-группы в маркетинговом исследовании. – М., 2003.
 8. Медведев В.А. Проблема понятийных оснований социологического исследования // Социологические исследования – 2004. – № 6. – С. 143–146.
 9. Міщенко М. Застосування вуличних опитувань у дослідженні електоральних орієнтацій // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – №1. – С. 88–109.
 10. Толстова Ю.Н., Масленников Е.В. Качественная и количественная стратеги. Эмпирическое исследование как измерение в широком смысле // Социологические исследования. – 2000. – № 10. – С. 101–109.
 11. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. – М., 1998.

ЗРАЗКИ ТЕСТІВ

Варіант I

1. Соціологічне дослідження – це:

- А) комплексна програма взаємопов'язаних заходів, спрямованих на розвиток соціальних процесів у трудових колективах, регіонах;
- Б) вид практичних соціологічних рекомендацій, що являють собою відпрацьовану за операціями сукупність прийомів, методів і впливів, застосовуваних при розв'язанні різних соціальних проблем;
- В) складний комплекс програмно-упорядкованих науково-теоретичних, методичних та організаційно-технічних засобів, спрямованих на досягнення дослідницьких цілей і завдань.

2. Фундаментальні соціологічні дослідження:

- А) спрямовані на вивчення шляхів, форм та засобів удосконалення діяльності конкретних соціальних об'єктів;
- Б) проводять здебільшого з міждисциплінарних проблем, які поєднують елементи фундаментальних та прикладних досліджень;
- В) спрямовані на виявлення та аналіз соціальних тенденцій, закономірностей розвитку і пов'язані з розв'язанням складних соціальних проблем.

3. Програмою соціологічного дослідження називається:

- А) точне дослідження змісту текстових масивів із метою виявлення чи виміру соціальних тенденцій, репрезентованих цими масивами;
- Б) науковий документ, який регламентує всі етапи, стадії підготовки, організації та проведення соціологічного дослідження;
- В) побудований за відповідними правилами перелік запитань до респондентів, призначений для отримання

інформації, необхідної для досягнення цілей, сформульованих у програмі дослідження.

4. Предмет соціологічного дослідження – це:

А) конкретизований проблемою цілісний фрагмент соціальної реальності, тобто особа, сім'я, група, колектив чи їх сукупність, суспільство в цілому чи сукупність суспільств;

Б) будь-який аспект, рівень чи зріз соціального явища, спроможний науковими методами сприяти пізнанню досліджуваного предмета;

В) науковий документ, який регламентує всі етапи стадії підготовки, організації та проведення соціологічного дослідження.

5. Відкритими запитаннями вважаються:

А) ті, в яких після тексту запитання пропонується перелік відповідей;

Б) ті, щодо яких дослідник не пропонує респондентові перелік готових відповідей, а залишає місце для відповідей у довільній формі;

В) ті, завданням яких є відсіювання тих респондентів, яких не стосується наступне запитання.

6. Генеральною сукупністю називають:

А) сукупність усіх тих, хто може бути об'єктом дослідження;

Б) відібрану за суворо визначеними правилами частину об'єктів дослідження, що з певною гарантованою похибкою відтворюють характеристики генеральної сукупності;

В) характеристику якості інформації, яка показує, що досліджувалися саме ті явища, які соціолог передбачав дослідити.

7. Репрезентативність вибірки передбачає:

- А) здатність вибіркової сукупності відтворювати основні характеристики генеральної сукупності;
- Б) відхилення вибіркової сукупності за певними характеристиками від генеральної сукупності;
- В) відхилення вибіркової сукупності за всіма ознаками від генеральної сукупності.

8. Включене спостереження – це:

- А) спостереження, при якому дослідник тією чи іншою мірою бере участь в досліджуваному процесі;
- Б) спостереження, яке застосовують у реальній життєвій ситуації;
- В) спостереження, яке використовують з метою пошуку фактів, коригуючи тему досліджень.

9. Експертним опитуванням соціологи називають:

- А) науково обґрунтований підхід, що дає змогу робити висновки про об'єкт як ціле, спираючись на дані аналізу лише його окремих ознак;
- Б) зміну або відтворення явища з метою вивчення його у найсприятливіших умовах;
- В) різновид опитування, при якому респондентами є спеціалісти у певній галузі діяльності.

10. Контент-аналіз – це:

- А) спосіб отримання інформації про кількісні та якісні зміни показників діяльності й поведінки соціального об'єкта під впливом на нього керованих та контрольованих факторів;
- Б) різновид опитування, який використовують для вивчення внутрішньокolleктивних зв'язків шляхом з'ясування стосунків між членами колективу;
- В) точне дослідження змісту текстових масивів із метою виявлення чи виміру соціальних тенденцій, репрезентованих цими масивами.

Варіант II

1. Сукупність засобів, за допомогою яких соціолог намагається перевірити, підтвердити чи спростувати висунуті гіпотези називається:

- А) методикою;
- Б) методом;
- В) інструментом.

2. Дослідження, що проводиться по єдиній програмі, на одній і тій самій вибірці, за єдиною методикою через певний інтервал часу називається:

- А) трендовим;
- Б) когортним;
- В) лонгітюдним;
- Г) панельним.

3. Проект соціологічного дослідження – це:

- А) план, у якому відображені основні етапи дослідження із зазначенням строків, фінансових витрат та затрат часу;
- Б) перелік можливих відповідей на питання, поставлені в дослідженні;
- В) список основних методів, застосованих у ході соціологічного дослідження.

4. Гіпотеза – це:

- А) наукове твердження, самоочевидний принцип, який не вимагає додаткових підтверджень;
- Б) наукове припущення, що висувається для пояснення явищ, фактів, процесів, які необхідно підтвердити або спростувати;
- В) хибне твердження, яке не містить жодного наукового інтересу для дослідника.

5. Спостереження в соціології – це:

- А) точне дослідження змісту текстових масивів із метою виявлення чи виміру соціальних тенденцій, репрезентованих цими масивами;
- Б) метод збору наукової інформації, сутність якого полягає в безпосередній реєстрації фактів, явищ, процесів, що відбуваються у соціальній реальності;
- В) спосіб отримання інформації про кількісні та якісні зміни показників діяльності й поведінки соціального об'єкта під впливом на нього керованих та контрольованих факторів.

6. Дослідження, що проводиться в короткий термін та по скороченій програмі, називають:

- А) швидким;
- Б) прискореним;
- В) оперативним;
- Г) дорогим.

7. Вибіркова сукупність – це:

- А) сукупність усіх тих, хто може бути об'єктом дослідження;
- Б) відібрана за суворо визначеними правилами частина об'єкта дослідження, що з певною гарантованою похибкою відтворює характеристики генеральної сукупності;
- В) характеристика якості інформації, яка показує, що досліджувалися саме ті явища, які соціолог передбачав дослідити.

8. Анкета – це:

- А) план, у якому відображені основні етапи дослідження із зазначенням строків, фінансових витрат та затрат часу;

Б) науковий документ, у якому логічно відображена схема переходу від теоретично-методологічного викладення проблеми до конкретного дослідження;

В) побудований за відповідними правилами перелік запитань до респондентів, призначений для отримання інформації, необхідної для досягнення цілей, сформульованих у програмі дослідження.

9. Закриті запитання – це:

А) ті, в яких після тексту запитання пропонується перелік відповідей;

Б) ті, щодо яких дослідник не пропонує респондентові перелік готових відповідей, а залишає місце для відповідей у довільній формі;

В) ті, завданням яких є відсіювання тих респондентів, яких не стосується наступне запитання.

10. Соціометрія – це:

А) бесіда, побудована за певним планом, що передбачає безпосередній контакт інтерв'юера з респондентом;

Б) різновид опитування, який використовують для вивчення внутрішньокolleктивних зв'язків через з'ясування стосунків між членами колективу;

В) спосіб отримання інформації про кількісні та якісні зміни показників діяльності й поведінки соціального об'єкта під впливом на нього керованих і контрольованих факторів.

Правильні відповіді:

Варіант I: 1. (В); 2. (В); 3. (Б); 4. (А); 5. (Б); 6. (А); 7. (А); 8. (А); 9. (В); 10. (В).

Варіант II: 1. (В); 2. (Г); 3. (А); 4. (Б); 5. (Б); 6. (В); 7. (Б); 8. (В); 9. (А); 10. (Б).

Контрольні запитання до курсу

1. Соціологія як наука. Предметна специфіка соціології як науки.
2. Об'єкт і предмет соціології. Суть сучасних наукових дискусій щодо їх визначення.
3. Понятійно-категоріальний апарат соціології.
4. Охарактеризуйте особливості дії соціальних законів та закономірностей.
5. Перерахуйте основні функції соціології.
6. Як Ви оцінюєте ідеологічну функцію соціології в сучасному українському суспільстві? Обґрунтуйте Вашу думку.
7. З'ясуйте специфіку соціології як науки у порівнянні з соціальною філософією, історією, психологією, економічною теорією тощо.
8. Структура соціологічних знань.
9. Охарактеризуйте завдання галузевих соціологій.
10. Охарактеризуйте суть макро- та мікросоціологічних підходів до вивчення соціальної реальності.
11. Окресліть відмінність між спеціальними та галузевими теоріями.
12. Розкрийте суть поняття „соціальне”. Охарактеризуйте природничі та соціальні фактори життя суспільства.
13. Чи можуть географічні чинники (клімат, ландшафт, ґрунти, ріки тощо) бути визначальними у розвитку суспільства? Обґрунтуйте свою відповідь.
14. Які соціологічні теорії, що базуються на біологічних характеристиках людини, ви знаєте? Дайте свою оцінку цим теоріям.
15. Опишіть культуру як специфічну форму соціального буття людини.
16. Охарактеризуйте структурні елементи культури.
17. Наведіть типи та функції культури.
18. Охарактеризуйте особливості національної культури у контексті відродження українського соціуму.

19. Порівняйте особливості елітарної та масової культури.
20. Розкрийте особливості „масової культури”.
21. Поняття соціальної системи та суть системного підходу в дослідженнях суспільства.
22. Типи суспільств. Визначте за якими критеріями здійснюють типологізацію суспільства.
23. Охарактеризуйте основні ознаки суспільства.
24. Чи можна ототожнювати суспільство з державою? Поясніть вашу думку.
25. До якого типу суспільства ви віднесли б сучасну Україну? Обґрунтуйте свою думку.
26. Охарактеризуйте основні відмінності між доіндустріальним, індустріальним та постіндустріальним суспільствами.
27. Соціальні зміни та їх основні різновиди.
28. Які соціальні зміни відбуваються в сучасній Україні? Розкрийте їх тенденції, рушійні сили, перспективи.
29. Визначте причини соціальної нерівності. Чи може нерівність бути справедливою?
30. Наведіть приклади еволюційних та революційних змін у різні періоди розвитку українського суспільства. Які їх наслідки?
31. Охарактеризуйте поняття «соціальний зв'язок» та «соціальні відносини».
32. Зробіть аналіз соціального контролю та його місця у житті суспільства.
33. Зробіть аналіз поняття соціальної дії. Розкрийте відмінність понять „соціальна поведінка” та „соціальна дія”.
34. Охарактеризуйте теорії соціальної взаємодії (теорії соціального обміну, символічного інтеракціонізму, рольового наслідування, психологічні теорії).
35. Розкрийте поняття соціальної норми та девіації. Поясніть, чому девіантна поведінка є об'єктом соціального контролю.

36. Охарактеризуйте соціологічні підходи до вивчення особистості та її місця в суспільстві.
37. Розкрийте суть співвідношення понять „індивід”, „людина”, „особа”, „особистість”.
38. Зробіть аналіз соціологічної структури особистості.
39. Соціальний статус і соціальна роль особистості як категорії соціології.
40. Розкрийте поняття соціальної структури суспільства.
41. Охарактеризуйте основні проблеми дослідження соціально-демографічної структура суспільства.
42. Поняття класів та класової структури суспільства: суть, сучасні теоретичні підходи.
43. Соціальна група як суб’єкт суспільного життя. Типологія соціальних груп.
44. Поясніть особливості поділу соціальних груп на „аутгрупи” та „інгрупи”, виділення референтних груп.
45. Визначте особливості соціальної структури сучасного українського суспільства.
46. Зобразіть у вигляді схеми, до яких соціальних груп може належати студент.
47. Визначте соціальні витоки середнього класу в Україні та його соціальну роль.
48. Охарактеризуйте поняття соціального інституту та наведіть їх класифікації.
49. Розкрийте функції соціальних інститутів.
50. Проаналізуйте причини та вияви дисфункцій соціальних інститутів.
51. Наведіть приклади, як зміни одного соціального інституту ставали причиною змін в інших інститутах та в суспільстві.
52. Поняття соціальної організації, основні елементи організації.
53. Порівняйте роль деяких соціальних інститутів та організацій (за вибором) в управлінні спеціалізованими сферами життєдіяльності суспільства.

54. До якого типу соціального об'єднання відноситься сім'я? Обґрунтуйте ваші міркування.
55. Наведіть приклади формальних і неформальних організацій. Виявіть спільне та відмінне в них.
56. Сучасний стан соціології освіти в Україні.
57. Чи існують проблеми у системі відносин держави, інституту освіти та релігії в сучасній Україні? Обґрунтуйте вашу відповідь.
58. Поняття соціальної стратифікації. Основні типи стратифікаційних систем (рабство, касти, стани, класи).
59. Охарактеризуйте основні критерії стратифікації.
60. Порівняйте „відкриті” та „закриті” стратифікаційні системи.
61. Кого, на вашу думку, можна віднести до маргінальних верств населення? Обґрунтуйте відповідь.
62. Соціальна мобільність та її типи. Наведіть приклади дії основних каналів соціальної мобільності.
63. Хто вважається засновником соціології релігії як галузі наукового знання?
64. Чому соціологія релігії, як і психологія релігії, не займається вивченням та дослідженням проблеми надприродного, потойбічного, трансцендентного?
65. Чим пояснюється наявність різноманітних класифікацій релігій у соціології?
66. В чому полягає складність визначення та вивчення структури релігії як соціального феномену?
67. Що розуміється під поняттям „функція” в соціології? Назвіть соціальні функції релігії.
68. Що є основою виникнення релігійних відносин?
69. Яка типологія релігійних організацій використовується в соціології?
70. Які види релігійної діяльності виділяють у соціології?
71. Поясніть, у чому полягає специфіка визначення поняття „релігія” в соціології.
72. Як ви розумієте твердження: „Релігія – соціальний

феномен”?

73. Назвіть та охарактеризуйте фактори, які сприяють поширенню секуляризації в сучасному суспільстві.
74. Назвіть основні етапи в проведенні конкретно-соціологічних досліджень.
75. Що таке „гіпотеза” в соціології? Які види гіпотез ви знаєте?
76. Назвіть різновиди експерименту та спостереження в соціології.
77. Назвіть різновиди опитування в соціології.
78. Що таке робочий план конкретно-соціологічного дослідження?
79. Як ви розумієте поняття „репрезентативність”? Яку роль воно виконує в соціології?
80. Дайте характеристику методу аналізу документів в соціології.
81. Назвіть основні вимоги до структури анкети та її складові.
82. Розкрийте поняття соціальної зміни та їх основні різновиди.
83. Охарактеризуйте перспективи розвитку та завдання соціології на сучасному етапі.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Методичні матеріали до курсу

До теми 1. Соціологія як наука про суспільство

Г. Осипов визначає соціальний закон як відносно стійкі і систематично відтворювані відносини між народами, націями, класами, соціально-демографічними і професійними групами, а також між суспільством і соціальною організацією, суспільством і трудовим колективом, суспільством і сім'єю, суспільством і особистістю, містом і селом, соціальною організацією та особистістю і т.д.

Осипов Г.В. (Теория и практика социологических исследований в СССР. – М., 1979. – С. 191).

С. Фролов стверджує: „Соціальні закони діють у всіх сферах людської діяльності й можуть бути різними за сферою свого розповсюдження (як у суспільстві в цілому, так і в окремій його частині – малій групі, страті).

Соціальні закони мають такі основні ознаки:

◆ закон може вступати в дію тільки при наявності визначених суворо обумовлених умов;

◆ за цих умов закон діє завжди і скрізь без будь-яких винятків;

◆ умови, при яких діє закон, реалізуються не повністю, а частково й приблизно.

Соціальні закони – це існуючі незалежно від свідомості об'єктивні правила, які регулюють поведінку людей по відношенню один до одного і основу яких утворюють історично сформовані мотиви, інтереси і прагнення людей до задоволення своїх потреб для поліпшення умов існування, задля безпеки й визнанні з боку інших, самовираження і т. д.

Соціальні закони не створюються свідомо членами суспільства або групами, як, наприклад, культурні норми

або правові закони. Люди діють відповідно до соціальних законів несвідомо і навчаються такій „узаконеній” поведінці в процесі спілкування з іншими людьми та соціальними інститутами, виходячи при цьому зі своїх потреб. Соціальні закони мають велике значення в дослідженні суспільних явищ та управлінні соціальними процесами.

Фролов С.С. Соціологія. – М., 1994. – С. 22.

„Особливість соціології як науки полягає в тому, що соціальні зв’язки і відносини вивчаються на рівні соціальних законів та закономірностей.

Соціальний закон – це вираження істотного, загального та необхідного зв’язку соціальних явищ і процесів, перш за все, зв’язків соціальної діяльності людей або їх власних соціальних дій. Соціальні закони складаються в різних сферах діяльності людини, перш за все у сфері матеріальної діяльності, і здійснюються за посередництвом діяльності людей.

Існують загальні і специфічні закони в соціології. Загальні закони – це предмет вивчення філософії, а специфічні вивчаються саме соціологією і складають її методологічну основу.

У соціології виділяють п’ять категорій соціальних законів.

1. Закони, що констатують співіснування соціальних явищ.
2. Закони, що встановлюють тенденції розвитку.
3. Закони функціональні, що встановлюють зв’язок між соціальними явищами, які виражають зв’язок між основними елементами соціального об’єкта, що визначає характер його функціонування.
4. Закони, які фіксують причинний зв’язок між соціальними явищами.
5. Закони, які стверджують можливість або ймовірність зв’язку між соціальними явищами.

Будь-який соціальний закон або тенденція виявляються на практиці не взагалі, а в конкретній формі – у діяльності однієї людини.

Завдання

Спробуйте сформулювати власне ставлення до проблеми.
Наведіть приклади до кожного виду закону.

Социология как наука об обществе. Учебное пособие /
Под ред. В.П.Андрущенко. – Харьков, 1996. – С. 22–24.

Рис. 1. Функції соціології

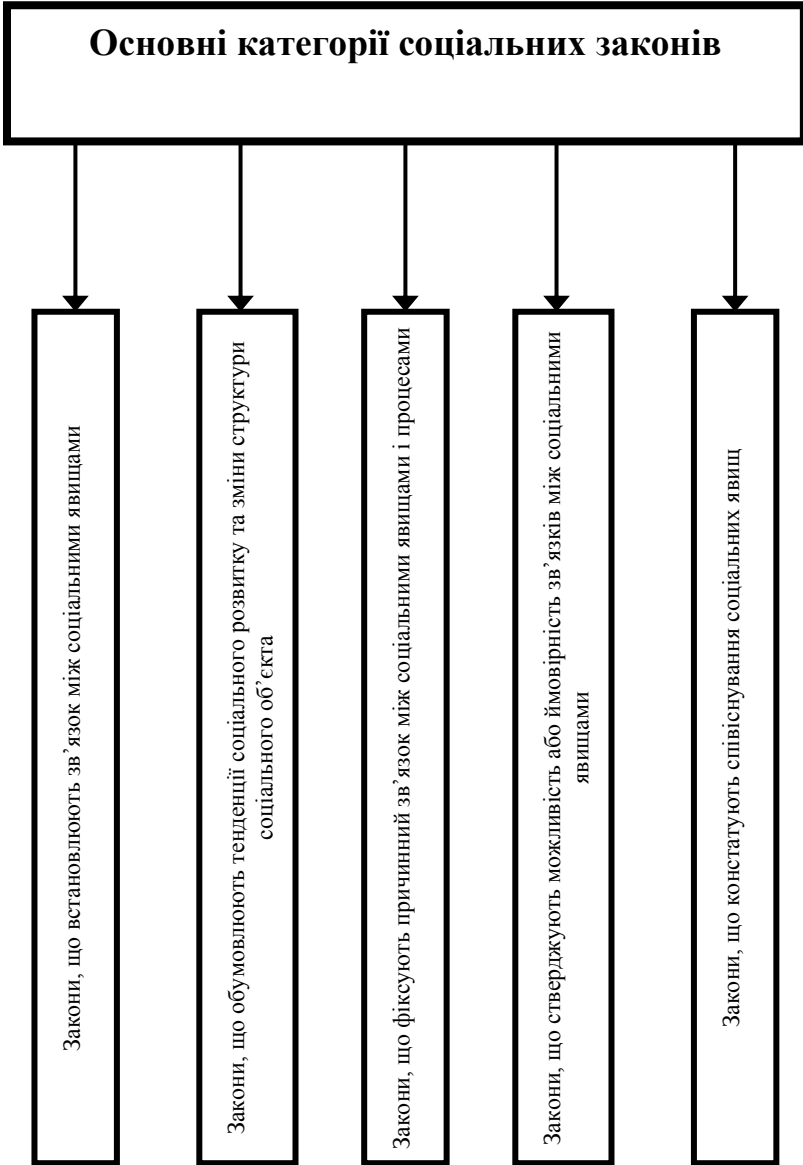

Рис. 2. Основні категорії соціальних законів

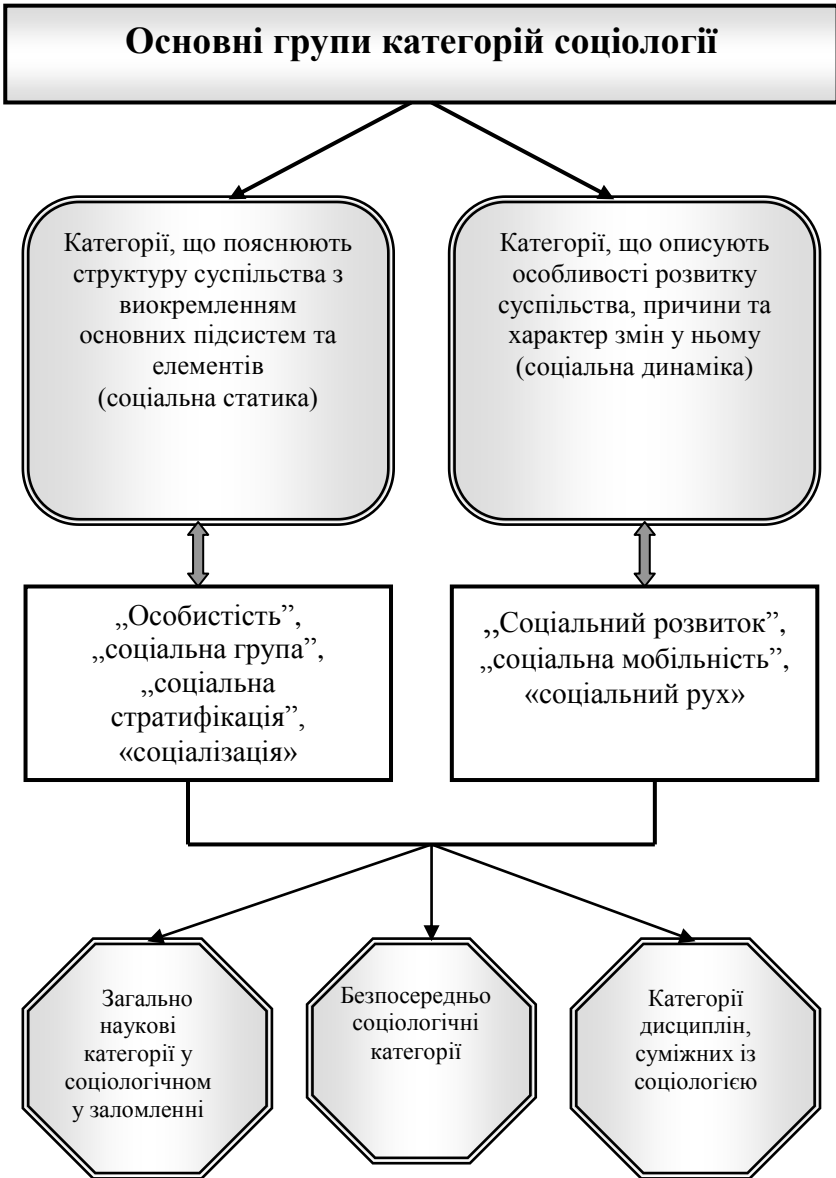

Рис. 3. Основні групи категорій соціології

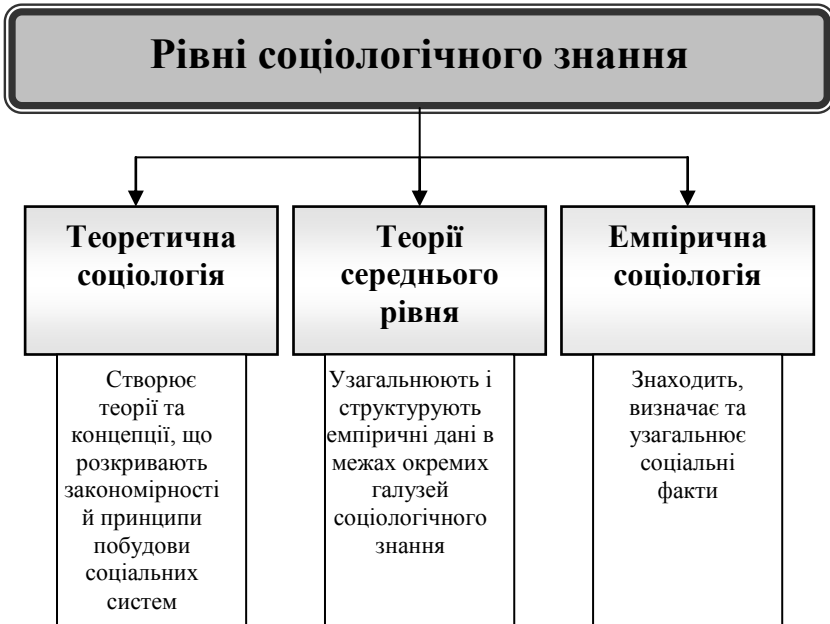

Рис. 4. Рівні соціологічного знання

До теми 2. Основні етапи та тенденції розвитку соціологічної думки

Ф. Гіддінгс

„Точне знання суспільства... належить до наших недавніх надбань ... Перші спроби наукового спостереження та класифікації соціальних фактів і справжнього узагальнення їх збереглися для нас у „Республіці” та „Законах” Платона і у „Політиці” Арістотеля, але все це були лише перші спроби. У цих творах, проте, суспільство розглядається у своєму цілому як організоване в цивільну громаду чи в державу, тоді як за часів Римської імперії, в середні віки та в період Просвітництва всі наукові дослідження соціальних явищ були вкрай уривчасті. Деякі з цих досліджень носили економічний характер, інші – юридичний, треті – церковний, четверті – політичний. Ніхто не намагався описати асоціативну та соціальну організацію у всій їх повноті, ніхто не намагався зрозуміти конкретне життєве ціле. Лише в поточному столітті наукові методи були систематично застосовані до вирішення цього обширного завдання.

Слово „соціологія” було вперше вжито Огюстом Контом у його „Курсі позитивної філософії” як великої соціальної науки, що є частиною позитивної філософії. Конт першим ясно побачив необхідність очищення елементів цієї науки від будь-яких сторонніх матеріалів, ідей і методів і першим з’єднав в одне поняття всі дійсно необхідні елементи. Платон та Арістотель ніколи не відокремлювали політику від етики або науку політики від мистецтва політики. У вісімнадцятому столітті політична наука була безнадійно змішана з революційним духом. Ані Гоббс, ані Монтеск’є, ані економісти не вивчали суспільство в усіх його видах і, незважаючи на вплив Юма, якому Конт зобов’язаний усім, що є істинного в його понятті причинності, соціальні пояснення залишалися ще значною мірою теологічними і метафізичними. Отже, Конт першим почав стверджувати, що суспільство повинно

розглядатися як неподільне і як організм, намагаючись заснувати науку про соціальні явища у всій їх повноті – науку позитивну за її методами, засновану на широкому спостереженні фактів і, як науку, відокремлену раз і назавжди від політичного мистецтва і від революційних цілей. Соціологія, як її уявляв собі Конт, повинна цілком відповідати соціальній фізиці, оскільки завдання соціології має полягати у відкритті природних причин і природних законів суспільства і у видаленні з історії, політики та економіки всіх метафізичних і надприродних слідів подібно до того, як вони були вигнані з астрономії та хімії. Конт вважав, що, дотримуючись позитивного методу, соціологія могла б стати достатньою мірою наукою передбачення, що вказує на хід прогресу.

Після Конта соціологія розвинулася, головним чином, завдяки працям тих осіб, які цілком відчували всю силу вчення, що назавжди змінило хід наукового мислення. Еволюційне пояснення природного світу проникло у всі галузі знання. Закон природного відбору й поняття життя як процесу пристосування організму до навколишнього середовища стали душою сучасної біології та психології... Наука, простеживши життя від протоплазми до людини, не могла зупинитися на поясненні його внутрішнього устрою. Вона повинна була ознайомитися і з його різноманітними зовнішніми відносинами, з етнічними групами, з природними людськими суспільствами і з усіма тими явищами, які в них виявляються, а також дослідити, чи не є все це продуктом всесвітньої еволюції. Тому ми знаходимо не тільки в ранніх творах Герберта Спенсера, але також і в творах Дарвіна та Геккеля натяки на еволюційне пояснення соціальних відносин. Ці натяки самі не складають ще соціології... Але такі натяки показали, де повинні лежати деякі підстави нової науки...

Поняття суспільства як організму у Спенсера більш визначене, ніж у Конта. На думку Спенсера, суспільство є організмом, не тільки у вигляді простої фантастичної аналогії,

як у „Левіафані” Гоббса, але і в дійсності, не тільки морально, але також і фізіологічно, оскільки в будові суспільства спостерігається поділ праці, що переходить від окремих особистостей на групи і організації цих особистостей. У ньому є живильна система, що складається із промислових груп; розподільна система, що складається із торгових дій; регулююча система, що складається із політичної та релігійної діяльності. Спенсер докладає чимало зусиль, щоб показати, що етичний прогрес і щастя людського роду залежать від цієї функціональної організації суспільства, але він не розвиває настільки повно, наскільки ми могли б бажати, думку Платона, який вбачав у соціальному розподілі праці підставу і правдивий тип етичного життя і, таким чином, прокладав дорогу для поняття суспільства як засобу вдосконалення людської особистості.

Слід визнати, що найбільш важливі твори у соціології цілком відкриті для наукової критики, яку висувають проти неї ті, хто не вірить у можливість загальної науки про суспільство. Соціологія... виступила з тим, щоб пояснити суспільство як ціле, а сама не зуміла досягти єдності методу. Вона вселила враження, що соціальна наука є наукою загальною, що вона може описати суспільство в його цілісності тільки шляхом перерахування його частин і що вона повинна неминуче зазнати невдачі при поясненні єдності, що лежить в його основі.

Можна було б вважати, що соціологія, взявши до уваги ці критичні зауваження, передасть всі суб'єктивні пояснення іншим наукам, а сама обмежиться виробленням об'єктивного пояснення. Але це означало б відмовитися цілком від усякої претензії звести до єдності соціальні явища ...

Значною мірою завдяки економічній думці встановилась спільна думка ніби взаємодопомога і розподіл праці є відмітними ознаками суспільства. У дійсності, однак, взаємодопомога і розподіл праці спостерігаються й серед кліток і органів живого організму так само, як серед членів

суспільства, тоді як соціальні стосунки часто не носять ніякого сліду кооперації. Поки помилкова думка, що соціальні відмінності могли б бути відкритими в органічних або економічних фактах, не втратила жодного значення серед учених, доти не могло б бути дійсного прогресу. Думка ця втратила всю силу завдяки спробам деяких обдарованих вчених глибше проникнути ся в цю проблему. Професор Людвіг Гумплович зробив спробу довести, що справжні елементарні соціальні явища суть конфлікти, змішання й асиміляції різнорідних етнічних груп. Новіков, продовжуючи узагальнення ще далі, стверджує, що соціальна еволюція є по суті прогресивною видозміною конфлікту союзом, внаслідок чого сам конфлікт перетворюється з боротьби фізичної на боротьбу інтелектуальну. Професор Де-Греф, поглянувши на питання зовсім інакше, знаходить відмітну ознаку соціального явища в договорі й вимірює соціальний прогрес відповідно до заміщення примусової влади свідомою угодою. Габріель Тард у своїх оригінальних і цікавих дослідженнях, які залишили помітний слід у галузі психологічних і соціологічних ідей, доводить, що первинний соціальний факт полягає в наслідуванні, в явищі, що передує будь-якій взаємодопомозі, розподілу праці та договору. Професор Еміль Дюркгайм, не погоджуючись із висновком Тарда, намагається довести, що істотний соціальний прогрес, а отже, й первинне соціальне явище, полягає в підпорядкуванні кожного індивідуального розуму зовнішнім по відношенню до нього видам дії, думки і почуття.

З усіх цих письменників Тард і Дюркгайм, безсумнівно, найближче підійшли до вирішення питання про істотну природу соціальних явищ і до встановлення першого принципу соціології. Вони розійшлися в розумінні один одного, але для неупередженого читача цих авторів цілком ясно, що вони обидва дивляться з різних точок зору на явища, тісно між собою пов'язані: професор Дюркгайм розглядає враження, що чинять вплив багатьма розумами на розум

одиничний, Тард – наслідувальну відповідь багатьох на заразливу винахідливість одного...

Соціологія відтепер має піти правильним шляхом із тієї ж причини, яка, на думку Спенсера, утримує і людство на належному шляху, а саме тому, що вона переживає всі інші помилкові шляхи.”

Гиддингс Ф. Г. Основи соціології. – М., 1898. – С. 5–18.

Л. Гумплович

„Розуміння соціальних явищ досі коливається між двома крайнощами: індивідуалізмом і його протилежним полюсом – колективізмом.

Як спроба пояснення „соціального світу”, так і характер вимог, що висуваються до організації останнього, визнають своїм вихідним моментом або індивіда, або „людство”, і будь-які відмінності, партійні незгоди і прагнення в галузі соціальних наук і боротьби завжди і скрізь знаходяться між двома крайнощами – індивідом і людством. Третьої точки зору не було, теорія не помітила і не обрала середнього шляху.

У той час, коли одні виставляли егоїзм й особисті інтереси джерелом усього соціального розвитку, єдиним стимулом усіх людських вчинків (смітіанізм, матеріалістична філософія), інші вказували на факти самопожертви і відданості окремих осіб по відношенню до суспільства і протиставляли егоїзму й особистим інтересам „любов до ближніх”, „альтруїзм”. І тоді, як одні всі соціальні явища намагалися пояснити і вивести з природи індивіда, інші вказували на „гуртожиток”, на „суспільство”, на „людство”, прагнучи його природою і закономірним розвитком пояснити всі соціальні явища (статистики).

І ті, й інші ігнорували те, що знаходиться між цими крайнощами, ігнорували фактичну дійсність, яка тільки й може бути істиною. Джерелом наших дій та їх стимулів є і егоїзм, і почуття симпатії, або – точніше – не є ані егоїзм, ані

почуття симпатії, тому що жоден із цих моментів не є єдиним джерелом, жоден із них не має того значення, яке приписується їм різними авторами. Але варто додати до кожного з цих двох слів прикметник „суспільний” – не в сенсі абстрактного цілого, а в розумінні певного соціального сінгенітичного союзу – і ми знайдемо той середній шлях, який переглянули досі всі соціальні філософські системи. Не особистий егоїзм є стимулом соціального розвитку, а егоїзм громадський; не відданість колективному цілому, не „любов до ближнього” в її широкому універсальному сенсі християнської теорії, не симпатія до „людства”, а соціальна симпатія, готова до жертви, і сповнена любові схильність до природного соціального спілкування. Людина не така погана, як її малює грубий матеріаліст, але не настільки великодушна, як цього марно вимагає християнська доктрина: вона не чорт, не янгол – вона лише людина. Вона прикута до суспільства природними узами кровної спорідненості, звичаїв, способу мислення, її егоїзм є суспільним, її симпатія – суспільна. Вимагати від неї більше ніж громадської симпатії – означає вимагати від неї неприродного і надлюдського; вважати її здатною на егоїзм більше ніж суспільний – значить бути щодо неї несправедливим. У суспільному егоїзмі закладена громадська симпатія, а суспільна симпатія є суспільним егоїзмом. Ми називаємо сукупність цих обох почуттів сінгенізмом (*sungenismus*) і в ній вбачаємо стимул усього соціального розвитку, і, водночас – ключ до його розуміння. Ті, хто весь соціальний світ розглядають лише з точки зору індивіда, виводять з індивіда і відносять на його рахунок весь розвиток, ті, хто дивляться на індивіда та його розвиток як на вищу, єдину мету всіх соціальних явищ, – ті хочуть все зло і всі нещастя соціального світу вилікувати звільненням індивіда, проголошенням його прав.

На такій точці зору стоїть доктринерський лібералізм, абстрактний конституціоналізм. Відповідно до цієї доктрини,

кожна окрема людина, як індивід, повинна бути щедро обдарована всілякими правами, кожному індивіду повинні належати всі, без винятку, права „найбільш привілейованих індивідів”, – і тоді все піде добре на землі. Такий досвід в Європі неоднаразово приводив до невдачі. Чому? Тому що всі ці права індивіда нітрохи не допомогли, і кожного разу, як він, спираючись на ці права, кидався вперед, він розбивав собі череп об тверді стіни громадських установ. А цих стін індивідуалізм не міг зруйнувати, як би голосно він не проголошував принципи індивідуальної свободи.

З іншої точки зору підходить до справи колективізм у своїх різних проявах (соціалізм, комунізм і т. д.). Завдання, на його думку, виконується створенням по можливості великих колективних спільнот. Спільнота повинна працювати для індивіда, індивід стає під захист спільноти; остання повинна звільнити індивіда від усіх турбот і тривог, спільно працювати, не тільки контролювати і направляти індивіда, але і годувати його.

Істина – в тому, що соціальний світ від самого початку завжди і всюди рухається тільки групами, групами приступає до діяльності, групами бореться і прагне вперед, – і що мудре законодавство рахується з дійсністю, має поважати ці фактичні відносини і, не закриваючи на них очі, подібно до „конституціоналістів”, не повинно також, подібно до колективістів (соціалістів та комуністів), сподіватися на можливість їх зміни. У гармонійній взаємодії соціальних груп лежить єдино можливе вирішення соціальних питань, оскільки воно взагалі можливе”.

Гумплович Л. Основания социологии. – СПб., 1899. – С. 260–263.

Ф. Енгельс

„Історичний матеріалізм” – поняття, яке вживається для позначення “того погляду на хід всесвітньої історії, який кінцеву причину і вирішальну рушійну силу всіх важливих історичних подій вбачає в економічному розвитку суспільства, у змінах способу виробництва та обміну, в похідному від цього поділі суспільства на різні класи і в боротьбі цих класів між собою”.

Маркс К., Енгельс Ф. Соч. – Т. 22. – С. 306.

Т. Парсонс

„Соціологи відмовилися від колишніх суперечок про пріоритет тих чи інших факторів у процесах соціальних змін. Так, питання про прийнятність теорії економічного детермінізму нині втратило значення реально важливої проблеми. У принципі, всі фактори, що впливають на поведінку людей, починаючи від фізичного середовища і біологічного складу населення через психологічні, економічні, правові та інші інтрасоціетальні фактори і завершуючи факторами культурної системи, заслуговують докладного розгляду як чинники соціальних змін. При цьому багато що залежить не тільки від конкретного випадку, але і від характеру розглянутої проблеми зміни.

Свої перші кроки соціологія робила під великим впливом еволюційних ідей – згадаємо хоча б, настільки відмінні один від одного підходи Огюста Конта і Герберта Спенсера. Потім протягом приблизно всієї першої половини нашого століття соціологи, за винятком Макса Вебера, відкидали ці ідеї, що було безпосередньо пов'язано із загальною атмосферою, що панувала в антропології. Останнім часом намітилося явне відродження інтересу до еволюційних ідей, – інтересу, який повністю поділяється і авторами цих рядків. Цьому відродженню багато в чому сприяв подальший розвиток і зміцнення зв'язків між біологічними і соціальними науками, що

переконливо свідчить про те, що їх нерозривна єдність як «наук про життя» має основоположний характер. Якщо це дійсно так, то настільки фундаментальна концепція, як концепція еволюції, не може не бути спільною для обох категорій наук. Цей відновлений інтерес до еволюції тісно пов'язаний зі швидким розширенням за останній час обсягу порівняльних досліджень”.

Американская социология // Под ред. Т. Парсонса. – М., 1972. – С. 377.

Рис. 5. Стадії розвитку пізнавальної діяльності

До теми 3 „Суспільство як цілісна система”

Г. Спенсер

„Ми маємо повне право дивитися на суспільство як на особливе буття...”

Суспільство – „композиція всякого роду ідей, вірувань, почуттів, які реалізуються за посередництвом індивідів”

Спенсер Г. История буржуазной социологии XIX – начала XX вв. – М., 1979. – С. 44, 214.

Б. Спіноза

„Суспільство дуже корисно і найвищою мірою необхідно не тільки для того, щоб убезпечити життя від ворогів, а й для заощадження багатьох речей. Справді, якщо б люди не бажали надавати взаємодопомогу одне одному, то їм не вистачило б ані вміння, ані часу підтримувати себе, наскільки це можливо. Адже не всі однаково до всього здатні, і не кожен був би спроможний приготувати собі те, чого він один найбільше потребує. Сил і часу, кажу, ні в кого не вистачило б, якби він один мав орати, сіяти, жати, молоти, варити, ткати, шити і робити багато чого іншого для підтримки життя. Не кажучи вже про мистецтво та науку, які також надзвичайно необхідні для вдосконалення людської природи і для її блаженства”.

Спиноза Б. Избр. произведения: 2 т. – М., 1957. – Т. 2. – С. 78–79.

Т. Гоббс

„Я знайшов два найвірніших прагнення людської природи: одне з них – це вроджене бажання, внаслідок якого кожний вимагає для власного вживання речі, які належать всім, а інше – природний розум, завдяки якому кожен прагне уникнути насильницької смерті як найбільшого в природі зла... Більшість тих, хто писав що-небудь про державу, вважають, припускають або стверджують, що людина є твариною, від народження схильною до життя в суспільстві... Помилка

відбулася внаслідок занадто поверхового розгляду природи... дійсно, людині за природою, тобто оскільки вона є людиною, з самого народження обтяжлива самотність. Адже діти потребують допомоги інших, щоб жити, а дорослі – щоб жити добре. Тому я не заперечую, що природа спонукає людей прагнути до зближення один з одним. Отже, очевидно, що всі люди народжуються нездатними до суспільного життя (тому що всі народжуються дітьми); багато ж (можливо, більшість) унаслідок хвороб розуму або нестачі виховання залишаються нездатними до нього все життя. Однак як діти, так і дорослі мають людську природу. Отже, людина стає схильною до громадського життя не за природою, але внаслідок виховання ... Кожне об'єднання утворюється заради користі чи слави, тобто заради любові до себе, а не до інших”.

Гоббс Т. Избр. произведения: в 2 т. – М., 1969. – Т. 1. – С. 1, 282–301.

Г. Тард

„Отже, на запитання, поставлене нами спочатку: Що таке суспільство? Ми дали відповідь: суспільство – це наслідування”.

Тард Г. Законы подражания. – СПб., 1892. – С. 74.

Г. Зіммель

„Поняття суспільства має сенс, очевидно, тільки в тому випадку, якщо воно так чи інакше протиставляється простій сумі окремих людей. Тому що, якби воно збігалось з останньою, то мабуть, воно могло б бути об'єктом науки тільки в тому сенсі, в якому, наприклад, „зоряне небо” може бути названо об'єктом астрономії, але насправді це лише ім'я збірне, й астрономія встановлює тільки рухи окремих зірок і закони, які ними керують. Якщо суспільством є таке об'єднання окремих людей, яке являє собою лише результат нашого способу розгляду, а справжніми реальностями є ці окремі люди, то вони і їхні стосунки утворюють даний об'єкт науки, і поняття

суспільства випаровується. І справді це, мабуть, так. Адже дотично існують тільки окремі люди та їх стани й рухи: тому завдання може полягати лише в тому, щоб зрозуміти їх, тоді як така, що виникла лише в результаті ідеального синтезу, ніде не вловима істота суспільства не може бути предметом мислення, спрямованого на дослідження дійсності...

Людина швидше є сумою і продуктом різноманітних факторів, про які і з точки зору якості, і з точки зору функцій, можна сказати лише в дуже неточному і відносному сенсі, що вони складаються в єдність...

З точки зору істинно послідовного індивідуалізму, реальними істотами виявляються тільки точкові атоми, а все складне, як таке, виявляється реальністю нижчого ступеня...

Для мене безсумнівно існує тільки одна підстава, яке надає з'єднанню принаймні відносну об'єктивність: це – взаємодія частин...

Ніхто не буде заперечувати, що взаємодія частин відбувається в тому, що ми називаємо суспільством. Суспільство так само, як людський індивідуум, не являє собою цілком замкнуту істоту або абсолютну єдність.

Суспільство буде тільки назвою для суми цих взаємодій, назвою, що буде застосована лише остільки, оскільки вони встановлені. Тому це поняття не встановлено назавжди, але має різні ступені, причому воно може бути застосоване більшою мірою, залежно від кількості і глибини взаємодій, які існують між даними особистостями. Отже, поняття суспільства абсолютно втрачає той містичний відтінок, який намагався углядіти в ньому індивідуалістичний реалізм”.

Зиммель Г. Соціальна дифференціація. – М., 1909. – С. 14–21.

Х. Ортега-і-Гассет

„Товариство є завжди динамічною єдністю двох чинників: меншин і мас”.

Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. – Мадрид, 1930. – С. 12.

Д. Белл

„Індустріальне суспільство – це координація машин і людей для виробництва товарів”. Постіндустріальне суспільство зорієнтоване на знання...

Якщо індустріальне суспільство визначалося якістю товарів, що виражало рівень життя, то постіндустріальне суспільство визначається якістю життя, що вимірюється обслуговуванням та послугами – охороною здоров'я, освітою, розвагами та мистецтвом, які тепер є бажаними та можливими для кожного”.

Белла Д. Социология и современность. – М., 1977. – С. 149, 155.

В. Ростю

„...Ми визнаємо правильним уявлення про суспільство як про організм, частини якого взаємозалежні. Звичайно, зміни в економіці тягнуть за собою політичні та соціальні наслідки, але самі економічні зміни розглядаються в цій книзі як наслідок політичних та соціальних, а також економічних сил. Що ж до мотивів поведінки людини, то багато важливих економічних зрушень розглядаються нами як наслідок позаекономічних мотивів і прагнень людей.

Загальна характеристика п'яти стадій економічного зростання

Всі суспільства, що існували раніше, а також і сучасні нам товариства можуть бути віднесені, з економічної точки зору, до однієї з п'яти категорій: традиційне суспільство, стадія створення передумов для підйому, стадія підйому, стадія швидкого дозрівання, століття високого масового споживання.

Традиційне суспільство ...Традиційним ми називаємо суспільство, структура якого визначається його обмеженими виробничими функціями, що спираються на дон'ютонівську науку і технологію та дон'ютонівські уявлення про зовнішній світ.

Найважливішою ознакою традиційного суспільства є те, що в ньому неминуха деяка межа зростання виробництва продукції на душу населення.

Передумова для підйому. Друга стадія – це суспільство в перехідному стані... Передумови для підйому спочатку розвинулися в Західній Європі, де наприкінці XVII і початку XVIII століть визначальні відкриття науки, що розвивалася, стали рішуче впливати на поліпшення виробничих процесів у сільському господарстві і промисловості при сприятливій обстановці, створеній одночасним швидким розширенням світових ринків і міжнародною конкуренцією за них.

...Великобританія – першою серед західноєвропейських країн – повністю досягла необхідних передумов до підйому.

Стадія підйому. ...Стадія підйому є тим періодом, коли сили старого укладу і опір систематичному зростанню остаточно долаються.

...Підйом настав не раніше, ніж створювався капітал загальногосподарського призначення (як транспорт, зв'язок, дороги і т. д.), різко підвищувався технологічний рівень в промисловості і сільському господарстві, і не раніше, ніж виникала політична влада, яка вважала модернізацію господарства своїм першочерговим завданням.

Стадії швидкого дозрівання. За підйомом іде період незмінного зростання, період, під час якого відтепер з року в рік зростаюче господарство прагне розповсюдити новітню технологію на всі ділянки господарсько життя... Суспільство вільно пристосовує до своїх потреб вимоги нового ефективного виробництва, погоджуючи нові соціальні ідеали та інституції зі старими або переглядаючи останні,

щоб усунути все, що уповільнює економічне зростання, і, навпаки, забезпечити прискорення його.

Історично виявляється, що потрібно близько 60 років для того, щоб господарство просунулося від початку періоду піднесення до стану зрілості. Пояснення цього терміну лежить, імовірно, в невблаганній арифметиці складних відсотків, застосованих до величини основного капіталу, і в здатності трьох послідовних поколінь сприйняти нову технологію, проживаючи в суспільстві, для якого постійне зростання є нормальним станом.

Століття високого масового споживання. Переходимо до століття високого масового споживання, при якому в належний момент зростання провідними галузями господарства стають споживчі товари тривалого користування і послуги. Це – стадія, яка тепер процвітає в США, першому відчуттю якої дуже радіє населення Західної Європи і Японії і з якою, не без небезпеки для себе, грає радянське суспільство.

...Суспільство перестало вважати подальший розвиток сучасної технології своєю головною метою. Саме в цей період після досягнення стадії зрілості, західні суспільства вирішили, наприклад, асигнувати великі кошти на соціальний добробут і безпеку. Виник новий тип соціальної політики, відомий під назвою “держави суспільного добробуту”, що яскраво характеризує один з шляхів розвитку суспільства після досягнення ним технологічної зрілості”.

Ростов В.В. Стадії економічного росту. – Нью-Йорк, 1960. – С. 13–24.

Е. Шілз

„Ведучи мову про американське суспільство, про англійське суспільство, про арабські та африканські суспільства, ми, звичайно, маємо на увазі щось зовсім відмінне від такої добровільної асоціації, як кооперативне товариство, або дискусійне суспільство, або суспільство з охорони пам’яток старовини. Не маємо ми при цьому на увазі і

„суспільства” багатих, красивих, впливових і елегантно одягнених людей... Ні, ми маємо на увазі дещо „більш глибоке”, більш постійне, більш закорінене в конститутивні властивості людського буття; ми маємо на увазі щось менш приватне в своїх цілях, менш штучне за своїм походженням, менш розважливе у своїх діях, менш тривіальне, менш поверхове. Але ж такі якості, як глибина, ґрунтовність, постійність і серйозність, властиві сім’ям, громадам, селам – всім тим способам організації життя, які соціологи називають первинними спільнотами”. Проте ці останні могли б бути визнані товариствами тільки за наявності особливих умов. Найважливішим із цих особливих умов є самостійність: саморегулювання, самовідтворення, самозародження.

Іншими словами, соціальна система є суспільством тільки в тому випадку, коли вона не входить як складова частина в більше суспільство. Об’єднання родичів, або плем’я, не є частиною більшого суспільства, якщо шлюби укладаються між її членами; якщо воно має територію, яку вважає своєю власною; якщо воно поповнює свій членський склад головним чином за рахунок дітей тих людей, які вже є визнаними її членами; якщо воно має власну систему управління; якщо воно має свою власну назву і свою власну історію, тобто таку історію, в якій більшість його дорослих членів вбачають історичне пояснення їх зв’язків зі “своїм власним минулим”, і, нарешті, якщо воно має власну культуру...

Що ж входить до суспільства? Як ми вже говорили, найбільш диференційовані з них складаються не лише з сімей і родинних груп, але також з асоціацій, спілок, фірм і ферм, шкіл та університетів, армій, церков і сект, партій та численних інших корпоративних органів або організацій, які в свою чергу мають межі, що визначають коло членів, над якими існуючі корпоративні влади – батьки, керуючі, голови і т. д. і т. п. – здійснюють деяку міру контролю. Сюди входять також системи, що формально і неформально організовані за територіальним принципом – громади, села, округи, міста,

райони, – причому всі вони теж мають деякі риси суспільства. Далі, сюди входять неорганізовані сукупності людей усередині суспільства – соціальні класи чи прошарки, заняття та професії, релігії, мовні групи, – які мають культуру, що властива більшою мірою тим, хто має визначений статус або займає певне положення, ніж усім іншим.

Повна самостійність не є абсолютно необхідною попередньою умовою визначення соціальної системи як суспільства. Для того, щоб бути суспільством, соціальна система повинна мати власний внутрішній „центр тяжіння”, тобто вона повинна мати свою власну систему влади в рамках своїх власних кордонів. Крім того, вона повинна мати свою власну культуру...

Отже, ми переконалися в тому, що суспільство – це не просто сукупність об'єднаних людей, споконвічних і культурних колективів, що взаємодіють та обмінюються послугами одне з одним. Усі ці колективи утворюють суспільство внаслідок свого існування під загальною владою, яка здійснює свій контроль над територією, позначеною кордонами, підтримує і насаджує більш-менш загальну культуру. Саме ці фактори перетворюють сукупність відносно спеціалізованих початкових корпоративних і культурних колективів на суспільство.

На кожній із складових частин лежить печатка приналежності до суспільства, саме до даного суспільства і не до жодного іншого. Одне із численних завдань соціології, і, зокрема, її конкретної галузі, що отримала назву макросоціології, полягає у висвітленні механізмів або процесів, через які це зібрання або сукупність початкових корпоративних і культурних груп функціонує як суспільство.

Головними чинниками, що створюють і охороняють суспільство, є центральна влада, згода та територіальна цілісність...

Усі людські колективи мають тенденцію замикатися, забезпечуючи свою самостійність. Вони прагнуть за

посередництвом своєї влади створити та підтримувати певну індивідуальність, встановити свої кордони і захистити свою цілісність. Вони намагаються зберегти свою чисельність і запобігти відтоку членів. У дуже багатьох із таких колективів ця тенденція виражена слабо, тому що їх члени, які вступили до них з обмеженими та спеціальними цілями, не дозволяють, щоб домагання колективу ставали дуже наполегливими. Крім того, у великих суспільствах плюралістичного типу люди є членами багатьох колективів, які заявляють конкуруючі і суперечливі домагання на їхній час, лояльність і слухняність, які ніяк не можуть бути задоволені одночасно. Задоволення вимог одного колективу практично завжди тягне за собою відмову задовольнити вимоги інших...

Одна з головних рис історичного розвитку, чи еволюції, полягає в руйнуванні деяких початкових підстав замкненості”.

Шилз Э. Общество и общества: макросоциологический город // Американская социология. – М., 1972. – С. 341–354.

Рис. 6. Структурні складові суспільства

Спроби наукового визначення суспільства

Автор	Суть концепції
<i>О. Конт</i>	Аналогія походження суспільства з біологічною організацією. Суспільство визначалося як сукупність різнорідних елементів соціального організму
<i>Г. Спенсер</i>	Органістський підхід до виникнення та розвитку суспільства. Суть суспільства трактував через поєднання механічно-структурного та органічно-еволюційного пояснень
<i>Е. Дюркгайм</i>	Розглядав суспільство як всеохоплюючу реальність, що має самоцінність та визначає решти цінностей
<i>М. Вебер</i>	Визначав суспільство як взаємодію людей, що є продуктом соціальних дій, орієнтованих на інших людей
<i>К. Маркс</i>	Системоутворюючим елементом суспільства вважав соціальні відносини. Розглядав суспільство як сукупність людей, класів, соціальних груп, що історично розвиваються
<i>Т. Парсонс</i>	Визначав суспільство як особливий вид соціальної системи, що досягає найвищого рівня самодостатності, яка полягає у здатності суспільства інституціоналізувати культурні компоненти

До теми 4. Соціальна структура та соціальна стратифікація суспільства

Е. Бергель

„Іноді змішують два поняття – ранжування і стратифікація. Їх необхідно розрізнити. У ранжування два аспекти – об’єктивний та суб’єктивний. Коли ми говоримо про об’єктивні сторони ранжування, то маємо на увазі видимі оку відмінності між людьми. Суб’єктивне ранжування передбачає нашу схильність порівнювати людей, як-от оцінювати їх, нарешті, судити їх. Будь-яка дія такого роду належить до ранжування.

Поза сумнівом, ранжування виконує позитивну функцію, адже воно є одним із методів, за допомогою якого вноситься порядок в те, що в іншому випадку ніякого порядку мати не могло б. Ранжування приписує явищам та індивідам певне значення, ціну і завдяки цьому вибудовує їх у значущу систему.

Свого максимуму ранжування досягає в тому суспільстві, де індивідам доводиться відкрито конкурувати між собою. Наприклад, ринок об’єктивно порівнює та оцінює не тільки товари, але й людей, перш за все на основі їх індивідуальних здібностей.

Результатом ранжування виступає рангова система. Ранг вказує відносну позицію індивіда або групи всередині рангової системи. Оскільки таких систем багато, то одна людина володіє кількома різними рангами.

Будь-яку групу – велику чи малу – можна представити як єдину рангову систему. У малій групі завжди є лідери та аутсайтери. У такому випадку одиницею ранжування виступає окремий індивід. Але одиницею може бути й ціла група. Якщо сукупність різних груп впорядкувати в певний спосіб, то можна отримати групову стратифікацію, тобто стратифікацію груп. Так, соціальна група, що йменується дворянством, у ранговій системі феодального суспільства займе більш високе місце, група, що йменується селянством, –

більш низьке. Але якщо індивідів враховують незалежно від того, до якої групи вони належать і виступають за рангами, то ми отримуємо індивідуальну стратифікацію.

Коли вчений бере до уваги лише один бік ранжування, а саме об'єктивний, він вживає поняття стратифікації. Отже, стратифікація – об'єктивний аспект, або результат ранжування. Стратифікація вказує порядок ранжування, відносну позицію рангів, їх розподіл всередині рангової системи.

Не всякі відмінності між людьми створюють стратифікації. Стать і вік універсальні, але в більшості суспільств вони формують лише “статистичні страти”. Вони не здатні служити інструментом створення „соціальних груп”. У примітивному суспільстві населення нечисленне. Воно поділено на дві групи – родину і громаду. У такому суспільстві індивід легко досягає високих рангів одразу за багатьма напрямками – соціальні сходи невисокі. Він може стати гарним музикантом, оратором, полководцем, жерцем.

У складному суспільстві досягти всього цього одній людині важко. Президент США – перша людина на політичній шкалі. Він може бути дуже багатим, як Вашингтон, або бідним, як Лінкольн. Як віруючий, він усього лише рядовий парафіянин, що стоїть внизу церковної ієрархії. Велика різноманітність системи ранжування ускладнює їх координацію. Неможливо одному індивіду займати однаково високі ранги в усіх системах. Тому кажуть, що одна людина, будучи членом кількох груп, виконує різні ролі в різних групах.

Індивідуальна стратифікація характеризується такими рисами:

1. Порядок рангів базується на одному критерії. Наприклад, футболіста слід оцінювати за його грою на полі, але не за багатством або релігійними переконаннями, вченого – за кількістю публікацій, викладача – за його успіхом у студентів, телекоментатора – за обсягом залученої аудиторії.

2. Ранжування може враховувати ще й економічний контекст: чудовий футболіст і видатний вчений повинен отримувати високі оклади. Однак кожна рангові система значуща і валідна тільки у своїх межах. Інакше кажучи, той, хто отримує високі оклади, не обов'язково повинен мати високе релігійне або наукове визнання.

3. На відміну від групової, індивідуальна стратифікація існує не постійно. Вона діє нетривалий час: футболіст, що втратив після 35 років спортивну форму, нікому не потрібний, ректор втрачає високу посаду після виходу у відставку.

4. Індивідуальна стратифікація заснована на особистому досягненні. Але, крім особистих якостей, індивіди ранжуються і оцінюються в залежності від репутації своєї сім'ї або групи, до якої вони належать, скажімо, багатій сім'ї або групи вчених.

У груповій стратифікації оцінюються і ранжуються не окремі індивіди, а цілі групи, наприклад, низько оцінюється група (категорія) рабів, а високо – стан дворян. Всі групи з рівною репутацією мають однаковий ранг. Даний ранг із часом стає спадковим. Дворянське і рабське становище успадковуються. Але це відбувається тому, що групи дворянства і рабів зберігають кожна своє суспільне становище – високе і низьке – протягом довгого часу. Спадкування можливе тільки в рамках групової стратифікації, хоча успадковує титул або майно індивід, а не група.

Іншим елементом групової стратифікації виступає солідарність. Солідарність – перевага тієї групи, до якої людина належить. Якщо згуртованість – властивість малої групи, то солідарність – властивість великої групи. Згуртуватися навколо чогось важливого можуть 5–7 осіб. Хоча говорять про згуртування народу під час війни або класу в класовій боротьбі. Подібно відбувається в екстремальних ситуаціях, у неекстремальних згуртованість поступається місцем солідарності.

Необхідно розрізняти два інших поняття – престиж і статус. Рейган і Джонсон – президенти США. У них

однаковий статус, але різний престиж. Престиж належить до специфічних досягнень у добре відомій або усталеній галузі. Статус і його значення – поняття більш широке, але менш чітке. Престиж успішного лікаря створений високою якістю наданих ним медичних послуг. Але статус того ж лікаря визначається високим званням його професії, яка високо оцінюється громадською думкою і суспільством у цілому.

Статус менше залежить від того, що робить людина, але більше від того, чим він є, хто він є, особливо якщо статус приписаний, а не досягнутий. У цьому сенсі ні існує приписуваного престижу. Він може бути тільки досягнутим. Хоча відомо, що статуси бувають двох видів – приписувані й досягнуті.

Статус – синонім позиції. Але він щось більше, ніж тільки позиція, тому що існує офіційна позиція, яку часті називають посадою, рідше – статусом. Сукупність прав і обов'язків виникає від офіційної позиції. Але, крім того, існує неофіційний статус із сукупністю неписаних правил, яких суворо дотримуються. Так, статус глави сім'ї в сучасному суспільстві ніяким законом не приписаний, але відповідна йому роль усіма виконується. Неформальні правила поведінки наказують, що нижчий за статусом повинен вітатися словесно, але перший протягувати руку може тільки вищий за статусом. В установі начальник відділу, коли колектив „скидається на подарунок”, здає грошей більше за інших. Таке неписане правило. Ніхто його до того не зобов'язує. Якщо він здасть менше, то зарекомендує себе скнарою, проте ніяких формальних санкцій не буде.

Статус зазвичай обставається відповідними символами, перш за все в одязі. Службовці носять білу сорочку з краваткою, а заробітники – сині комбінезони. Якість або форма одягу не є питанням доходу, адже багато службовців отримують значно менше робітників.

Що стосується історичних типів стратифікації, то необхідно відзначити: всі високорозвинені цивілізації (і це

визначення треба особливо підкреслити: високорозвинені) починали з інституту рабства. Воно засноване на завоюваннях. Найбільш раннім прикладом високої цивілізації, заснованої на рабстві, є Шумер. Старовинний ідеограф, що позначав тут лікаря, перекладався так: „людина з чужих земель”. У гомерівські часи рабом називали військовополоненого, позбавленого будь-якої свободи. За римськими законами, полонений автоматично ставав рабом.

Рабство, одначе, більш складне явище, ніж прийнято думати. В античності терміном „раб” позначали швидше рід занять, ніж статус. Наші предки вважали принизливим працювати на інших. Чинити так означало втратити свободу, стати в якомусь відношенні залежним від цих інших. Навіть робота за плату вважалася негідною. Латинським словом для позначення раба „серв” (servus) йменували людину, що займала обслуговуванням інших проти своєї волі. Тоді ще не було роботи за контрактом. Рабство і примусові послуги були синонімами. Рабство стало руйнуватися з приходом контрактної праці.

Боргове рабство, що стосувалося одноплемінників, на відміну від військового, не було постійним. У Стародавньому Римі батько продавав сина не в рабство, а в служіння (за плату), тобто під найм, отримуючи за нього платню. Після трьох таких „продажів” за законом, син ставав вільним. Звичайно, і тут мова йде про примусову працю. Але те ж саме можна сказати про сучасні трудові табори за тоталітаризму. У подібних випадках рабство не передавалося дітям, тобто не було спадковим. Воно називалося індивідуальним, або не спадковим, рабством. Успадкованим було тільки рабство завойовницьке. Воно належить до групового, тоді як боргове – до індивідуального.

Учені вважають, що причиною виникнення станової системи служить не рабство як таке, а один з його різновидів – інституційне групове рабство. Усього ж фахівці виділяють шість його видів:

1. Жіноче рабство: з числа завойованих чужинців живими залишали тільки жінок, використовуючи їх як дружин, наложниць, прислуги.

2. Домашнє рабство: підкорені чужинці ставали молодшими членами родини.

3. Ремісничє рабство: з підкореного племені відбирали тільки кваліфікованих людей, використовуючи їх як рабів–ремісників, які привозили товари для ринку і тим самим постачали господареві прибуток.

4. Рабство-солдатчина – з підкореного племені відбирали здорових, умілих, войовничих чоловіків, перетворюючи їх на „гарматне м'ясо”.

5. Адміністративне рабство – спеціально навчений контингент рабів, що використовувався як керуючі маєтками.

6. Аграрне рабство: підневільна праця на латифундіях та плантаціях. Інакше воно називалося кріпацтвом.

Рабство і кріпацтво – поняття, які необхідно розрізняти. Кріпак (serf) має не лише обов'язки, але й права. А от раби, зокрема в Римі, були позбавлені всіх прав.

Статус кріпака – приписаний, успадкований від батьків і передавав дітям. Кріпаки складали самостійну страту. Змінювалися династії королів і роди феодалів, завойовувалися і відвойовувалися країни, але становище кріпака не змінювалося. Він залишався кріпаком, як і земля, з якою він був пов'язаний.

Новий тип стратифікації представлений станами. Термін „estate” (etat) офіційно вживався в дореволюційній Франції, позначаючи вищу страту. Схожа ситуація склалася в інших країнах Європи. У Британії з кінця XVIII століття в ходу був термін „order”.

...В Індії кастова система виникла вже після того, як тут з'явилася станова система. Чотири головні касты відповідають чотирьом станам. Кастова система сформувалася і після завоювання Пенджабу, коли індо-аріанці не змогли захистити південну Індію.

Перша станова система виникла наприкінці неолітичного і на початку залізного століття. За своєю структурою вона нагадувала кастову з чотирма варіантами: аристократія, священники, прості люди, залежні. Цей кістяк довгий час залишався незмінним, хоча до нього раз у раз додавалися нові страти, водночас зникали старі, наприклад рабство. Незмінною зберігалася трійкова система успадкованих страт: привілейовані, прості і непривілейовані люди. Змінювалося коло прав і обов'язків кожної страти. Подібні системи встановлювалися силою, але і змінювалися вони також силою.

У становій системі розмір землеволодіння відповідав рангу. Станова система проіснувала більше 5000 років. Спеціалісти перераховують величезну кількість її модифікацій. Вона була у кожній країні, що досягла високого рівня цивілізації. Аж до XVIII століття не було іншої системи, здатної кинути виклик становій. У міру того, як нова система набирала силу, стара, станова система швидко сходила нанівець. За короткий термін – всього за 150 років – вона майже всюди зникла.

...Класи з'явилися тоді, коли були зруйновані юридичні бар'єри станової ієрархії. Класи являли собою систему залишкової нерівності. Касти і стани ґрунтувалися на виправдовуванні нерівності. У каст – релігійне, у станів – юридичне, теоретичне і релігійне виправдання. У класів подібних виправдань немає. Нові закони мали за мету встановлення рівності, але рівності можливостей. За задумом, в основі класової системи мав лежати принцип „усі люди народжені рівними і вільними”. Але це не означає, що такою вона була насправді.

У становій системі страти будувалися на основі політичних привілеїв. Економічні переваги відсувалися на другий план. У класовій системі все помінялося місцями. Головна її мета – контроль над засобами виробництва,

розподіл багатства, професійні відмінності. Політичні привілеї і відмінності відійшли на другий план”.

Бергер Э. Соціальна стратифікація. Хрестоматія по соціології. – М., 1993. – Гл. 7.

Б. Барбер

„Є один гарний спосіб скласти уявлення про структуру соціальної стратифікації західного суспільства – це розглянути її динамічні процеси та типи її змін. Тому, коротко охарактеризувавши деякі із переліку різних вимірів цієї структури, я побіжно змалюю зміни, що відбуваються в кожному з цих вимірювань у ході історії Заходу, починаючи з часів середньовіччя...

Першим серед низки рівнозначних вимірювань стратифікації є престиж професій.

Упродовж останніх шести–семи століть у західному суспільстві відбулися зміни в структурі професійного престижу. У колишні часи військові, землевласницькі, господарські, урядові та релігійно-офіційні ролі оцінювалися трохи вище, ніж комерційні, промислові, наукові, викладацькі і всілякі інші професійні ролі. Це зовсім не означає, ... що остання з перелічених ролей не наділялася взагалі ніяким престижем. Але внаслідок того, що вони були відносно менш цінними, люди прагнули пересунути самі або пересунути своїх синів у ролі першої зі згаданих категорій, як тільки їм надавалась така можливість. У наш час останні зі згаданих ролей, як правило, мають такий же престиж, як і перші...

Другий вимір стратифікаційної структури полягає в ранжуванні за ступенем влади і могутності...

Третій вимір стратифікаційної структури складає доход і багатство. Різні професійні ролі в суспільстві мають різну здатність до отримання доходу і до накопичення багатства у вигляді капіталу...

Четвертий вимір стратифікаційної структури – це освіта... Люди в суспільстві завжди користувалися неоднаковим доступом до освіти і знання, що мало важливі наслідки не тільки для виконання ними різних ролей, призначених їм від народження, але також і для їхніх можливостей просуватися в ті з інших, часто більш престижних ролей, для виконання яких вони найкраще пристосовані завдяки своїм „природним” талантам...

Релігійна і ритуальна чистота є п'ятим виміром стратифікаційної структури. У категоріях функціонально значущих релігійних ідей, які панують у тому чи іншому суспільстві, люди можуть більшою чи меншою мірою володіти високоцінними якостями релігійної або ритуальної чистоти”.

Барбер Б. Структура соціальної стратифікації і тенденції соціальної мобільності // Американська соціологія. – М., 1972. – С. 235–247.

К. Девіс, У.Е. Мур

Як будь-який функціональний організм, суспільство має розподіляти своїх членів із різних соціальних позицій і спонукати їх виконувати ті чи інші обов'язки, пов'язані з цими позиціями. Суспільство має займатися такою мотивацією на двох різних рівнях: вселяти в потрібних індивідів бажання обійняти певну позицію і, після того як вони її займуть, – бажання виконувати обов'язки, пов'язані з цією позицією. Хоча соціальний порядок може носити відносно статичний характер, завжди наявний безперервний процес метаболізму: одні індивіди народжуються, інші старіють, третій вмирають. Їх абсорбція в систему соціальних позицій повинна бути якось організована і вмотивована. Це справедливо як для системи, що носить конкурентний характер, так і для неконкурентної системи. Конкурентна система надає базове значення мотивації до досягнення тієї чи іншої позиції, тоді як неконкурентна

система, мабуть, більше уваги приділяє мотивації до виконання обов'язків, пов'язаних з певними позиціями. У будь-якій системі необхідні обидва різновиди мотивації.

Якби обов'язки, пов'язані з певними соціальними позиціями, були всі рівною мірою приємні індивіду, рівноважливі з точки зору соціетального виживання, вимагали б однакових здібностей для їх виконання, то не було б жодного значення, хто яку соціальну позицію займатиме, і проблема соціального розміщення була б значною мірою ослаблена. Проте насправді це дуже і дуже важливо, хто і яку соціальну позицію посяде. Це важливо не тільки тому, що деякі соціальні позиції традиційно вважаються кращими, але також і тому, що ряд соціальних позицій вимагає спеціальних здібностей, відповідної підготовки, а деякі функціонально більш важливі, ніж інші. Необхідно також, щоб обов'язки, пов'язані з деякими соціальними позиціями, виконувалися з ретельністю і старанністю, яких вимагає їх важливість. Отже, суспільство неминуче повинно мати, по-перше, якусь винагороду, яку воно може використовувати як спонукання, а по-друге, спосіб диференційованого розподілу цієї винагороди відповідно до соціальних позицій. Винагорода та її розподіл стають частиною соціального порядку, і це, в свою чергу, є причиною виникнення стратифікації.

Можуть запитати, що ж це за винагороди, які суспільство має у своєму розпорядженні для розподілу між своїми членами з метою отримати від них найбільш ефективні дії? Перш за все, суспільство має у своєму розпорядженні все те, що забезпечує засоби до існування і комфорту. По-друге, в його розпорядженні є засоби досягнення задоволення і розваг. І, нарешті, все те, що сприяє самоповазі й розвитку людської особистості. Остання – внаслідок соціального характеру людської особистості – є, в основному, функцією думки інших індивідів, але все ж займає місце поряд із двома першими. У

будь-якій соціальній системі всі три види винагороди повинні розподілятися диференційовано відповідно до тих соціальних позицій, які посідають індивіди. У певному сенсі винагорода ніби „вбудована” в соціальні позиції.

Девис К., Мур У.Е. Некоторые принципы стратификации // Структурно-функциональный анализ в современной социологии. – М., 1968. – Вып. 1. – С. 195–196.

Рис. 7. Види соціальних спільностей

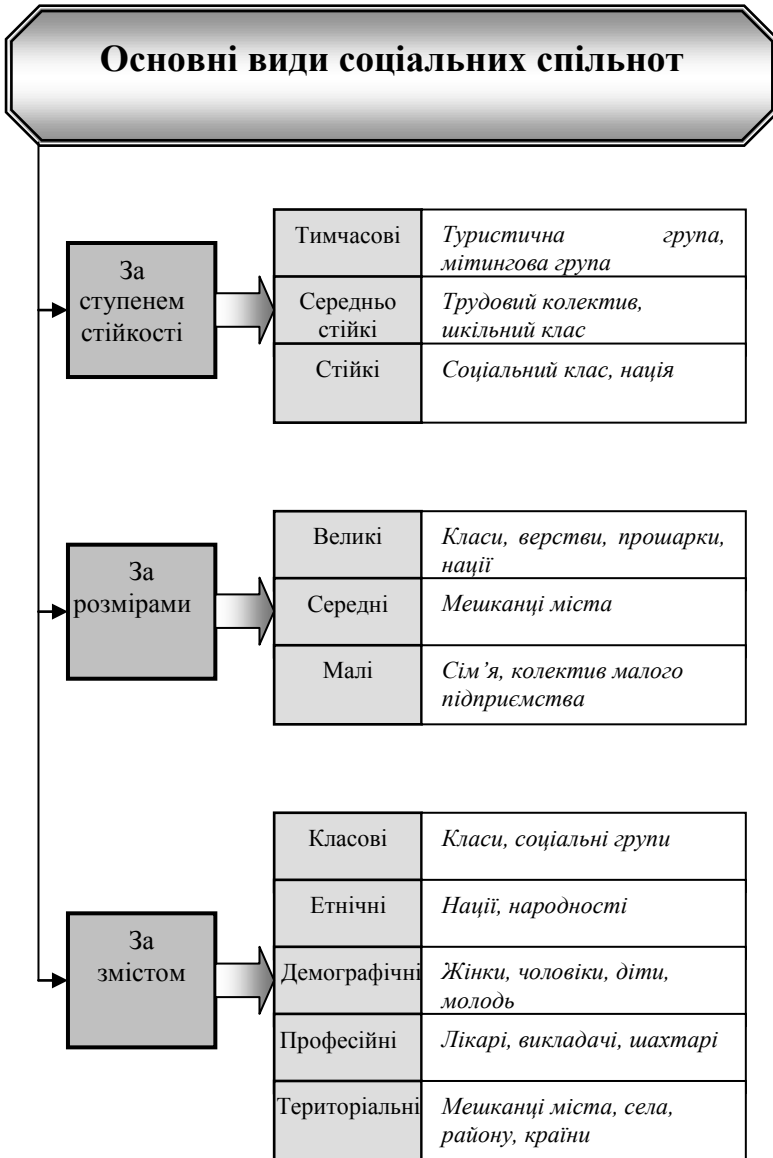

Рис. 8. Основні види соціальних спільнот

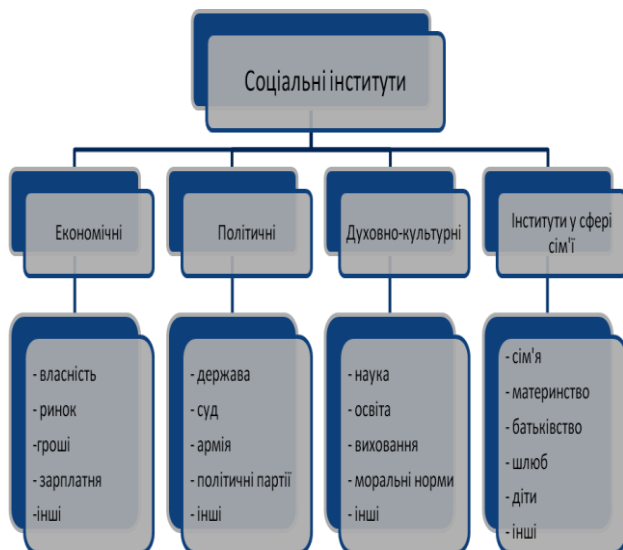

Рис.9. Соціальні інститути

До теми 5. Особистість у системі соціальних зв'язків

Таблиця 2.

Різниця між поняттями «людина», «індивід», «особистість»	
ЛЮДИНА	Істота біологічна і соціальна, яка уособлює найвищий щабель розвитку живих організмів, суб'єкт свідомої культури і діяльності
ІНДИВІД	Сукупність того специфічного, індивідуального, неповторного, що відрізняє окрему людину (індивіда) від інших у конкретній соціальній групі
ОСОБИСТІТЬ	Втілення конкретних історичних суспільних відносин і творець цих відносин залежно від своїх неповторних якостей та становища у суспільстві

Рис. 10. Соціальні типи особистості

Ієрархія потреб людини (за А. Маслоу)

Рис. 11. Ієрархія потреб людини (за Маслоу)

Рис. 12. Стадії соціалізації особистості

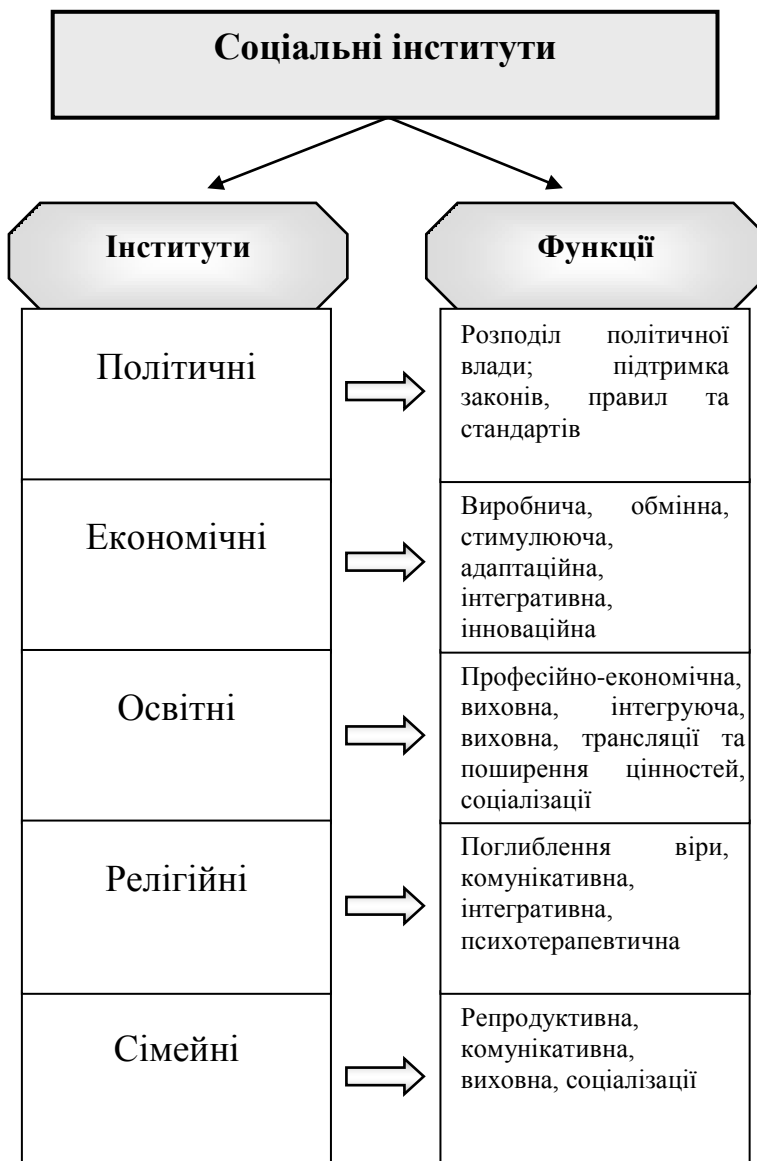

Рис. 13. Соціальні інститути

До теми 6. Культура і наука як соціальні феномени

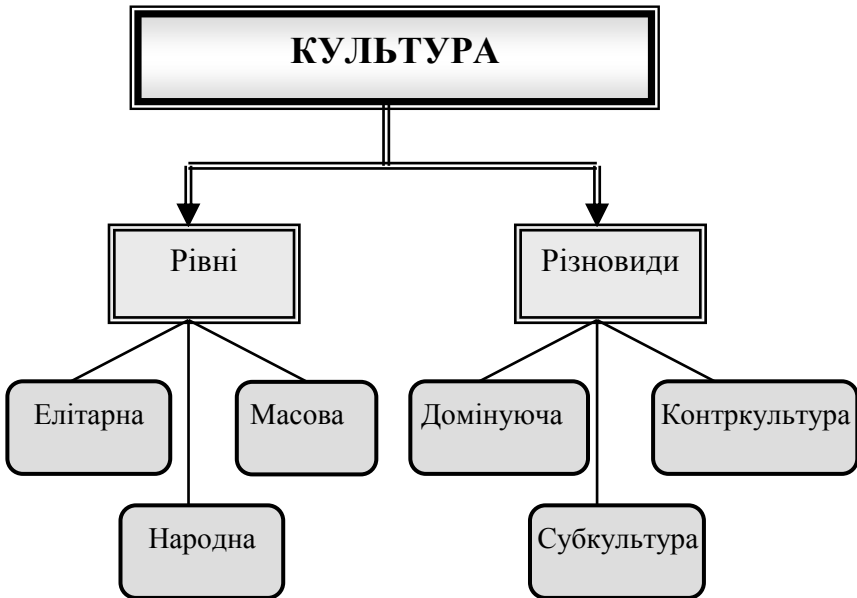

Рис. 14. Культура як соціальний феномен

Рис. 15. Функції культури

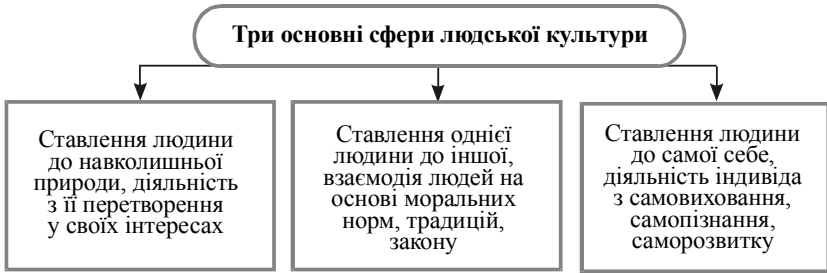

Рис. 16. Основні сфери людської діяльності

Культура — це діяльність людей із створення, накопичення, збереження, використання і передачі новим поколінням матеріальних та духовних цінностей, а також самі цінності

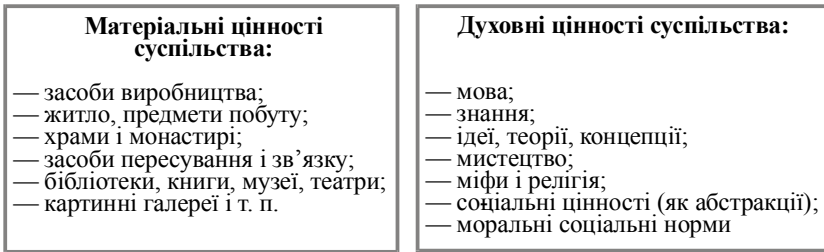

Рис. 17. Цінності суспільства

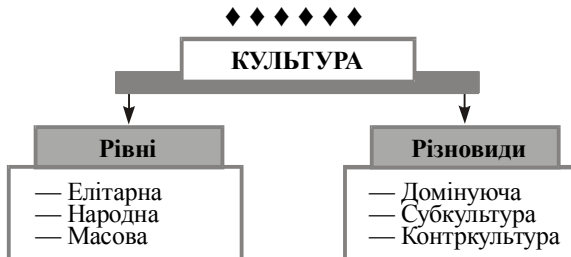

Рис. 18. Рівні та різновиди культури

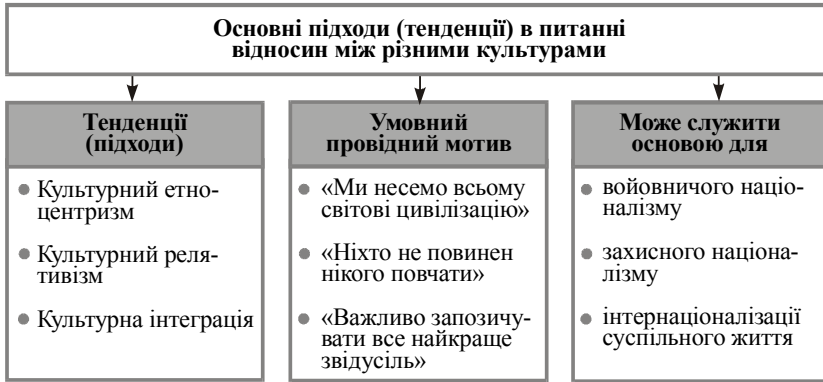

Рис 19. Основні підходи в питанні відносин між культурами

Функції культури			
пізнавально-освітня	творення і відтворення культури, передача соціальної спадковості	регулятивно-аксеологічна	об'єднувальна (соборна)
<ul style="list-style-type: none"> ● Засвоєння надбань матеріальної і духовної культури ● Оволодіння рідною мовою і вивчення іноземних мов ● Вивчення літератури і мистецтва, їх розуміння ● Набуття досвіду самостійної творчості і т. ін. 	<ul style="list-style-type: none"> ● Творення і відтворення культурних цінностей (матеріальних і духовних) ● Зберігання і передача соціальної спадковості ● Соціальна трансляція ● Застосування і удосконалення людського досвіду 	<ul style="list-style-type: none"> ● Формування правильного розуміння цінностей і моралі ● Забезпечення відповідності особи соціальним нормам та ідеалам ● Регулювання поведінки людини в усіх сферах соціального життя 	<ul style="list-style-type: none"> ● Забезпечення цілісності суспільства ● Об'єднання людей на основі усвідомлення приналежності до єдиної нації, народу, держави ● Забезпечення наступності поколінь і культурно-історичної єдності суспільства

Рис. 20. Функції культури

До теми 7. Соціологія сім'ї та гендерні дослідження

А. Тоффлер

Виникаюча в інформаційному суспільстві система сім'ї настільки складна й різноманітна, що надає кожному з нас можливість знайти власну родинну нішу, вибрати стиль сім'ї або визначити шлюбну траєкторію, що відповідає нашим потребам.

Відомий американський футуролог Алвін Тоффлер у книзі „Футурошок” указує на такі перспективні форми сімейних відносин.

Бebіторіум. Завдяки новим технологіям народження стає можливим заздалегідь установити стать дитини і навіть запрограмувати його конкретні параметри. Можливість купити сперму й ембріон, забезпечити собі двійню або трійню, імплантації ембріона сурогатної матері, вирощування дітей *in vitro* – усе це знищує чарівність вагітності і пологів, веде до зникнення культу материнства. Генетично не виключене подвійне батьківство. Оскільки ембріони можна придбати в будь-якому віці, можливі малолітні і старі батьки з власними дітьми.

Професійне батьківство. Дітей більше не можна довіряти дилетантам. Дипломовані професійні батьки очолять добре оплачувані багатопокілнні сім'ї, що приймають за довгостроковими контрактами на виховання дітей. В міру випуску одних, такі сім'ї приймали б інших дітей.

Модульна сім'я. Щасливі фахівці і менеджери більше не ототожнюють себе із сім'ями. Прибуваючи на запрошення корпорації на нове місце роботи і не розраховуючи працювати тут більше року, вони поселяються в сім'ю з вакантним місцем батька сімейства. Ця сім'я надається корпорацією і працює на корпорацію.

Гостьові шлюби. Подружні відносини будуть займати не увесь час, а проходити сеансами. Кілька разів на тиждень, на місяць або навіть на рік чоловік і дружина живуть разом,

родиною. Весь інший час кожний з них вільний від рутини повсякденних обов'язків і живе своїм життям.

Екстериторіальні шлюби. І в неї, і в нього – свій будинок, спільне господарство вони не ведуть. Зустрічаються на роботі, разом вечеряють у кафе, проводять відпустку вдвох, ходять у гості одне до одного. Такі шлюби обмежують можливість партнерів втручатися у звички і стиль життя один одного, збільшують потенціал їхньої самореалізації, але і створюють певні складнощі у вихованні дітей і догляді за ними.

Сукупна сім'я. Дві розведені пари з дітьми знову вступають у шлюб, уводячи дітей від обох шлюбів (як і дорослих) у новий, розширений тип сім'ї. Зараз думають, що 25% американських дітей є або незабаром будуть членами таких сімей. Такі сім'ї з багатьма батьками можуть стати основною формою сім'ї майбутнього. Поширення цього типу сім'ї супроводжується збільшенням випадків зав'язування статевого зв'язку між прийомними батьками і нерідними дітьми. При зростаючій тимчасовості послідовних моногамних шлюбів клан „напіврідних” дітей здобуває не тільки безліч „напіврідних” батьків, братів і сестер, але і незліченну кількість тіток і дядьок, бабусів і дідусів.

З урахуванням усього різноманіття форм природного і штучного споріднення кожна людина виявляється на перехресті безлічі сімейних систем.

Мацковський М.С. Соціологія сім'ї. – М.: Наука, 1989. – С. 45–46.

Найважливіші демографічні показники України за період 1990–2007 рр.

	Кількість народжених, тис. осіб	Частка дітей, народжених жінками, які не перебували у зареєстрованому шлюбі, %	Кількість померлих, тис. осіб	Природний приріст населення, тис. осіб	Міграція населення між Україною та іншими державами; приріст (скорочення) населення, тис. осіб	Кількість зареєстрованих шлюбів, тис.	Кількість зареєстрованих розлучень, тис.
1990	657,2	11,2	629,6	27,6	78,3	482,8	192,8
1991	630,8	11,9	669,9	-39,1	151,3	493,1	200,8
1992	596,8	12,1	697,1	-100,3	287,8	394,1	222,6
1993	557,5	13,0	741,7	-184,2	54,5	427,9	219,0
1994	521,5	12,8	764,6	-243,1	-142,9	399,2	207,6
1995	492,9	13,2	792,6	-299,7	-131,6	431,7	198,3
1996	467,2	13,6	776,7	-309,5	-169,2	307,5	193,0
1997	442,6	15,2	754,2	-311,6	-136,0	345,0	188,2
1998	419,2	16,2	719,9	-300,7	-152,0	310,5	179,7
1999	389,2	17,4	739,2	-350,0	-138,3	344,9	175,8
2000	385,1	17,3	758,1	-373,0	-133,6	274,5	197,3
2001	376,4	18,0	745,9	-369,5	-152,2	309,6	181,3
2002	390,7	19,0	754,9	-364,2	-33,8	317,2	183,5
2003	408,6	19,9	765,4	-356,8	-24,2	371,0	177,2
2004	427,3	20,4	761,3	-334,0	-7,6	278,2	173,2
2005	426,1	21,4	782,0	-355,9	4,6	332,1	183,5
2006	460,4	21,1	758,1	-297,7	14,2	355,0	179,1
2007	472,7	21,4	762,9	-290,2	16,8	416,4	178,4

*на 1000 народжених живими

<http://www.ukrstat.gov.ua/>

Таблиця № 4

Кількість народжених на 1000 жінок відповідного віку

	Коефіцієнти народжуваності за віком матері								Сумарний коефіцієнт народжуванос- ті**
	15- 49*	15- 19*	20- 24	25- 29	30- 34	35- 39	40- 44	45- 49*	
1990	53,3	59,1	161,7	87,7	41,6	15,1	3,4	0,1	1,844
1991	51,2	60,3	156,9	82,4	37,9	13,8	3,1	0,1	1,773
1992	48,2	60,5	147,8	76,5	34,6	12,5	2,8	0,2	1,674
1993	44,6	58,4	135,5	72,2	32,0	11,7	2,5	0,2	1,563
1994	41,4	57,0	126,1	67,8	29,6	10,9	2,4	0,2	1,470
1995	38,9	55,1	119,1	65,7	27,5	9,9	2,1	0,1	1,397
1996	36,8	51,5	114,2	62,8	26,6	9,3	1,9	0,1	1,332
1997	34,9	46,2	108,6	61,4	26,4	9,4	1,9	0,1	1,270
1998	33,1	41,5	103,3	59,2	26,2	9,1	2,0	0,1	1,207
1999	30,8	35,0	95,8	56,8	25,9	8,7	1,9	0,1	1,121
2000	30,6	32,1	94,9	57,8	26,5	8,7	1,9	0,1	1,110
2001	30,0	29,2	90,7	58,7	27,6	9,0	1,9	0,1	1,086
2002	31,2	29,2	91,3	62,7	30,2	9,8	1,9	0,1	1,126
2003	32,7	29,0	92,3	67,1	33,0	10,9	2,0	0,1	1,172
2004	34,3	29,6	93,4	70,6	35,4	12,2	2,2	0,1	1,218
2005	34,4	28,6	88,8	71,7	37,7	13,3	2,3	0,1	1,213
2006	37,5	29,5	92,2	79,4	42,7	15,5	2,5	0,1	1,254
2007	38,8	30,3	92,2	81,3	45,4	16,8	2,9	0,1	1,317

*До цих груп відповідно включена кількість народжених у матерів до 15 і старше 49 років

** На одну жінку

<http://www.ukrstat.gov.ua/>

Населення України

(на 1 січня 2009 р.)

	Кількість наявного населення			Кількість постійного населення		
	всього, тис. осіб	у тому числі		всього, тис. осіб	у тому числі	
		міське	сільське		чоловіки	жінки
1990	51838,5	34869,2	16969,3	51556,5	23826,2	27730,3
1991	51944,4	35085,2	16859,2	51623,5	23886,5	27737,0
1992	52056,6	35296,9	16759,7	51708,2	23949,4	27758,8
1993	52244,1	35471,0	16773,1	51870,4	24046,3	27824,1
1994	52114,4	35400,7	16713,7	51715,4	23981,1	27734,3
1995	51728,4	35118,8	16609,6	51300,4	23792,3	27508,1
1996	51297,1	34767,9	16529,2	50874,1	23591,6	27282,5
1997	50818,4	34387,5	16430,9	50400,0	23366,2	27033,8
1998	50370,8	34048,2	16322,6	49973,5	23163,5	26810,0
1999	49918,1	33702,1	16216,0	49544,8	22963,4	26581,4
2000	49429,8	33338,6	16091,2	49115,0	22754,7	26360,3
2001	48923,2	32951,7	15971,5	48663,6	22530,4	26133,2
2002*	48457,1	32574,4	15882,7	48240,9	22316,3	25924,6
2003	48003,5	32328,4	15675,1	47823,1	22112,5	25710,6
2004	47622,4	32146,4	15476,0	47442,1	21926,8	25515,3
2005	47280,8	32009,3	15271,5	47100,5	21754,0	25346,5
2006	46929,5	31877,7	15051,8	46749,2	21574,7	25174,5
2007	46646,0	31777,4	14868,6	46465,7	21434,7	25031,0
2008	46372,7	31668,8	14703,9	46192,3	21297,7	24894,6
2009	46143,7	31587,2	14556,5	45963,4	21185,0	24778,4

<http://www.ukrstat.gov.ua/>

Таблиця 6

Напрями фемінізму

Період	Напря́м	Основні ідеї
кін. XVIII ст. – XIX ст.	<i>суфражизм</i>	Рух за надання жінкам права обирати
	<i>гуманістичний</i>	Звільнення жінки вбачалося в розвитку її інтелекту, підвищенні грамотності
	<i>марксистський</i>	Становище жінки-робітниці зумовлене класовими причинами, тому боротьба за її звільнення збігається із загальним завданням звільнення пролетаріату
XX ст.	<i>неофемінізм</i>	Боротьба за рівні можливості; прагнення до того, щоб у збалансованій культурі жіночі соціальні ролі набули цінності та значущості для суспільства
	<i>ліберальний неофемінізм</i>	Основні вимоги його – ліквідація дискримінації жінок, законів, що обмежують їх права
	<i>радикальний неофемінізм</i>	Головним злом, яке породжує нерівність жінок, є чоловічий шовінізм. Тому необхідно зруйнувати все створене чоловіками, передусім державу
	<i>марксистський неофемінізм</i>	Жіноча пригніченість розглядається як продукт капіталістичних і патріархальних суспільних відносин. Вважають, що дискримінація жінок вигідна капіталізму

Рис. 21. Типи сімей

До теми 8. Соціологія релігії як галузь наукового знання

Таблиця 7

РЕЛІГІЙНА МЕРЕЖА УКРАЇНИ

Таблиця змін із даними на 31 грудня 2009 року

НАЗВА ЦЕРКВИ	1992	1995	1998	2000	2001	2002	2003	2005	2008	2009	2010
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

ПРАВОСЛАВ'Я

УПЦ Київського Патріархату	–	1798/ 4	1956/ 21	2557/ 20	2857/ 21	3116/ 40	3295/ 43	3600/ 39	4090/ 45	4385/ 30	4508/ 30
УАПЦ	1489	612/ 10	1082/ 3	1016/ 1	1039/ 2	1083/ 3	1136/ 3	1206/ 3	1212/ 1	1231/ 3	1228
УПЦ Московського Патріархату	5469	6046/ 205	7512/ 29	8590/ 87	9150/ 96	9640/ 92	10134/ 94	10817/ 123	11509/ 101	11996/ 86	1251/ 91
Російська Православна Вільна Церква (закордонна)	8	8/2	9	8	7	9/1	17	30	34	33	33
Руська Православна Церква	2	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Українська істинно- православна незалежна Церква	–	–	–	–	–	1	2	–	–	–	–
Українська реформована Православна Церква	–	–	–	–	–	1	–/1	–	–	–	–
Древлеправо- славна Церква новозибківська згода	1	–	–	–	–	2	2	–	–	–	–
Незалежні Прав-ні громади	–	2	3	5	4	4	4/1	–	–	–	–

Апокаліптична Правна Церква	1	3/1	4	3/1	4	3/3	3/3	–	–	–	–
Грецькі Правні громади	–	1/1	2/1	2	2	2	2	–	–	–	–

ТЕЧІ ПРАВОСЛАВНОГО КОРИННЯ

Російська Правна Старобрядницька Церква (блокриницька згода)	44	36/15	45/10	49/8	51/7	53/9	56/9	55/6	56/6	56/6	57/6
Руська Православна Старобрядницька Церква (безпогівська згода)	14	4/9	6/6	7/5	7/2	9/3	9/3	10/2	10/2	11/2	11/2
Російська Істинно Правна Церква	1	7/1	24/1	32	35	34/1	29/1	27	32/1	31/1	31/1
Духовні християни-молокани	4	3/1	4/1	4	4	4	4	–	–	–	–
Інокентіївці	1	0/1	–/1	–/1	–/1	–/1	–/1	–	–	–	–
Іоаніти	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Інші православні спільноти	–	–	–	–	–	–	–	35/10	74/11	91/12	101/12

КАТОЛИЦИЗМ

Римо-католицька Церква	452	663/20	772	840/2	887/9	932/9	965/7	1014/7	1055/6	1074/5	1081/5
Українська Греко-Католицька Церква	2643	3071/59	3227/8	3350/6	3388/49	3416/47	3424/45	3527/5	3681/4	3763/2	3826/1
Вірмено-Католицька Церква	1	1	1	1	1	2	3	–	–	–	–

ПРОТЕСТАНТИЗМ

Німецька Євангелічно-Лютер. Церква	5	18	29	41/1	40	42	43/1	36/1	39/1	39/1	40/1
Українська Євангелічно-Лютер. Церква	–	3	7	14/1	23	27/1	29	41	42	43	43

Шведська Лютер. Церква	–	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Інші лютеранські церкви	–	–	–	–	–	–	–	15	18	19	18
Пресвіте-ріани	1	8	20	28	28/1	36/1	38/3	52	70/2	75/1	79/1
Українська Євангелічно-Реформат-ська Церква	–	2	2	–	3	3	5	–	–	–	–
Закарпатська реформатська Церква	91	93	102	105/3	107/1	107/1	110/1	115/2	118	118	118
Угорська реформатська Церква	–	–	–	–	1	1	1	–	–	–	–
Назаряни	–	3/5	4/5	5/5	5/5	9/5	12/5	–	–	–	–
Всеукраїнський Союз об'єднань християн-баптистів (ЄХБ)	112 7	1423/ 83	1745/ 57	1966/ 102	2162/ 101	2260/ 81	2300/ 77	2552/ 55	2651/ 60	2694/ 31	2705/ 30
Рада Церков ЄХБ	44	3/ 48	4/ 33	8/ 25	3/ 16	10/ 27	9/ 22	9/ 40	3/ 30	10/ 39	39
Незалежні громади ЄХБ	21	33/ 18	41/ 20	77/ 6	98/ 8	116/ 10	131/ 11	–	–	–	–
Братство незалежних церков і місій ЄХБ	–	–	19/ 7	22	22/ 1	41/ 1	45	–	–	–	–
Корейська баптистська Церква	–	1	1	3	3	5	4	–	–	–	–
Асоціація незалежних євангеліських християн-баптистів	–	–	–	–	–	9	11/1	–	–	–	–
Собор незалежних євангеліських церков України	–	–	3	5	10	6	4	–	–	–	–

Незалежні громади євангелічних християн України	-	-	2	2	2	2	2	-	-	-	-
Об'єднання християнських церков «Слово життя»	-	-	5	6	6	6	6	-	-	-	-
Євангеліські християни	13	39/ 31	63/ 37	71/ 3	83/ 1	101/ 1	131/ 1	-	274/ 3	313/ 3	327/ 3
Собор незалежних христ. Церков України "ІХТЮС"	-	-	2	2	9	3	2	-	-	-	-
Чеська Євангеліська Церква	-	-	-	-	2	2	2	-	-	-	-
Інші організації євангеліських християн-баптистів	-	-	-	-	-	-	-	228/ 17	250/ 16	266/ 17	267/ 16
Союз Християн віри євангеліської (п'ятидесятники)	565	710/ 129	926/ 63	1061/ 142	1154/ 130	122/ 122	1335/ 126	1460/ 84	1530/ 92	1571/ 121	1595/ 116
Союз вільних Церков християн віри євангеліської	19	30/ 9	54/ 5	80/ 7	110/ 8	122/ 70	129/ 70	112/ 72	129/ 72	130/ 69	131/ 69
Асоціація місіонерських Церков євангеліських християн в Україні	-	-	-	-	4	6	5	-	-	-	-
Церква євангеліських християн в дусі апостолів в Україні	-	-	-	-	18	19	19	21	21	21/1	22

Український Центр об'єднання Церков християн віри євангельської	-	-	-	-	-	-	3/2	40/29	51/115	56/127	58/127
Незалежні громади християн віри євангельської п'ятидесятників	141	57/100	-	147/86	147/86	148/27	177/26	-	-	-	-
Громади п'ятидесятників-сіоністів	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Інші організації християн євангельської віри	-	-	-	-	-	-	-	317/38	395/33	452/58	481/59
Адвентисти сьомого дня	276	424/12	616/19	725/18	790/32	853/26	914/30	964/42	1017/40	1033/36	1040/34
Адвентисти-реформісти	18	9/25	13/16	24/31	17/23	18/23	17/24	22/21	26/18	26/18	26/18
Незалежна громада АСД	-	-	-	1	1	1	2	-	-	-	-
Свідки Єгови	366	183/325	282/284	313/290	372/284	489/299	537/322	627/345	683/349	677/380	672/436
Методистська Церква	3	5/1	6/2	10	10/1	12/1	15/1	-	-	-	-
Корейська методистська Церква	1	3	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Меноніти	-	1	1	2	3	3	3	-	-	-	-
Незалежні громади протестантського напрямку	-	20/2	282/55	50/2	57/2	86/2	64/8	-	-	-	-
Громади Англійської церкви	-	-	-	1	2	2	2	-	-	-	-
Духовний центр "Нове покоління" християнських церков України	-	-	-	-	7	11/1	15/1	-	-	-	-
Центр об'єднання євангельських церков в Україні	-	-	-	-	-	2	2	-	-	-	-

НЕОХРИСТІЯНСЬКІ ТЕЧІЇ

Церква Повного Євангелія		56/ 2	157/ 3	303/ 42	288/ 5	297/ 5	392	503/ 7	603/ 10	642/ 13	647/ 18
Громади харизматичного напрямку	24	78/ 20	68	145	159/ 14	197/ 14	214/ 13	–	–	–	–
Українська християнська євангельська Церква	–	–	–	–	76/ 30	132/ 28	136	159/ 10	172/1	182	184
Союз Церкви Божої України	–	–	–	–	18/3	21/1	37/1	72/5	77/10	81/1	81/ 11
Церква Божа в пророцтвах	–	–	–	37/4	35	63	67/6	67	75	84/1	97/1
Церква Живого Бога	–	–	–	21/ 10	33/ 15	35/ 13	43/8	46/2	48/3	48/3	50
Собор Церков України ХВС "Відкрита Біблія"	–	–	–	–	–	18/4	26/4	–	–	–	–
Об'єднання Церков християн суботи для Церкви Божої Закарпаття	–	–	–	–	–	13/ 26	13/ 26	–	–	–	–
Інші харизматичні організації	–	–	–	–	–	–	–	298/ 20	402/ 62	445/ 47	458/ 45
Новоапостольська Церква	–	19/5	48/3	54/1	53/1	53/1	51/2	52/7	57/7	52/7	52/7
Церква Ісуса Христа Святих останніх днів	2	7/ 14	40	31/ 26	32/ 26	33/ 27	32/ 24	33/ 17	35/ 20	35/ 20	35/ 20
Церква об'єднання (муни)	–	0/2	–	–	–	–	1	–	–	–	–
Богородична церква (Церква Матері Божої Перетвореної)	–	2/2	6	2/2	3/4	7/6	8/4	–	–	–	–
Церква Христа	–	–	–	70	81/4	87/2	95	108	117	118	123
Громади дослідників Святого Письма	–	3	–	5	5	5	5	–	–	–	–

Церква нового християнства	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-
----------------------------	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

ТЕЧІЇ ХРИСТІЯНСЬКОГО КОРИННЯ

Церква Нового Єрусалиму – сведенборгці	1	1	1	2	2	2	2	-	-	-	-
Зоресвітнє християнство – вільна релігія “Таолан”	-	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-
Армія спасіння	-	-	-	-	7	8/1	13/1	-	-	-	-
Церква Останнього заповіту (вісаріонівці)	-	-	1	-2	-2	1/3	2/3	-	-	-	-

СХІДНІ РЕЛІГІЙНІ ТЕЧІЇ

Буддизм	7	22	30	29/6	30/8	36/4	40/3	46/1	51/3	56/2	56/2
Свідомість Кришни	17	23/8	36	29/11	36/12	37/9	35/9	36/6	38/7	41/7	41/7
Віра Бахаї	2	6/1	8	12/1	13	13	13	-	-	-	-
Послідовники Саї-Баби	-	-	1	-/1	-/1	-/1	-/2	-	-	-	-
Всесвітня Чиста Релігія (Сахаджа-Йога)	-	1	2	3/2	6/8	7/10	10/8	-	-	-	-
Громади ведантистів	-	1	-	1	1	-/1	-/1	-	-	-	-
Даосизм	1	1	3	3	2	2	2	-	-	-	-
Місія Чайгані	-	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-
Віра світла	-	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-
Тантристи	-	-	1	1	1	1	1	-	-	-	-
Громада-монастир Гух'ясааджа	-	-	-	1	1	1	1	-	-	-	-
Рух Дхарма Кальки	-	-	1	-/1	-/1	-/1	-/1	-	-	-	-
Громади Шрі Чинмоя	-	-	-/1	-/2	-/2	-/2	-/3	-	-	-	-
Вайшнавська релігійна громада	-	-	-	-	1	1	1	-	-	-	-

Громада руху Санг Маг (Сурат Шабд Йога)	-	-	-	-	-/1	-/2	1/1	-	-	-	-
Рух Махаріші	-	-	-	-	-	-/1	-/1	-	-	-	-
Інші орієнталістські організації	-	-	-	-	-	-	-	30/ 18	34/ 18	34/ 18	34/ 18

ІУДАЇЗМ

Ортодоксальний іудаїзм	40	70/8	97	-	-	-	-	-	-	-	-
Об'єднання хасидів Хабад Любавич іудейських громад та організацій України	-	-	-	47/2	85/2	99	103	115	123	123	124
Об'єднання іудейських релігійних організацій	-	-	-	62/5	81/2	74	81	76	80	84	86
Всеукраїнський конгрес іудейських громад	-	-	-	8	11	9	5	12	13	13	13
Релігійні громади прогресивного іудаїзму	-	-	-	16	34	46	47	50	51	51	52
Громади месіанського іудаїзму	-	-	-	6	12	15	17	-	-	-	-
Незалежні іудейські релігійні громади	-	-	-	1	1	13/ 1	16/ 1	-	-	-	-
Іудейська місія "Хоасконім"	-	-	-	-	2	2	1	-	-	-	-
Іудеохристиянство	-	4	9	11/1	12	14	14	-	-	-	-
Інші іудейські організації	-	-	-	-	-	-	-	21	23	26	28

РЕЛІГІЙНІ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ СПІЛЬНОТ

Вірмено-апостольська Церква	4	10	14	15/1	16/1	18/1	21	21	25/1	28/1	28/1
Караїми	2	2	4	4	9	10	10	11	13	13	13
Кримчаки	–	1	1	1	1	1	1	–	–	–	–

ІСЛАМ

Мусульманські організації	31	120/1	260	–	–	–	–	–	–	–	–
Духовне управління мусульман Криму	–	–	–	224/45	255/40	280/29	296/29	326/13	347/613	356/610	357/610
Духовне управління мусульман України	–	–	–	45	55	56/1	58	62/1	70	96	111
Духовний центр мусульман України	–	–	–	13/1	19	14	14	23/1	22	22	22
Незалежні мусульманські громади	–	–	–	13/2	28	44	63	57	86	97/1	108

ТЕЧІЇ ЯЗИЧНИЦЬКОЇ ОСНОВИ

Українські язичники (рідновіри)	–	1	1	2	2/1	4	4	–	–	–	–
Центр об'єднання релігійних громад Рідновірів України	–	–	–	–	–	1	2	–	–	–	–
Рідна Українська Національна віра	3	23/6	37	50/3	49/2	49/2	52/2	45/1	50/2	53/1	53
Незалежні громади Рідної Віри	–	–	–	–	1	2/1	4	–	–	–	–
Собор Рідної Української віри	–	–	–	–	5	11	13	–	–	–	–
Давньослов'янські релігійні громади	–	1	2	3	3	3/1	3/1	–	–	–	–

Слов'янсько-ведичний рух "Хара-Хорс"	-	-	-	-	1	1	1	-	-	-	-
Інші організації язичників	-	-	-	-	-	-	-	45/ 1	63/ 1	68/ 2	71/ 1

ІНШІ РЕЛІГІЙНІ ТЕЧІЇ

Саснотолічна церква	-	1/1	3	3	3/1	3/1	-/1	-	-	-	-
Громада "Наука Розуму"	-	-	-	-	3/1	3/1	3	-	-	-	-
Велике Біле Братство ЮСМАЛОС	4	-	-	-/1	-/1	-/2	-/2	-	-	-	-
Святославна Церква	-	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-
Громада супутників Майстра Сія-Сясвіт	-	-	-	-	-	-/1	-/1	-	-	-	-
Інші релігійні течії, що не ввійшли у вищезазначений перелік								227/ 54	255/ 48	273/ 46	281/ 45
Міжконфесійні об'єднання										12	12
Закордонні релігійні організації										2	2
Разом	12 962	15 787/ 1197	19 631/ 775	22 518/ 1025	24 311/ 1094	25 942/ 1130	27 286/ 1101	29 699/ 1106	32 018/ 1823	33 351/ 1833	33 979/ 1884

Примітки:

1. У своїй статистиці за 2004–2010 роки Держком об'єднав споріднені релігійні організації в одну рубрику (інші неоязичницькі, інші неоорієнталістські і т.п.), що не дає можливості поконфесійно вивчати процеси появи і поширення протестантських і нових релігійних течій, східних релігій і рідновірських течій, ісламу та іудаїзму.

2. У чисельнику подаються офіційно зареєстровані релігійні організації, в знаменнику – ті організації, які або подали заяви на реєстрацію, або офіційно не зареєструвалися, але інформують державні органи про свою діяльність. Прочерк у таблиці не означає, що в цей рік громада цієї конфесії не функціонувала.

3. До релігійних організацій офіційна статистика відносить релігійні громади, управлінські центри, монастирі, духовні навчальні заклади, місії, братства.

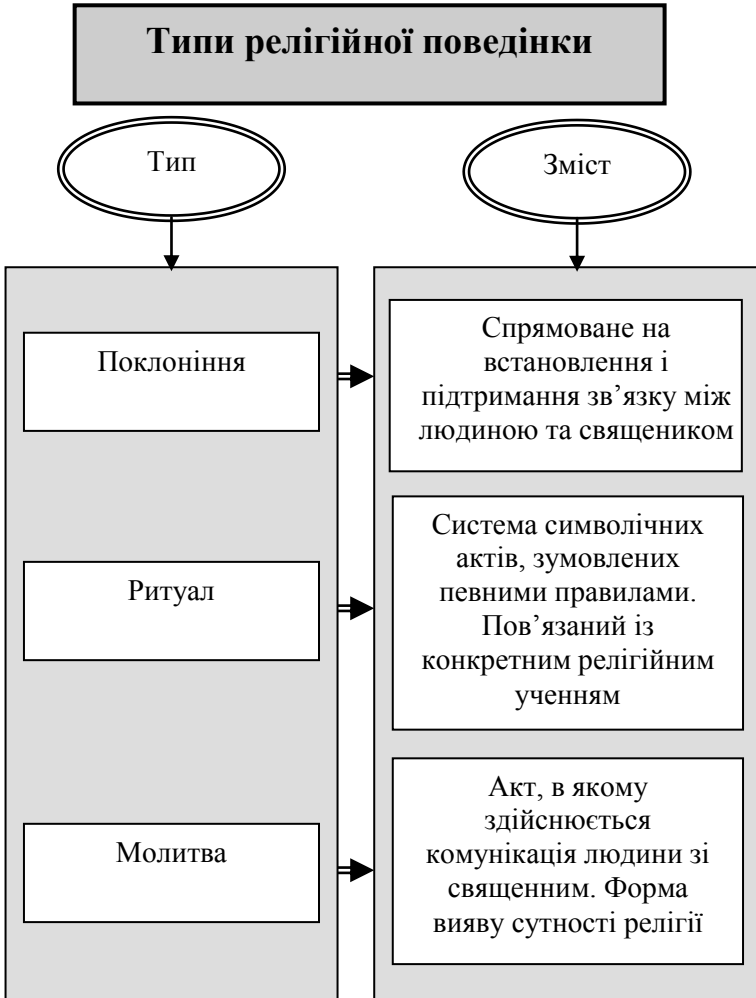

Рис. 22. Типи релігійної поведінки

Історичні рівні розвитку релігії

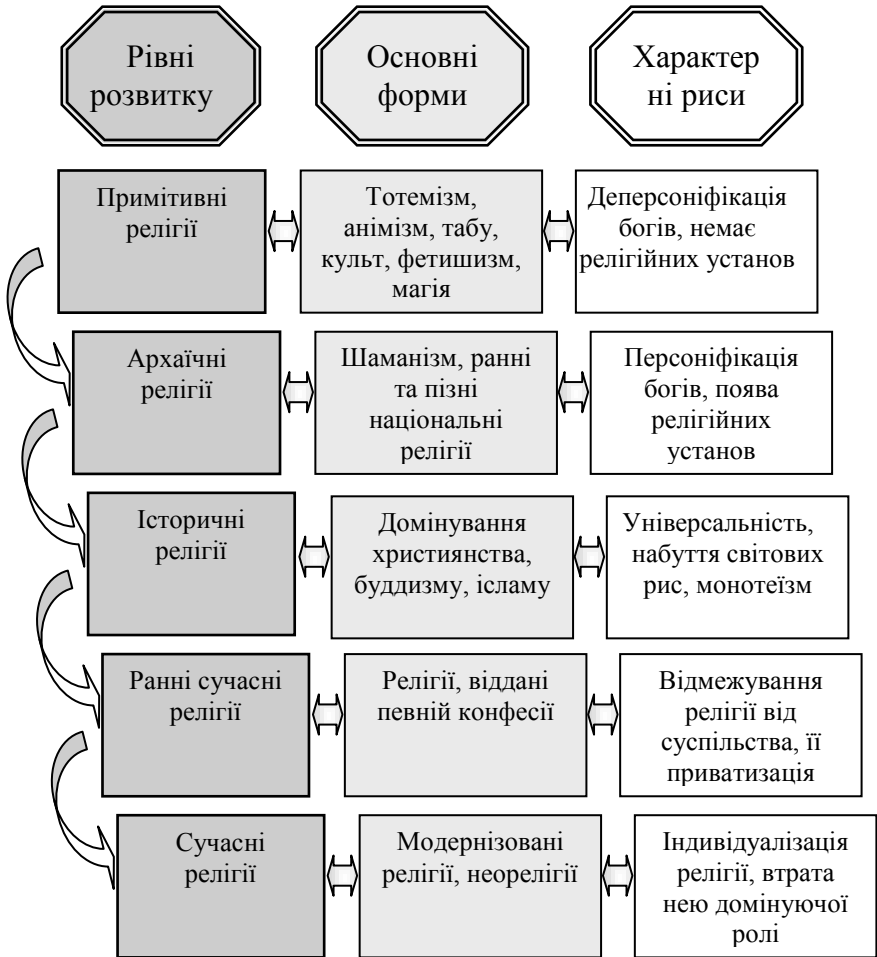

Рис. 23. Історичні рівні розвитку релігії

ЗАКОНОДАВЧІ АКТИ УКРАЇНИ З ПИТАНЬ СВОБОДИ СОВІСТІ ТА РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

(витяг)

Стаття 3

Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Стаття 11

Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Стаття 15

Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Цензура заборонена. Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України.

Стаття 19

Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Стаття 23

Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Стаття 24

Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Стаття 34

Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір. Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Стаття 35

Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. Ніхто не

може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою.

Стаття 37

Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються. Політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань. Не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях. Заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється лише в судовому порядку.

Стаття 55

Права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або

учасником яких є Україна. Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

ЗАКОН УКРАЇНИ ПРО СВОБОДУ СОВІСТІ ТА РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

(витяг)

(Відомості Верховної Ради (ВВР), 1991, № 25, ст.283)
(Вводиться в дію Постановою ВР №

988-ХП (988-12) від 23.04.91, ВВР, 1991, № 25, ст.284)

(Із змінами, внесеними згідно із Законами

№ 2140-ХП (2140-12) від 19.02.92, ВВР, 1992, № 20, ст.277

№ 2295-ХП (2295-12) від 23.04.92, ВВР, 1992, № 30, ст.418

Декретом № 12-92 від 26.12.92, ВВР, 1993, № 10, ст. 76

Законами № 3180-ХП (3180-12) від 05.05.93, ВВР, 1993, № 26, ст.277

№ 3795-ХП (3795-12) від 23.12.93, ВВР, 1994, № 13, ст. 66

№ 498/95-ВР від 22.12.95, ВВР, 1996, № 3, ст. 11

№ 608/96-ВР від 17.12.96, ВВР, 1997, № 8, ст. 62)

(У назві і тексті Закону слова "Української Радянської Соціалістичної Республіки", "Української РСР", "Українською РСР", "Українській РСР", "Українська РСР" замінено відповідно словами "України", "Україною", "Україні", "Україна" згідно із Законом № 3795-ХП (3795-12) від 23.12.93)

Розділ І

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 3. Право на свободу совісті

Кожному громадянину в Україні гарантується право на свободу совісті. Це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні

культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання.

Ніхто не може встановлювати обов'язкових переконань і світогляду. Не допускається будь-яке примушування при визначенні громадянином свого ставлення до релігії, до сповідання або відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчання релігії.

Батьки або особи, які їх замінюють, за взаємною згодою мають право виховувати своїх дітей відповідно до своїх власних переконань та ставлення до релігії.

Здійснення свободи сповідувати релігію або переконання підлягає лише тим обмеженням, які необхідні для охорони громадської безпеки та порядку, життя, здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян, встановлені законом і відповідають міжнародним зобов'язанням України.

Ніхто не має права вимагати від священнослужителів відомостей, одержаних ними при сповіді віруючих.

Стаття 4. Рівноправність громадян незалежно від їх ставлення до релігії

Громадяни України є рівними перед законом і мають рівні права в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя незалежно від їх ставлення до релігії. В офіційних документах ставлення громадянина до релігії не вказується.

Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг громадян залежно від їх ставлення до релігії, так само як і розпалювання пов'язаних з цим ворожнечі й ненависті чи ображення почуттів громадян, тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом.

Ніхто не може з мотивів своїх релігійних переконань ухилятися від виконання конституційних обов'язків. Заміна виконання одного обов'язку іншим з мотивів переконань

допускається лише у випадках, передбачених законодавством України.

Стаття 5. Відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави

В Україні здійснення державної політики щодо релігії і церкви належить виключно до відання України. Церква (релігійні організації) в Україні відокремлена від держави.

Держава захищає права і законні інтереси релігійних організацій; сприяє встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань та їх релігійними організаціями; бере до відома і поважає традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству.

Держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії.

Усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом. Встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших не допускається.

Релігійні організації не виконують державних функцій.

Релігійні організації мають право брати участь у громадському житті, а також використовувати нарівні з громадськими об'єднаннями засоби масової інформації.

Релігійні організації не беруть участі у діяльності політичних партій і не надають політичним партіям фінансової підтримки, не висувають кандидатів до органів державної влади, не ведуть агітації або фінансування виборчих кампаній кандидатів до цих органів. Священнослужителі мають право на участь у політичному житті нарівні з усіма громадянами.

Релігійна організація не повинна втручатися у діяльність інших релігійних організацій, в будь-якій формі

проповідувати ворожнечу, нетерпимість до невіруючих і віруючих інших віросповідань.

Релігійна організація зобов'язана додержувати вимог чинного законодавства і правопорядку.

Стаття 6. Відокремлення школи від церкви (релігійних організацій)

Державна система освіти в Україні відокремлена від церкви (релігійних організацій), має світський характер. Доступ до різних видів і рівнів освіти надається громадянам незалежно від їх ставлення до релігії.

Не допускається обмеження на ведення наукових досліджень, у тому числі фінансованих державою, пропаганду їх результатів або включення їх до загальноосвітніх програм за ознакою відповідності чи невідповідності положенням будь-якої релігії або атеїзму.

Громадяни можуть навчатися релігійного віровчення та здобувати релігійну освіту індивідуально або разом з іншими, вільно обираючи мову навчання.

Релігійні організації мають право відповідно до своїх внутрішніх настанов створювати для релігійної освіти дітей і дорослих навчальні заклади і групи, а також проводити навчання в інших формах, використовуючи для цього приміщення, що їм належать або надаються у користування.

Викладачі релігійних віровчень і релігійні проповідники зобов'язані виховувати своїх слухачів у дусі терпимості і поваги до громадян, які не сповідують релігії, та до віруючих інших віросповідань.

Розділ II РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Стаття 7. Релігійні організації

Релігійні організації в Україні утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру і діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури, обирають, призначають і

заміняють персонал згідно із своїми статутами (положеннями).

Релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій. Релігійні об'єднання представляються своїми центрами (управліннями).

На інші організації, утворені за релігійною ознакою, дія цього Закону не поширюється.

Стаття 8. Релігійна громада

Релігійна громада є місцевою релігійною організацією віруючих громадян одного й того ж культу, віросповідання, напрямку, течії або толку, які добровільно об'єдналися з метою спільного задоволення релігійних потреб. Держава визнає право релігійної громади на її підлеглість у канонічних і організаційних питаннях будь-яким діючим в Україні та за її межами релігійним центрам (управлінням) і вільну зміну цієї підлеглості. Повідомлення державних органів про утворення релігійної громади не є обов'язковим.

Стаття 9. Релігійні управління і центри

Релігійні управління і центри діють на підставі своїх статутів (положень), що реєструються у порядку, встановленому статтею 14 цього Закону. Релігійні організації, керівні центри яких знаходяться за межами України, можуть керуватись у своїй діяльності настановами цих центрів, якщо при цьому не порушується законодавство України.

Не регламентовані законом відносини держави з релігійними управліннями і центрами, в тому числі й тими, що знаходяться за межами України, регулюються відповідно до домовленостей між ними і державними органами.

Стаття 10. Монастирі, релігійні братства і місії

Релігійні управління і центри мають право відповідно до своїх зареєстрованих статутів (положень) засновувати

монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), які діють на підставі своїх статутів (положень), що реєструються у порядку, встановленому статтею 14 цього Закону.

Монастирі та релігійні братства можуть бути утворені також у порядку, передбаченому цим Законом для утворення релігійних громад, з реєстрацією їх статутів (положень).

Стаття 11. Духовні навчальні заклади

Релігійні управління і центри відповідно до своїх зареєстрованих статутів (положень) мають право створювати духовні навчальні заклади для підготовки священнослужителів і служителів інших необхідних їм релігійних спеціальностей. Духовні навчальні заклади діють на підставі своїх статутів (положень), що реєструються у порядку, встановленому статтею 14 цього Закону.

Громадяни, які навчаються у вищих і середніх духовних навчальних закладах, користуються правами і пільгами щодо відстрочення проходження військової служби, оподаткування, включення часу навчання до трудового стажу в порядку і на умовах, встановлених для студентів та учнів державних навчальних закладів.

Стаття 12. Статути (положення) релігійних організацій

Статут (положення) релігійної організації, який відповідно до цивільного законодавства визначає її правоздатність, підлягає реєстрації у порядку, встановленому статтею 14 цього Закону.

Статут (положення) релігійної організації приймається на загальних зборах віруючих громадян або на релігійних з'їздах, конференціях.

Статут (положення) релігійної організації повинен містити відомості про:

1) вид релігійної організації, її віросповідну приналежність і місцезнаходження;

2) місце релігійної організації в організаційній структурі релігійного об'єднання;

3) майновий стан релігійної організації;

4) права релігійної організації на заснування підприємств, засобів масової інформації, інших релігійних організацій, створення навчальних закладів;

5) порядок внесення змін і доповнень до статуту (положення) релігійної організації;

6) порядок вирішення майнових та інших питань у разі припинення діяльності релігійної організації.

Статут (положення) може містити й інші відомості, пов'язані з особливостями діяльності даної релігійної організації.

Статут (положення) релігійної організації не повинен суперечити чинному законодавству.

Документи, які визначають віросповідну діяльність, вирішують інші внутрішні питання релігійної організації, не підлягають реєстрації в державних органах.

Розділ IV ПРАВА РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ГРОМАДЯН, ПОВ'ЯЗАНІ ЗІ СВОБОДОЮ ВІРОСПІВІДАННЯ

Стаття 21. Релігійні обряди і церемонії

Релігійні організації мають право засновувати і утримувати вільно доступні місця богослужінь або релігійних зібрань, а також місця, шановані в тій чи іншій релігії (місця паломництва).

Богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії безперешкодно проводяться в культових будівлях і на прилеглий території, у місцях паломництва, установах релігійних організацій, на кладовищах, в місцях окремих поховань і крематоріях, квартирах і будинках громадян, а також в установах, організаціях і на підприємствах за ініціативою їх трудових колективів і згодою адміністрації.

Командування військових частин надає можливість військовослужбовцям брати участь у богослужіннях і виконанні релігійних обрядів. Богослужіння та релігійні обряди в лікарнях, госпіталах, будинках для престарілих та інвалідів, місцях попереднього ув'язнення і відбування покарання проводяться на прохання громадян, які перебувають в них, або за ініціативою релігійних організацій. Адміністрація зазначених установ сприяє цьому, бере участь у визначенні часу та інших умов проведення богослужіння, обряду або церемонії.

В інших випадках публічні богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії проводяться щоразу з дозволу відповідної місцевої державної адміністрації, виконавчого комітету сільської, селищної, міської Рад народних депутатів. Клопотання про видачу вказаного дозволу подається не пізніше як за десять днів до призначеного строку проведення богослужіння, обряду, церемонії чи процесії, крім випадків, які не терплять зволікання. *(Частина п'ята статті 21 із змінами, внесеними згідно із Законом № 3795-12 від 23.12.93)*

Стаття 23. Добродійна і культурно-освітня діяльність релігійних організацій

При релігійних організаціях можуть утворюватися товариства, братства, асоціації, інші об'єднання громадян для здійснення добродійництва, вивчення та розповсюдження релігійної літератури та іншої культурно-освітньої діяльності. Вони можуть мати свої статuti, що реєструються в порядку, встановленому для громадських об'єднань. Релігійні організації мають право здійснювати добродійну діяльність і милосердя як самостійно, так і через громадські фонди. Суми витрат на цю мету оподаткованню не підлягають.

До теми 9. Методика і техніка соціологічних досліджень

Характеристика спеціальних методів соціологічного дослідження			
Метод	Особливості застосування	Переваги	Недоліки
<i>Спостереження</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Подія та спостереження за нею здійснюються водночас. • Безпосередній контакт соціолога з об'єктом дослідження. • Забезпечена цілісність сприйняття. • Спостереження може бути складовою інших методів 	<ul style="list-style-type: none"> • Оперативність отримання інформації. • Відмова від складного інструментарію. • Відносно невеликі витрати. • Гнучкість методу, можливість корекції. • Можливість використання в пошукових дослідженнях 	<ul style="list-style-type: none"> • Локальність явищ, за якими ведеться спостереження. • Зазвичай, неможливе повторне спостереження одних і тих же подій та явищ. • Отримана інформація стосується переважно дій людей, а не мотивів, цілей
<i>Опитування</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Інформація відображає соціальну реальність безпосередньо, через думки людей. • Можна отримати різнобічну інформацію про події та думки людей. • Безпосередній контакт соціолога з об'єктом дослідження 	<ul style="list-style-type: none"> • Дозволяє охопити масову аудиторію. • Метод гнучкий, підлягає корекції. • Можна отримати первинну інформацію про мотиви, орієнтації, цінності об'єкта. • Можливість повторного дослідження об'єкта 	<ul style="list-style-type: none"> • Високі вимоги до соціолога та процедури спостереження. • Можливість отримання викривленої чи неправдивої інформації. • Важко оцінити об'єктивність думок через їх мінливість. • Значні трудові та матеріальні затрати масового опитування

<p><i>Соціометричний метод</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> • Використовується для отримання інформації про структуру малих груп, про характер міжособистісних стосунків у групі. • Поєднує елементи опитування та експерименту. • Метод відпрацьований до рівня соціальної технології. • Відбувається безпосередній контакт соціолога з об'єктом дослідження 	<ul style="list-style-type: none"> • Дозволяє з'ясувати особисті переваги, мотиви діяльності, ціннісні орієнтації членів групи. • Можна виявити формальних та неформальних лідерів, передбачити можливі конфлікти. • Комп'ютерні варіанти методики досить оперативно надають дані про структуру 	<ul style="list-style-type: none"> • Метод призначений для дослідження групи лише з 15–20 осіб. • Застосовується для вивчення груп лише зі стійкими зв'язками. • Важко оцінити стійкість переваг поведінки людей у різних ситуаціях. • Можливі помилки через невірне розуміння питання чи небажання давати щирі відповідь
<p><i>Метод аналізу документів</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> • Інформація має вторинний характер. • Автор документа фіксує не лише реальні, а й минулі події. • Зміст інформації залежить від її форми. • Інформація залежить від позиції автора документа 	<ul style="list-style-type: none"> • Стабільний стан об'єкта дослідження, можливість повторного звернення до об'єкта. • В об'єкті міститься не лише інформація, а й ставлення авторів до неї. • Інформація узагальнена, упорядкована 	<ul style="list-style-type: none"> • Дослідник не має контакту з реальністю. • Висновки дослідження будуються на підставі вторинної інформації. • Мова документа не збігається з мовою дослідження

<p><i>Метод соціального експерименту</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> • Метод передбачає безпосереднє втручання соціолога в реальний хід подій та явищ. • Дає можливість змінити, удосконалити відношення між елементами об'єкта дослідження та поведінку суб'єкта в процесі експерименту. • Визначає чинники впливу на поведінку об'єкта. 	<ul style="list-style-type: none"> • Дозволяє створити модель соціального процесу, перевірити її раціональність і доцільність. • Забезпечує отримання інформації завдяки впливу на об'єкт чинників, якими можна управляти. • Існує можливість використання сучасних дослідницьких технологій. 	<ul style="list-style-type: none"> • Немає можливості повної аналогії соціального експерименту із соціальною реальністю. • Значні затрати коштів та часу на проведення експерименту. • Результати експерименту не завжди можуть бути реалізовані на практиці.
--	--	--	--

Рис. 24. Процес здійснення соціологічних досліджень

Рис. 25. Види соціологічних досліджень

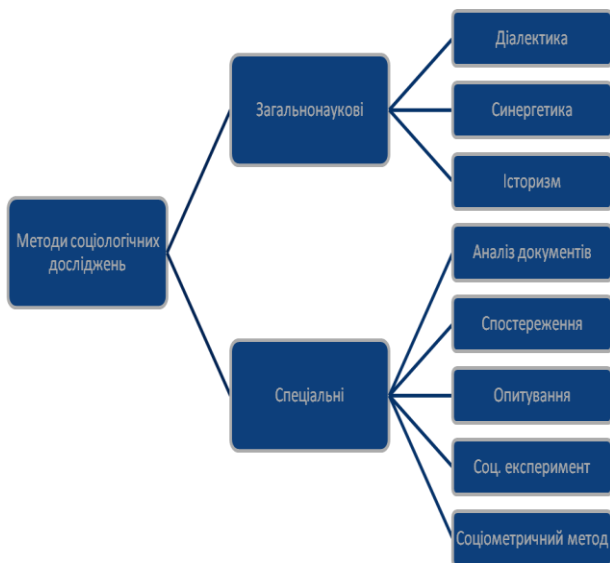

Рис. 26. Методи соціологічних досліджень

Додаток 2.

САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ

В умовах навчання за кредитно-модульною системою зростає значення самостійної роботи студентів. Цей вид роботи дає змогу засвоїти знання про закономірності розвитку і функціонування суспільства та соціальних груп, управління соціальними процесами, особливості українського суспільства. Самостійна робота над вивченням курсу дає можливість сформувати і навчитись відстоювати свою точку зору щодо соціальних трансформацій, давати їх критичну оцінку, простежувати існування взаємозв'язків між соціальними процесами і групами в суспільстві, а також визначити своє місце в ньому, оцінювати соціальну інформацію. Досягнення цієї мети неможливе без самостійної праці, вироблення навичок здобування знань.

З цією метою програма курсу „Соціологія” для вищих навчальних закладів передбачає самостійне опрацювання студентами деяких тем. Самостійна робота студентів, що відбувається під керівництвом викладача, має досить різноманітні форми: конспектування першоджерел, підготовка рефератів, доповідей, організація круглих столів, ділових та ситуативних ігор і т.ін.

Самостійна робота – це форма навчального процесу, яка передбачає свідому діяльність людини з набуття знань, вона здійснюється на базі самостійних занять, планомірної та систематичної роботи над різноманітною навчальною і довідковою літературою, нормативно-правовими актами, художньою та науковою літературою, публіцистичними періодичними виданнями.

У процесі вивчення соціології застосовуються такі форми самостійної роботи:

- вивчення, конспектування та критичне осмислення першоджерел, документів, літератури;
- робота над конспектами лекцій при підготовці до

- семінарського заняття;
- творчий пошук відповідей на проблемні питання, поставлені в лекції, планах семінарських занять або питаннях для самоконтролю;
- складання тез або плану виступу за питаннями семінарського заняття;
- написання реферату або фіксованого виступу, ІНДЗ, есе;
- робота над окремими темами курсу, по яких не читаються лекції і які винесені в перелік тем для самостійного опрацювання;
- підготовка доповідей на наукові студентські конференції;
- виконання логічних вправ, тестів;
- складання словника;
- обробка довідкових матеріалів, монографій, періодичних видань, статистичних даних, публіцистики та ін.;
- робота студентів із науковими матеріалами для підготовки їх до ролі керівників семінарських занять, учасників круглих столів, дискусійних клубів, ділових ігор та інших активних форм навчання;
- підготовка до контрольних, самостійних робіт та колоквиумів.

Задачі студентів під час лекції:

- коротко фіксувати теоретичні положення та фактичний матеріал;
- вести словник незнайомих нових понять і категорій;
- замальовувати схеми, діаграми, робити коротку анотацію відеофрагментів, діафільму;
- фіксувати список рекомендованої літератури.

Критерієм якості самостійної роботи повинна стати можливість студентів формулювати проблемні питання, робити обмірковані робочі записи.

Серед усіх видів самостійної навчальної роботи важливе місце належить роботі студентів із літературою.

Підбір літератури і робота з нею. При самостійній роботі студентів з підготовки до практичних занять доводиться використовувати велику кількість літератури – як тієї, що є в списках до кожної теми, так і тієї, яку радить лектор безпосередньо під час лекції чи консультації. Тому під час вивчення соціології студенти повинні виробити раціонально-критичний підхід до книг, статей та інших інформаційних повідомлень.

Пошук літератури на запропоновану тему

Ця частина роботи може здійснюватися різними шляхами. Робота з тематичними та алфавітними каталогами в бібліотеці дозволяє виділити основні ґрунтовні публікації за запропонованими темами. В цьому випадку студент може відшукати як відомі зі списку літератури видання, так і нові надходження за темою, що відображені у відповідному каталозі. Крім цього, доцільна робота з профільними періодичними виданнями. В галузі соціології такими є журнали „Соціологія: теорія, методи, маркетинг”, „Социологические исследования”, „Український соціум” тощо. Певні матеріали можна взяти через тематичний пошук в Інтернеті.

При роботі з літературою доцільно робити анотацію на кожне джерело та резюме на окремі розділи літератури.

Анотація – короткий виклад змісту – дає загальне уявлення про книгу, брошуру, статтю. *Резюме* коротко характеризує висновки, головні підсумки.

Найпоширенішою формою записів є **конспект**. Бажано розпочинати конспектувати після того, як весь матеріал прочитано й складено його план. Основну тканину конспекту становлять тези, доповнені міркуваннями й доказами. Конспект може бути текстуальним, вільним чи тематичним. *Текстуальний* конспект створюється з уривків оригіналу – цитат, зі збереженням логіки й структури тексту. *Вільний* конспект – це викладання матеріалу в зручному для читача

порядку (наприклад, думки, розкидані по всій книзі, зводяться воедино). У *тематичному* конспекті за основу береться тема чи проблема, він може бути складений по декількох джерелах.

Економію часу при конспектуванні дає використання різного роду скорочень, абревіатур.

Основні форми творчої самостійної роботи студентів

Самостійна робота студентів із курсу „Соціологія” має складатися з таких видів роботи: підготовка рефератів по певних темах, реферування літератури з питань, що не ввійшли до основного курсу, підготовка та здача модульних завдань. Для того, щоб самостійно підготуватись до цих занять студенти повинні докладно ознайомитися з літературою, список якої додається.

Робота з підготовки та написання рефератів

Реферат (від лат. *refero* – доповідати, повідомляти) – короткий виклад змісту одного або кількох документів, наприклад наукових статей із певної теми. Реферат є одним із перших видів науково-навчальних робіт, які виконують студенти у вузі. Це письмовий доробок студента з певної проблеми, що містить необхідний перелік літератури, елементи дослідження та конкретні висновки.

Існує багато видів рефератів. Науковці найчастіше мають справу з інформативними й розширеними, або зведеними, рефератами.

Інформативний реферат найповніше розкриває зміст документа, містить основні фактичні та теоретичні відомості. У такому рефераті має бути зазначено предмет дослідження й мету роботи; наведено основні результати; викладено дані про метод і умови дослідження; відбито пропозиції автора щодо застосування результатів тощо.

Розширений (зведений) реферат (багатоджерельний, оглядовий) містить відомості про певну кількість опублікованих і неопублікованих, наприклад, архівних

документів з певної теми, які викладено у вигляді зв'язаного тексту.

Реферат повинен бути логічно структурованим, містити вступ, розгляд основної проблеми, висновки та бібліографію. Цьому має сприяти розгорнутий план реферату, складений згідно з відповідною темою. У вступі необхідно обґрунтувати актуальність обраної теми, її взаємозв'язок з реальними потребами, ступінь висвітлення проблеми, хронологічні або тематичні межі, структуру, завдання.

У розділах та підрозділах має бути викладення конкретного матеріалу з проміжними висновками і, нарешті, загальні висновки. Бібліографія повинна бути оформленою згідно зі стандартами, з якими можна ознайомитися в бібліотеці або на кафедрі. Особливу увагу слід приділити оформленню посилань (якщо вони є). Посилання містять інформацію про автора публікації, на яку посилаються, назву, місце та рік видання, видавництво та кількість сторінок. (Наприклад: Іванов І.І. Соціологія. – К.: Генеза, 2001. – 134 с.).

Загальні вимоги до реферату: обсяг до 10 сторінок, шрифт Times New Roman, 14 кегль, полуторний інтервал; параметри сторінки: зверху і знизу – 2 см, зліва – 3 см, справа – 1,5 см.

Процес написання реферату має кілька етапів.

Обрання теми реферату та складання плану

Цей етап передбачає знайомство з рекомендованою літературою, що включає в себе підручники, монографії, навчальні посібники, статті, тези, інформацію, що міститься в ІНТЕРНЕТІ, тощо. Аналізуючи літературу, студент може виділити проблемні питання та скласти план написання реферату. План в подальшому можна корегувати. В ньому мають бути відображені основні структурні одиниці реферату. Бажано щоб кількість основних розділів не перевищувала 3–4-х. Одночасно слід скласти бібліографію реферату. Рекомендуємо студентам відразу групувати літературу за проблемами, що спростить обробку інформації.

Збирання й обробка матеріалу

Студент проводить конспектування потрібної літератури, виписуючи головні тези. В подальшому їх доцільно згрупувати або за хронологією публікації, або за проблемами. На основі цього можна буде зробити висновки, як саме в ній освітлена ця проблема та яку оцінку дають їй інші дослідники. Для власних висновків слід провести збір статистичної та документальної інформації. При порівнянні власних висновків з уже зробленими підбиваються підсумки.

Написання реферату

Текст реферату має відповідати структурі, яка викладена у вступі. Статистичні дані краще оформити у вигляді таблиць, які повинні супроводжуватися текстовими поясненнями. Якщо студент підготував матеріал, який передбачає прикладний аспект, доцільно вмістити певний ілюстративний інструментарій. Кожний розділ реферату повинен завершуватися коротко сформульованими висновками. Загальні висновки підсумовують зміст проміжних висновків.

Перелік літератури до реферату складають у такій послідовності: 1) підручники та навчальні посібники; 2) монографії; 3) збірки документів; 4) періодичні публікації; 5) довідкові та статистичні матеріали.

Захист реферату

Студент усно викладає основні положення реферату, робить висновки. Обов'язкові відповіді на запитання викладача, які демонструють рівень володіння інформацією.

Однією з форм самостійної роботи є поглиблене вивчення спеціальних соціологічних категорій і термінів та занесення їх до спеціального словника.

Словник термінів – вибірковий запис спеціальних соціологічних термінів, які зустрічаються в науковій літературі, з їх детальним поясненням.

Складати словник слід за абеткою, що значно полегшить користування ним. Корисно простежувати етимологію слів іноземного походження. При цьому

важливо фіксувати незнайомі слова і їх значення не тільки на папері, але й у пам'яті, що значно збагатить лексикон, зробить мову більш грамотною і професійною. Самостійна робота з термінологією повинна проводитися регулярно й перетворитися врешті-решт на усвідомлену звичку.

Однією з форм самостійної роботи є **написання есе**. Це форма наукової роботи студента, де він повинен не просто викладати власні думки з обраної теми, але й спиратися на наявні в науковій літературі концепції, теорії, погляди вчених. Структура есе, як правило, довільна. Наприклад, теоретичні основи проблеми можуть викладатися на початку, а власні судження – в кінці роботи, але можливі й інші варіанти. В есе все повинно відповідати особистим устремлінням автора: форма викладу, стиль, композиційна побудова, висновки, своя лінія, логіка. Разом з цим, бажано, щоб есе мало визначену структуру й було оформлене як наукова праця – з титульним аркушем, планом, посиланнями на літературу в тексті, якщо це необхідно.

Ефективним і цікавим елементом організації навчального процесу у вищих навчальних закладах є **дискусія** (від лат. *discussio* – дослідження, розбір) – вид самостійної роботи студентів, під час якої відбувається колективне обговорення певного суперечливого питання або проблеми з метою виявлення їх сутності, протиріч, наукової трактовки, шляхів подолання. Модель навчання у формі дискусії сприяє формуванню таких важливих навичок, як аргументація, аналіз, виявлення причинно-наслідкових і міжпредметних зв'язків, комунікативних здібностей. Крім того, регулярна участь у диспутах виховує культуру публічних виступів.

Для проведення академічної дискусії на належному рівні необхідна ретельна попередня підготовка студентів і контроль за опануванням ними навчального матеріалу з боку викладача.

Дискусії проходять успішно, якщо студенти-учасники розуміють і дотримуються чітко встановлених правил проведення дискусії, які допомагають їм вчитися користуватися

своїми правами і відчувати відповідальність за слова та думки.

Найбільш суттєві такі **правила проведення дискусій**:

1. Зацікавленість темою, що обговорюється.
2. Досконале володіння всіма її аспектами за рахунок самостійно здобутої навчальної інформації.
3. Уважне вислуховування опонента.
4. Уникання одночасного висловлювання кількох учасників.
5. Ясне і стисле формулювання тверджень.
6. Чітке дотримання теми обговорення.
7. Обмін думками.
8. Залучення до диспуту всієї аудиторії.
9. Висловлювання поваги до всіх точок зору.
10. Дотримання регламенту, чіткий контроль за тривалістю і кількістю виступів.

Вирішення проблемних і творчих питань практикується на всіх етапах вивчення курсу „Соціологія” на первинному (ознайомчому) етапі, при закріпленні та узагальненні отриманих знань, подальшому оперуванні ними.

Як правило, для самостійного вирішення студентами проблемних питань відводиться час на практичних заняттях. Головною метою цього є максимальна активізація мислення студентів, перетворення семінару з механічного викладення фактичного матеріалу в динамічний, цікавий пізнавальний процес.

Проблемне завдання може стосуватися або всієї теми, що вивчається, або її окремої частини чи суспільної проблеми. Протягом заняття перед студентами можна ставити кілька конкретних проблемних запитань, які потребують самостійного осмислення, що допоможе більш глибоко осмислити тему в цілому.

До речі, право ставити проблемні питання не є пріоритетом викладача. Студентам також можна запропонувати самостійно виділити і сформулювати

проблему з подальшим її розв'язанням. Отже, обсяг самостійної роботи на семінарі подвоїться.

Дуже актуальні й корисні для навчального процесу також **творчі завдання**. Їх особливість полягає в тому, що вони потребують самостійного ознайомлення не тільки зі спеціальною, але й із різноманітною додатковою літературою – монографіями, енциклопедіями, науковою і популярною періодикою, літературними творами тощо. У такий спосіб студенти залучаються до процесу активного читання, підвищують рівень свого загального культурного розвитку.

Під час виконання творчих завдань студент перетворюється на допитливого пошукача, який самостійно знаходить і відбирає необхідні наукові дані. Тим самим здійснюється формування інтелектуальної особистості з розвиненим світоглядом.

Форми контролю самостійної роботи

Поточний контроль дозволяє регулярно відстежувати якість засвоєння фактичного, зокрема лекційного, матеріалу і здійснюється переважно на семінарських заняттях у формі усних опитувань (це можуть бути або оперативні опитування, або „віялові” експрес-опитування), доповідей (як індивідуальних, так і колективних), захисту реферату, перевірки результатів проведення самостійного дослідження, теоретичних домашніх завдань, невеличких письмових робіт.

Проміжний контроль практикується по закінченні вивчення великого розділу курсу і в умовах Болонської системи здійснюється як **модульний контроль**, який може мати форму колоквиуму, тестування чи контрольної роботи.

Підсумковий контроль проводиться з метою оцінки результатів навчання на певному освітньому (кваліфікаційному) рівні і включає семестровий залік. Студент вважається допущеним до семестрового контролю виключно за умов виконання всіх видів робіт, передбачених навчальним планом.

Форми контролю самостійної роботи різноманітні: співбесіда, опитування (усне й письмове), перегляд конспекту (лекції й семінару), колоквіум, залік.

Мета обов'язкових контрольних співбесід – визначення рівня знань студентами теоретичного й фактичного матеріалу згідно з програмами навчальних дисциплін, спецкурсів, спецсемінарів. Контрольні співбесіди можуть проводитися в навчальний (занесений до розкладу) й позанавчальний час (у години, відведені для консультацій і відпрацювань).

Контрольні співбесіди організовують і проводять, звичайно, з тими студентами, знання яких через певні причини не були оцінені на семінарах і спецсемінарах, в усних виступах чи письмових роботах, рефератах.

За темами, що винесені на самостійне вивчення студентами, повинні проводитися або індивідуальні контрольні співбесіди, або колоквіуми.

Колоквіуми як одна з ефективних форм контролю за рівнем і ступенем підготовки студентів можуть проводитися в усній і письмовій формі.

Кафедра визначає теми, кількість годин, час і форму проведення колоквіуму.

На семінарських заняттях їх проводять в усній формі. За два тижні до колоквіуму студентів знайомлять із переліком проблем, що виносяться на колоквіум, і рекомендованою літературою. Потім у години, що відведені для семінарського заняття, проводять колоквіум. Мета колоквіуму – виявити глибину знань, самостійно отриманих студентами за заданою темою. У процесі проведення колоквіуму (співбесіди) можна продуктивно розв'язувати задачі, поставлені в ході співбесіди зі студентами за кожною темою. Тому можна проводити колоквіум за кількома темами (чи розділами) курсу. Не виключається проведення контролю знань студентів із винесених на самостійне опрацювання тем у вигляді тестів.

Наведені форми й методи активізації самостійної роботи студента не вичерпують усього їх багатства й

сприяють творчому пошуку нових. Однак їх застосування дозволяє розв'язувати головну задачу: стимулювати розвиток самодіяльності студентів в опануванні загальнолюдських цінностей, формуванні нового мислення, підвищувати суспільну й громадську культуру, виробляти вміння використовувати набуті знання в повсякденній діяльності, самостійно оцінювати суспільні явища й події.

Студентам пропонується самостійно опанувати концептуальні ідеї класиків соціології, зокрема Ф.Тьонніса, Г. Зіммеля, М. Вебера, П. Сорокіна, соціологічні вчення М. Драгоманова, М. Грушевського, а також твори сучасних науковців. Можна використовувати такі завдання для самостійної роботи студентів.

Завдання № 1. (4 год.) Підготувати тему „Соціологічне вчення Г. Зіммеля та Ф. Тьонніса” за таким орієнтовним планом:

1. Внесок Г. Зіммеля в соціологічну спадщину. Його вчення про основні форми соціального життя.
2. Вчення Ф. Тьонніса. Поняття общини (спільноти) і суспільства, їх відмінність.

Література

1. Соціологія: Підручник / за заг. редакцією проф. В.Андрущенка, проф. М. Горлача. – Харків, Київ, 1998.
2. Волков Ю.Г. Социология: история и современность. – Ростов н/Д., 2007.
3. Захарченко М.В., Погорілий О.І. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.). – К., 1993.
4. Современная западная социология. Словарь. – М., 2000.
5. Соціологія: Терміни, поняття, персоналії. Навч. словник-довідник / За ред. В.М.Пічі. – Львів, 2002.
6. Громов А.И., Мацкевич А.Ю. Западная теоретическая социология. Формальная социология Г.Зиммеля [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://society.polbu.ru/gromov_sociology.

Завдання № 2. (6 год.) Підготувати тему „Інтегральна соціологія П.Сорокіна” за таким орієнтовним планом:

1. Розуміння предмета соціології. П’ять принципів побудови та викладу соціологічного матеріалу. Теоретична і практична соціологія. Соціальна взаємодія як „соціальна клітина”. Колективна єдність, її типи.
2. Стратифікація. Соціальний простір. Соціальні інститути. Соціальна мобільність.
3. Соціальна та культурна динаміка. Типи культури. Періодизація історії. Криза сучасної культури та суспільства.

Література

1. Захарченко М.В., Погорілий О.І. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.). – К., 1993.
2. Радугин А.А., Радугин К.А. Социология: курс лекций. – М., 2003.
3. Современная западная социология. Словарь. – М., 2000.
4. Волков Ю.Г. Социология: история и современность. – Ростов н/Д., 2007.
5. Соціологія: Терміни, поняття, персоналії. Навч. словник-довідник / За ред. В.М.Пічі. – Львів, 2002.
6. Сорокин П. А. Социологические теории современности. – М., 1992.
7. Сорокин П.А. Социальная и культурная динамика. – М., 1994.
8. Бондаренко В.М. Питирим Сорокин и социокультурные тенденции нашего времени. К 110-й годовщине со дня рождения // Социологические исследования. – 1999. – № 7. – С. 138–141.
9. Джонстон Б. Питирим Сорокин и социокультурные тенденции нашего времени // Социологические исследования. – 1999. – № 6. – С. 13–24.

Завдання № 3. (2 год.) Підготувати тему „Розуміюча соціологія” М. Вебера” за таким орієнтовним планом:

1. Економіка і релігія: культурне значення капіталізму.
2. Соціологія влади М.Вебера.
3. Лібералізм і свобода особистості. Соціальна дія, суб’єктивний смисл та ідеальні типи. „Свобода від оціночних суджень” та „ставлення до цінності”.

Література

1. Соціологія: Підручник / За заг. редакцією проф. Андрущенко, проф. М. Горлача. – Харків, Київ, 1998.
2. Волков Ю.Г. Социология: история и современность. – Ростов н/Д., 2007.
3. Современная западная социология. Словарь. – М., 2000.
4. Соціологія: Терміни, поняття, персоналії. Навч. словник-довідник / За ред. В.М.Пічі. – Львів, 2002.
5. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. – М., 2003.
6. Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990.

Завдання № 4. (2 год.) Підготувати тему „Соціологічні ідеї М. Драгоманова та М.Грушевського” за таким орієнтовним планом:

1. Суспільно-політична концепція М. Драгоманова. Визначення тенденції соціокультурного розвитку української нації.
2. Історіософська концепція М. Грушевського. Ідея „національної самооборони”. Відстоювання українознавства на російській і галицькій землі.

Література

1. Піча В.М., Черниш Н.И., Кондратик Л.Й. З історії української соціологічної думки. – Львів, 1996.
2. Етнонаціональний розвиток України: терміни, визначення, персоналії. – К., 1993.
3. Захарченко М.В., Погорілий О.І. Історія соціології. – К., 1993.
4. Бурлачук В.Ф., Молчанов М.О., Степаненко В.П. Біля витоків соціологічної думки в Україні. – К., 1995.
5. Соціологічна думка України. Навч. посібник / М.В. Захарченко, В.Ф. Бурлачук, М.О. Молчанов та ін. – К., 1996.
6. Ульяновський В. Проекти соціологічного інституту Михайла Грушевського // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 7.
7. Шостак І.В. Внесок Михайла Грушевського у становлення української соціологічної науки // Наукові записки. Історичні науки.– Острог, 2007. – Вип. 8. – С. 200–220.
8. Драгоманов М. Вибране. – К., 1991.
9. Танчер В. Українська соціологія – нелегкий шлях до теорії // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 11, 12.

Завдання № 5. (3 год.) Підготувати тему „Соціологія молоді” за таким орієнтовним планом:

1. Місце соціології молоді у системі соціологічного знання та в державній молодіжній політиці.
2. Соціальні характеристики молоді, її особливості та специфічні риси. Соціальні проблеми молоді.
3. Найважливіші напрями дослідження проблем молоді.

Література

1. Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання. – К., 2000.
2. Бебик В.Н., Головатий М.Ф., Рехкало В.А. Політична культура сучасної молоді. – К., 1996.
3. Черниш Н.Й. Соціологія молоді: конспект лекції. – К., 2000.
4. Головенько В.А. Молоде покоління України в алгоритмі суспільних процесів // Український соціум. – 2006. – № 2. – С. 20–34.
5. Шевчук М.В., Савчук П.О. Проблеми молоді в сучасному суспільстві // Актуальні питання культурології. – 2006. – С. 52–54.
6. Мкртчян Г.М. Стратифікація молоді в сферах освіти, зайнятості та споживання // Социологические исследования. – 2005. – № 2. – С. 104–113.
7. Сокурянська Л.Г. Студентство на шляху до іншого суспільства: ціннісний дискурс переходу // Український соціум. – 2004. – 1 (3). – С. 48–56.
8. Яковенко М. Формування інноваційної активності студентства (прикладний аспект) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 1. – С. 153–165.
9. Чигрин Сільська молодь як об'єкт соціологічного аналізу // Український соціум. – 2005. – № 4. – С. 52–60.

Класики соціології

ПОЗИТИВІСТСЬКА ШКОЛА СОЦІОЛОГІЇ

Позитивізм – філософія позитивного знання, що відкидає теоретичні спекуляції й уможглиди, як засоби одержання знання. Суть цього напряму можна коротко охарактеризувати так: джерелом знань є досвід і тільки досвід; методом науки є індукція і тільки індукція; предметом дослідження можуть бути факти і тільки факти. Ніяких абсолютів, ніякої метафізики, бо вони є нічим іншим, як джерелом помилок і нерозуміння. Пізнання, якщо воно не є науковим, не має жодної цінності. До філософії можна дійти тільки через науку. На науці повинна базуватися економіка, науковою повинна бути політика, на здобутки науки повинно опиратися мистецтво. Наука стверджує природні закони, яким підпорядковується все, не виключаючи й людини та її діяльності, її моралі, економічного життя, релігії, мистецтва і права.

Основні представники: А.Сен-Сімон, О.Конт, Е.Дюркгайм.

«Простий здоровий глузд керує краще, ніж хибні наукові побудови»

К.А. де Сен-Сімон

Клод Анрі де Руваа Сен-Сімон (1760-1825) – французький соціаліст-утопіст, народився в старовинній аристократичній родині. Розчарувавшись в оточуючому середовищі, Сен-Сімон стає рішучим ворогом паразитичних станів. Отримав домашню освіту під керівництвом чудових викладачів. У 17 років вступив на

військову службу, але вона була йому нудною, і він займався самоосвітою. У 1779 р. Сен-Сімон відправився до Америки, щоб взяти активну участь у військових діях проти Англії (в боротьбі за незалежність). Але під час перебування в Америці набагато більше його цікавила політична наука, ніж військова тактика.

У 1789 р. Сен-Сімон повертається до Франції, де починається революція. Активно брав участь в подіях, що розгорталися. Сен-Сімон відмовився від графського титулу, взяв прізвище Боном («простак»). Але незабаром відсторонився від революції, а пізніше заперечував свою участь в ній.

У 1797 р. Сен-Сімон береться за науку. Відвідує лекції в політехнічній школі, спілкується з викладачами, займається самоосвітою. Пізніше селиться біля Медичної школи, з тією ж метою (1801 р.). В той же час Сен-Сімон витрачає гроші на допомогу вченим, організацію курсів, друк наукових праць. Нарешті він публікує першу свою працю «Листи женецького мешканця до сучасників». Цей оригінальний твір являє собою утопічний план перебудови суспільства, викладений в туманній формі.

У 1805 р. Сен-Сімон зустрів свого колишнього слугу Діара, який прихистив Сен-Сімона і створив йому всі умови для роботи. На його кошти Сен-Сімон випустив свою другу роботу – «Введення до наукових праць XIX століття» (1808 р.). Скоро Діар помер, і його підопічний знову залишився майже без засобів до існування.

Сен-Сімон цікавий, перш за все, як учитель Огюста Конта, визнаного основоположником соціології. Йому Конт зобов'язаний основоположними ідеями: починаючи від задуму позитивізму як філософії і закінчуючи концепцією «справжньої науки про суспільство».

Визначальним у розвитку мислителя було його суто духовне ставлення до науки. Він вірив, що наука здатна забезпечити людям щастя, «поліпшити долю людства». У своїй

роботі «Листи женецького мешканця до сучасників» – одне з перших програмних виступів автора, він подає своє релігійне шанування ньютоніанської науки як нову релігію. Вірив в закон всевітнього тяжіння. Стверджував, що знаючи «план Всесвіту» можна передбачити всі наступні зміни в ньому. «Нарис науки про людину» (1813 р.): «коли наука про людину буде вивчатися методом, прийнятим в інших науках, вона стане наукою позитивною».

Науку про людину Сен-Сімон розглядає як частину фізіології (у Конта – біології). Він з'єднав 2 ідеї, які визначили своєрідність його версії позитивізму: це орієнтація на природознавство, як на єдино можливу модель всякого наукового знання, і непохитна віра в прогрес.

Орієнтація на природничу модель знайшла застосування у Сен-Сімона, перш за все, в розумінні розуму, розумності як такої. Під нею він розуміє здатність людини артикулювати і поєднувати ідеї (поняття), що виробляються на основі його первинних відчуттів за допомогою знаків, тобто насамперед усного мовлення. Розум у своєму розвитку проходить 2 цикли. 1-й – здійснюваний на основі релігії з одного боку; прогресу, що протікає на ґрунті науки – з іншого. Кожен з цих циклів розпадається на 3 фази поступального розвитку: 1) стадія ідолопоклонства (у Конта – фетишизм); 2) стадія політеїзму; 3) стадія теїзму (монотеїзму у Конта). Кожен цикл закінчується кризою (наприклад, перехід від політеїзму до монотеїзму в Римі чи Європа після революції у Франції).

Людський розум ніколи не переставав прогресивно розвиватися. І він досяг такої точки, коли неодмінно повинна була виникнути позитивістська філософія. А теорія Ньютона має стати поштовхом до всевітньої революції, в результаті якої повинен з'явитися новий «соціальний світ».

Розробляючи свою теорію прогресу, Сен-Сімон спирався на «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму» Кондорсе. Він запозичив звідти головну ідею, що прогрес рухається кроками, і окремі народи і нації представлялися як

«перекладні коні». Коли народ, поставлений на чолі людства, приходив в стан застою, зародки прогресу, пригнічені в ньому, миттєво переміщалися в інше місце. Як наслідок, щоб дати зрозуміти, що криза не є «відкатним рухом» і суперечить ідеї прогресу, Сен-Сімон став розглядати його як окремий цикл. Він вірив, що людство скоро буде жити краще, вийшовши з найглибшої кризи.

Кризу свого суспільства Сен-Сімон і Конт розцінили як викликану соціальними протиріччями між «промисловим характером» суспільства і «військовим характером» політико-адміністративних установ, успадкованих від колишнього суспільства. Суть цієї кризи полягає в переході від феодальної і теологічної системи до промислової та наукової. Для існування цієї зміни «потрібна спеціальна діяльність протягом кількох століть особливих класів ...». Вчений виділяє 3 стадії історичної еволюції: 1) феодалізм і теологія; 2) логісти та метафізики; 3) промисловість і досвідчені науки. Звідси й виходить закон трьох стадій, відкриття якого Конт зарахував собі самому. Резюмувати ж ці висновки і перетворити їх у щось на зразок закону, Сен-Сімону завадила його релігійність.

Основні праці: «Про реорганізацію європейського суспільства» (1814), «Індустрія» (1817), «Організатор» (1819-1820), тритомна робота «Індустріальна система» (1821-1822), «Катехізис промисловців» (1823-1824) і «Нове християнство» (1825).

«Любов як принцип, порядок як основа, прогрес як мета» О.Конт

Конт Огюст (1798–1857) – видатний французький філософ та соціолог ім'я якого ввійшло до історії науки в почесному, дещо символічному статусі „батька” соціології. Він не тільки запровадив сам термін „соціологія”, а й обґрунтував ідею науки про закони функціонування та розвитку суспільства.

Огюст Конт походив із родини небагатого службовця, правовірного католика й переконаного монархіста, але сам він рано відійшов від традиційних цінностей своєї родини і став прихильником ідеалів Великої французької революції. Цьому значною мірою сприяло навчання в Політехнічній школі в Парижі, де панували ліберально-республіканські ідеї. Ретельне вивчення математики, інших точних наук молодий Конт поєднує із захопленням філософськими, економічними, соціальними теоріями видатних європейських учених. Фанатичною працездатністю молодий науковець доводив справедливість французького прислів'я: „Хто хоче бути молодим у старості, повинний бути старим у молодості”. Поряд із цим юний Огюст був підкреслено самостійним у своїх поглядах, не визнавав нав'язаних авторитетів і зовнішньої регламентації. Був учасником студентських виступів. Один із таких конфліктів став приводом до тимчасового закриття Політехнічної школи в 1816 р., а Конт опинився під наглядом поліції та так і не зміг у подальшому завершити своє навчання. Займаючись приватними уроками математики, з 1817 року Конт стає секретарем відомого французького філософа Клода Анрі Сен-Сімона. Це знайомство та співпраця мали величезний вплив на становлення наукового світогляду О.Конта, але початкові дружні відносини зрештою переросли в гострі

суперечки про авторство і пріоритети щодо ряду теорій та закінчилися розривом.

Усе життя Конта пройшло за дуже скрутних матеріальних обставин. Певний час він читав платні публічні лекції для невеликого кола прихильників. Попри важке захворювання Конту все ж вдалося реалізувати грандіозний проект – видання шеститомного „Курсу позитивної філософії”. В другій половині 40-х років він звертається до проповідницької і практичної організаційної діяльності, пропагуючи власну теорію як політичне, релігійне і моральне вчення. Останні роки життя і діяльності Конта стали яскравим виявом його особистої неординарності: він розробляє Релігію Людства, яка повинна сприяти реалізації ідей Порядку, Прогресу, Любові у суспільстві, а соціологів і, перш за все – себе, визначає первосвящениками цієї релігії, покликаних здійснювати функції управління суспільним життям.

Соціологія, на думку Конта, є наукою про суспільні явища взагалі, її закони однаково актуальні для всіх часів і всіх народів. Він зазначав, що у своїй галузі соціологія повинна виконувати такі ж завдання, які в інших галузях знань реалізуються фізика, хімія, біологія, на відміну від конкретних наук (мінералогія, ботаніка, зоологія), завданням яких є опис конкретних явищ, а не встановлення їхніх законів. Конт писав: „Розумна політика не може ставити собі за мету змусити розвиватися людство, яке рухається завдяки власним імпульсам відповідно до закону, так само незмінного, як і закон гравітації, хоча і більш гнучкого. Але вона ставить собі за мету полегшити розвиток людства, навчаючи його”.

Обґрунтовуючи необхідність нової науки про суспільство та його закони, Конт опирався на реалії ХІХ століття, коли певний тип суспільства (який він описує як теологічне та військове) вочевидь відмирає. Але, на його думку, революція з її елементами випадковості, насилля,

призводить до війни та хаосу, не здатна забезпечити ефективної перебудови соціальних відносин. Аналізуючи тогочасні суспільні процеси Конт прийшов до висновку, що головною умовою суспільної реформи є реформа інтелектуальна. Для цього необхідні синтез науки і формування позитивної політики. Першим кроком у цьому напрямку стає формулювання О.Контом двох тісно пов'язаних законів: а) закону трьох станів людського розуму – теологічного, метафізичного і позитивного; б) закону класифікації наук.

На теологічній стадії розвитку мислення людина пояснює явища шляхом визнання в них істот або сил, які можна порівняти з самою людиною; на другій стадії (метафізичній) вдається до абстрактних сутностей, таких як природа; на третій – обмежується спостереженням за фактами і виявленням постійних зв'язків, які існують між ними в певний проміжок часу. Перехід від теологічної фази до метафізичної, а згодом – до позитивної в різних галузях знань відбувається не одночасно. Тому закон трьох стадій тісно пов'язаний із законом класифікації наук. Порядок розподілу різних наук розкриває порядок становлення позитивного розуму в різних галузях. Чим простіша матерія, тим про неї простіше позитивно мислити. Є речі, саме спостереження за якими веде розум до позитивної фази. Конт конструює власну ієрархію наук: математика, фізика, астрономія, хімія, біологія, соціологія. Соціологія, за Контом, – це абстрактна наука про людину (хоча і базується на біології), яка передбачає розгалуження на більш конкретні науки, що досліджують окремі форми та елементи суспільства.

О.Конт вважав, що за допомогою цієї науки можна пізнати приховані закони, які керують суспільством. Для цього соціологія повинна використовувати такі методи: а) спостереження за суспільними процесами; б) експеримент (спостереження за змінами, які викликаються спеціально, цілеспрямовано); в) зіставлення життя людей із

природним життям тваринного світу; г) порівняння життя різних країн і народів за певними показниками; д) історичний аналіз, порівняння життєдіяльності народів у різні періоди історичного часу.

Сукупність цих методів дістала назву позитивізм. Позитивізм, за Контом – знання корисне й точне. Характеризуючи суть знання про суспільство, закони його функціонування та розвитку, вчений перш за все підкреслює необхідність вивчення окремих соціальних фактів, їх порівняння і перевірки, практично заперечуючи роль загальної теорії в соціології. Такий підхід до отримання й використання наукового знання кваліфікується як емпіризм у соціології.

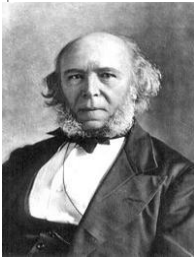
Спочатку Конт називав соціологію „соціальна фізика”. Він вважав, що ця наука повинна розглядати суспільство як певний організм, що має власну структуру, й кожен елемент якого повинен досліджуватися з точки зору корисності для суспільного блага. Цей закон діє відповідно до жорстких законів, подібно до закону всесвітнього тяжіння у фізиці. Всю соціологію О.Конт поділяв на соціальну статистику (описує взаємодію між усталеними соціальними інститутами) і соціальну динаміку (розкриває закони соціальних змін), припускав доцільність застосування законів механіки до вивчення суспільства і його основних елементів. Суспільство, на думку Конта, – органічна цілісність, кожен член якого не мислиться поза зв'язками з цілим.

Історична й наукова роль Огюста Конта полягає, перш за все, в тому, що проблему вивчення суспільства і взаємозв'язків у ньому вчений виокремив у межі конкретної науки – соціології. Але О.Конту не вдалося досить чітко визначити предмет нової науки і знайти науковий метод, який дозволив би всебічно вивчати закономірності суспільного розвитку. Використання вченим жорстких аналогій соціальних явищ з явищами, які спостерігаються у фізиці, хімії чи біології, піддавались сумніву та критиці ще за його життя. Вивчення суспільства довело, що соціальне

життя значною мірою відрізняється від тих закономірностей, з якими мають справу природничі науки. Але в працях Конта є ідеї, які чітко простежуються в процесі розвитку соціології: а) застосування наукових методів щодо вивчення суспільства; б) практичне використання науки для реалізації соціальних реформ.

Основні праці:

«Курс позитивної філософії» (1842); «Система позитивної політики» (1850–1854); «Міркування про дух позитивної філософії» (1844); «Міркування про позитивізм в цілому» (1848–1851); «Позитивістський катехізис» (1851); «Суб'єктивний синтез» (1856).

«Прогрес – не випадковість, а необхідність»

Г.Спенсер

Спенсер Герберт (1820–1903) – англійський філософ і соціолог. Один із зачинателів еволюціонізму, засновник органічної школи в соціології. Остаточо затвердив у науковому обігу термін „соціологія”. З іменем Герберта Спенсера пов’язують два підходи до розгляду суспільних явищ:

1. розуміння суспільства як організму, подібного до біологічного, який керується тими ж законами організації, функціонування та розвитку;

2. вчення про всезагальну еволюцію, що розповсюджується на неорганічний, органічний та надорганічний (соціальний) світ.

Як філософ і вчений XIX ст., Герберт Спенсер зіграв важливу роль у розвитку кількох наукових дисциплін, включаючи соціологію й антропологію. Він народився у Дербі, в центральному адміністративному окрузі Англії й отримав домашню освіту під керівництвом батька і дядька. З раннього віку проявляв інтерес до науки, а в 17 років почав працювати на залізниці, що з’єднувала Лондон і Бірмінгем, де через кілька років отримав професію інженера. Тривалий час займався редакторською та письменницькою діяльністю. На нього справила значний вплив теорія еволюції Дарвіна. Він прийшов до переконання, що її можна було б застосувати до всіх аспектів розвитку Всесвіту, включаючи історію людського суспільства. За цією концепцією, вчений порівнював товариства з біологічними організмами, а окремі його частини (освіта, держава і т.д.) – з частинами організму (серцем, нервовою системою і т.д.), кожна з яких впливає на функціонування цілого. Спенсер вважав, що, подібно біологічним організмам, суспільства розвиваються від

найпростіших форм до більш складних. У ході цього процесу вони безперервно змушені пристосовуватися до мінливих умов навколишнього середовища. Виживають найбільш пристосовані. Таким чином, „природний відбір” відбувається в людському суспільстві так само, як і серед тварин, сприяючи виживанню найбільш пристосованих. Водночас процес адаптації, на його думку, сприяє подальшому ускладненню суспільного устрою, оскільки його частини стають більш спеціалізованими (наприклад, суспільства стали значно складнішими в період промислової революції в результаті поділу праці і розвитку таких спеціалізованих інститутів, як фабрики, банки і фондові біржі).

Отже, суспільства розвиваються від порівняно простого стану, коли всі частини взаємозамінні, в напрямку складної структури з абсолютно несхожими між собою елементами. У складному суспільстві одну частину (тобто соціальний інститут) не можна замінити іншою. У результаті окремі частини суспільства стають взаємозалежними. Всі вони повинні функціонувати на благо цілого; інакше суспільство розвалиться. Відповідно до цього погляду Спенсера, така взаємозалежність є основою соціальної інтеграції.

На відміну від більшості вчених-суспільствознавців тих років і пізнішого часу, Спенсер не був реформатором. Він вважав, що для людства корисно позбавлятися непристосованих індивідів за допомогою природного відбору й уряд не повинен втручатися в цей процес (наприклад, допомагати бідним) – така філософія отримала назву „соціальний дарвінізм”. Він вважав цю філософію прийнятною також для комерційних підприємств та економічних інститутів; на його думку, конкуренція при невтручанні з боку уряду сприяла б витісненню непристосованих. Спенсер був переконаний, що на основі вільної взаємодії між індивідами і організаціями буде досягнута якась природна і стійка рівновага інтересів.

Природна гармонія може бути тільки порушена при втручанні уряду в соціальний процес.

Науковий спадок Г.Спенсера дуже великий. Фундаментальним дослідженням вважається його десятитомна праця, задумана як енциклопедичний синтез усіх наук на принципах еволюціонізму (опублікована протягом 1862–1896 рр.). Вона включала такі книги: „Основні начала” (1862), „Основи біології” (1864–1867), трьохтомна праця „Основи психології” (1876–1896), „Соціологія як предмет вивчення” (1903), „Основи етики” (1879–1893).

Наукові дослідження вченого з найбільшою повнотою втілили основні ідеї еволюціонізму, а його теоретичні погляди формувалися головню під впливом досягнень природничих наук, які дедалі більше звертались до ідей еволюції.

Великий вплив на формування світогляду Г.Спенсера мали як праці Ч.Дарвіна, А.Сміта, Т.Мальтуса, так і англійських утилітаристів, що проповідували ідеї буржуазного лібералізму й індивідуалізму. Дотримуючись крайньої версії лібералізму, класик соціології захищав принципи індивідуальної свободи і свободи конкуренції, був противником соціального планування, виступав за обмеження ролі держави в суспільному житті.

Ідея всезагальної еволюції – центральна проблема наукової творчості вченого. Йому належить і класифікація еволюційних процесів, які він поділяє на три види: *неорганічний, органічний, надорганічний*. Усі ці процеси в нього підпорядковані загальним законам, але специфічні закони вищих фаз не зводяться до законів нижчих фаз. Суспільство, за Г.Спенсером, – частина природи, і в цьому сенсі, такий самий природний об’єкт, як і будь-який інший, воно не створене штучно в результаті „суспільної угоди” чи божественної волі. Сутність і зміст природної еволюції – соціалізація людини.

Програма соціології Спенсера викладена в його „Основах соціології”, де вперше дається систематичний

виклад предмета, завдань і проблематики нової суспільної науки. Захищаючи право соціології на існування як науки, вчений вважав, що вона потрібна тому, що суспільство – частина природи і підпорядковується „природній причинності”. Завдання соціології, за Г.Спенсером, – вивчення масових типових явищ, соціальних фактів, які розкривають дію загальних законів еволюції, процесів, що відбуваються незалежно від волі окремих особистостей, їх індивідуальних якостей і суб’єктивних намірів.

Розмірковуючи про специфіку соціології, науковець виокремлює об’єктивні та суб’єктивні традиції соціального пізнання. Соціологічні факти, вважав він, не можна виміряти за допомогою пристроїв, спостерігати під мікроскопом. Їх можна встановити лише опосередковано, шляхом порівняння багатьох даних. Соціальні факти для Спенсера – це такі явища, в яких проявляються еволюційні процеси, наприклад, диференціація структури і функцій, ускладнення політичної організації тощо.

Учений розробив свою концепцію соціальних інститутів, які стали центральним поняттям його теоретичної системи. Соціальні інститути, згідно із цією концепцією, – це механізми самоорганізації колективного життя людей, що забезпечують перетворення асоціальної за природою людини в соціальну істоту, здатну до спільних колективних дій. Соціальними інститутами, у вченні Спенсера, виступають органи самоорганізації й управління, а оскільки властивість будь-якого організму – взаємодія його складових, то головне завдання соціології полягає у вивченні синхронної взаємодії соціальних інститутів. Його класифікація включає такі інститути: домашні (займаються проблемами сім’ї, шлюбу, виховання), обрядові чи церемоніальні (регулюють повсякденну поведінку людей, встановлюють звичаї, традиції, обряди, етикет), політичні (організують роботу центральних органів влади, армії, міліції, судів), церковні (забезпечують інтеграцію

суспільства), професійні, промислові інститути (забезпечують трудові відносини).

Теорія соціальних інститутів Спенсера була першою пробною системою дослідження суспільства. В ній всі інститути суспільства складають єдине ціле, де функціонування кожного з них залежить від всіх інших і від чіткого розподілу сфер впливу і відповідальності. В кожному суспільстві є певний рівень узгодженості в діяльності основних інститутів, якщо ж він порушується, розпочинається регрес чи розпад „соціального організму”. Кожний соціальний інститут повинен задовольняти певну суспільну потребу, не підміняючи інші інститути. Розширення повноважень держави Спенсер вважав небезпечним, оскільки воно руйнує розподіл функцій між інститутами суспільства, ламає стан рівноваги в „соціальному організмі”.

Концепція інститутів ученого відтворює образ суспільства за аналогією з біологічним організмом. Для цього він розробив загальні системні принципи, які роблять „соціальний організм” схожим на біологічні системи: 1) суспільство, як і біологічний організм, нарощує масу (чисельність населення, матеріальні ресурси); 2) як і у випадку біологічної еволюції, ріст маси приводить до ускладнення структури; 3) ускладнення структури супроводжується диференціацією функцій, які виконуються окремими частинами; 4) в обох випадках має місце поступове посилення взаємозалежності і взаємодії частин; 5) як і в біологічних організмах, ціле завжди більш стійке, ніж окремі частини; стабільність забезпечується збереженням функцій і структур.

Класик соціології не просто уподібнював суспільство організму, але й свою біологію наповнив соціологічними аналогіями. Щоб запобігти грубому редукціонізму, до якого схилились еволюціоністи, він використовав термін „надорганізм”, підкреслюючи автономію індивіда.

Критикуючи органіцизм, Спенсер звертає увагу на такі суттєві відмінності соціального і біологічного організмів: 1) на відміну від біологічного організму, який формує „тіло”, що має конкретну форму, елементи суспільства розпорошені в просторі і володіють значно більшою автономією; 2) ця просторова розпорошеність елементів робить необхідною символічну комунікацію; 3) в суспільстві відсутній єдиний орган, що концентрує здатність відчувати й мислити; 4) суспільство відрізняє просторова мобільність елементів структури; 5) в біологічному організмі частини (органи) служать для цілого, а в суспільстві ціле існує ради частин, а не члени існують задля блага суспільства.

Спенсер сформулював свою концепцію типології суспільства: військові і промислові. Перший тип суспільства підпорядковує внутрішню організацію завданням боротьби виживання чи агресії. Класичним зразком такого суспільства він вважав Спарту. Для військового суспільства характерні домінування колективних цілей над індивідуальними, жорстка організація і система примусу, ієрархічна система управління, панування військової касты, наслідування влади, високий рівень згуртованості, дисципліна, релігійність свідомості. Вбачаючи переваги військових суспільств у тому, що вони створюють ефективно функціонуючу систему, Спенсер визнавав, останню мало пристосовану до соціальних змін.

Промислові суспільства, в соціолога характеризуються протилежними ознаками, їх ще немає, вони тільки формуються (наприклад, в Англії). Він прогнозує такі їх характеристики: децентралізоване управління, яке будується на принципах самоорганізації і самоуправління; широке розповсюдження різноманітних неформальних об'єднань; підпорядкування індивіда державі замінюється охороною прав людини; позитивне управління поступається місцем негативному (за принципом „все, що не забороняється, дозволено”); єдиність ідеології підмінюється плюралізмом.

Винагороджуватися буде не посада, а праця; суспільства стануть відкритими для міжнародного співробітництва, сприйнятливими для інновацій, станове право зміниться громадянським; сфера суспільного контролю буде обмежена, а сфера приватного життя розшириться.

У своїх спробах розкрити рушійні сили революції Спенсер так і не зміг подолати дилему номіналізму та реалізму. З одного боку, він підкреслив важливу роль „людської натури”, з іншого – посилався на дію надіндивідуальних сил, „соціального організму”, „штучного середовища”. При такому підході концепція факторів еволюції вченого відрізнялася крайнім еkleктизмом і послужила джерелом розвитку прямо протилежних соціологічних напрямків.

У сучасній західній соціології ставлення до поглядів Спенсера неоднозначне. Загалом принципи класичного еволюціонізму оцінюються негативно, щоправда, зі зростанням інтересу до проблем соціального розвитку відроджується інтерес і до самої ідеї соціальної еволюції, до творчого спадку вченого, що знайшло підтвердження у формуванні особливого напрямку – „неоеволюціонізму” (Дж. Стюард, Дж. Шімкін, Л. Чайм, Т. Чайхд та ін.). Починаючи з 1950-х рр. у зв'язку з розвитком системних методів і виникненням неоеволюціонізму інтерес до творчості Спенсера та інших еволюціоністів зріс.

Основні праці:

«Соціальна статика» (1851); «Система синтетичної філософії» (1862–1896); «Людина і держава» (1884); «Філософія і релігія. Природа і реальність релігії» (1885); «Належні кордони державної влади» (1843); «Освіта розумова, моральна і фізична» (1861); «Факти і коментарі» (1902); «Справедливість» (1891).

Розуміюча соціологія

РОЗУМІЮЧА СОЦІОЛОГІЯ – за вихідний пункт бере поведінку людини чи групи людей. Поведінка цікавить соціолога тільки тому, що люди вкладають у свої дії певний сенс. Дії людей усвідомлені, отже, соціологія має бути “розуміючою” наукою, тобто розуміти як дії, так і їх суть. Це – наука не тільки про розуміння поведінки, а й про соціальну дію, яка для Вебера рівнозначна поведінці. Розуміюча соціологія М.Вебера лягла в основу феноменологічної теорії, символічного інтеракціонізму, інтерпретативної соціології, тощо.

Основні представники: М.Вебер, Г.Тард, Ф. Тьонніс.

«Під розбіжностями у засобах приховані розбіжності у цілях»

М.Вебер

Вебер Макс (1854–1920) – німецький соціолог, соціальний філософ, історик, засновник розуміючої соціології і теорії соціальної дії, один із засновників сучасної соціології.

Сім'я, в якій ріс Вебер, була досить забезпеченою і належала до товарно-промислової буржуазії та чиновництва. Батько Макса приєднався до пробісмарських націонал-лібералів і виїхав до Берліна, обраний депутатом Пруського парламенту, а потім – Рейхстагу.

Макс Вебер отримав академічну підготовку юриста в Берлінському, Страсбурзькому, Гейдельберзькому університетах, спеціалізувався в галузі історії і теорії права, але центром його інтересів були проблеми політики в широкому значенні цього слова. У 1889 році Вебер захистив докторську дисертацію. Приват-доцент, екстраординарний професор у Берліні (з 1892); професор національної економіки у Фрайбурзі (з 1894) і Гейдельберзі (з 1896), почесний

професор у Гайдельберзького університету (1903), засновник Німецького соціологічного співтовариства (1909). Макс Вебер написав велику кількість наукових праць, в яких сформував власну концепцію бачення принципів соціального існування і функціонування людства як системи.

Майбутній науковець народився в середині XIX ст. і став свідком важливих змін у суспільстві, а також із процесом значного переосмислення людьми всього світового устрою. Після Французької революції 1848 року світ поглинула ідея лібералізму, якою захопилися широкі маси населення. Стало зрозумілим, що народжується суспільство, яке базується на абсолютно нових ідеях. Ця трансформація і перехід від феодальних відносин до капіталістичних не були несподіванкою для людства. Капіталізм органічно народився й поступово поглинув усі сфери життя людей. Вебер став реальним очевидцем його розвитку як пануючої ідеології.

Вебер починав як дослідник у галузі економічної історії. Вивчаючи питання про взаємозв'язок економіки з іншими сферами людської діяльності – політикою, правом, релігією та ін., Вебер прийшов до необхідності спеціально зайнятися соціологією, розробляючи її головно як соціологію економічної поведінки людей. В рамках економічної історії вчений займався проблемою ідентифікації економічних явищ минулого, теоретичне усвідомлення яких відбувалося на основі аналізу сучасного капіталістичного суспільства. У своїх дослідженнях Вебер широко використовував поняття ідеального типу.

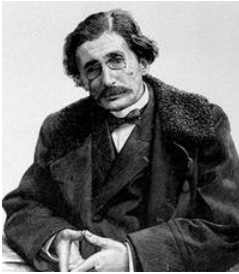
Праці Вебера відіграли значну роль у становленні й розвитку соціології релігії як спеціальної сфери знання. Водночас ідеї Вебера були піддані критиці, причому з різних релігійних і світоглядних позицій: в одних випадках за перебільшення „господарської ролі” релігії взагалі, в інших – за перебільшення ролі протестантської «господарської етики» у становленні західноєвропейського

капіталізму. Головною ідеєю соціальної філософії Вебера є ідея економічної раціональності. Подальшу розробку ідея раціональності класика соціології отримує у зв'язку з його концепцією раціональної бюрократії, що являла собою, на його думку, вище втілення капіталістичної раціональності. Думка Вебера про прогресуючу раціоналізацію, соціальним носієм якої є раціональна бюрократія, вступає в протиріччя з його уявленням про соціально-економічні категорії як ідеально-типові конструкції, що відіграють виключно евристичну роль у соціальному пізнанні і не претендують на роль категоріального поняття об'єктивних суспільних тенденцій і закономірностей. Раціональність у кінцевому розрахунку стає якраз тією закономірністю, яка пробиває собі дорогу всупереч волі і бажанню людей, яким вона загрожує позбавленням індивідуальної свободи. У світлі цієї тенденції категорія вільної соціальної дії індивіда може бути суто ідеологічним, перевернутим відображенням реальності, яка рухається в напрямку прогресуючого виключення всякої свободи індивіда, так і самої людської індивідуальності взагалі. У західноєвропейській соціології ця обставина знайшла своє відображення в подальшому розвитку категорії соціальної дії. Під раціоналізацією Вебер розуміє процес, в ході якого кожна галузь людських відносин стає об'єктом розрахунків і управління. Макс Вебер також зробив внесок у порівняльну соціологію релігії, соціологію міста, економічну соціологію, соціологію права, аналіз стародавніх цивілізацій.

Політичні й теоретичні інтереси були тісно переплетені вже в ранній творчості Макса Вебера. У 1904 році Вебер разом із німецьким економістом, істориком, соціологом, філософом Вернером Зомбартом стає редактором німецького соціологічного журналу «Архів соціальної науки і соціальної політики», куди ввійшли найбільш вагомі праці Вебера, в тому числі й всесвітньовідома «Протестантська етика і дух капіталізму».

Свої виклади з соціології Макс Вебер розглядав як полемічні, спрямовані проти марксизму. Він суперечив марксовому баченню первинності економічних відносин у становленні всього нового. З одного боку, Вебер визнає Маркса видатним ученим, який започаткував наукове вивчення капіталізму і побачив у капіталізмі могутній фактор прогресивного розвитку в порівнянні з феодальним типом економіки. З іншого боку, у «Протестантській етиці» (1905), за словами самого Вебера, він хотів показати неспроможність марксистського принципу згідно з яким лише економічні стосунки в суспільстві визначають форми суспільної свідомості.

Основні праці: «Римська аграрна історія і її значення для державного і приватного права» (1891); «Національна держава і народно-господарська політика» (1895); «Об'єктивність соціально-наукового і соціально-політичного пізнання» (1904); «Протестантська етика і дух капіталізму» (1903–1905); «Про становище буржуазної демократії в Росії» (1906); «Про категорії розуміючої соціології» (1913); «Господарська етика світових релігій» (1916–1919); «Політика як професія» (1919); «Наука як професія» (1920); «Господарство і суспільство» (1921).

*«Натовп ніколи не знає середини між унісоном та какофонією, між одноманітністю властивої їй повної одностайності і тієї анархії, яка виникає в ній»
Г.Тард*

Жан Габріель Тард (1843–1904) – французький соціолог і кримінолог, один із засновників суб'єктивно-психологічного напрямку в західній соціології.

Біографія чітко ділиться на дві нерівні і нерівнозначні частини. Більшу частину свого життя Г.Тард, згідно сімейної традиції, робив кар'єру великого, але все ж провінційного юриста, займаючись науковою діяльністю лише на дозвіллі. Тільки останнє десятиліття життя він зміг повністю віддати своєму істинному покликанню, придбавши репутацію одного з провідних соціологів Франції.

Народився 12 березня 1843 р. і провів більшу частину життя в невеликому містечку Сарла на півдні Франції (неподалік від Бордо). Він був спадковим юристом: його мати належала до родини адвокатів, а батько працював суддею у рідному місті хлопчика. Початкову освіту Тард здобув у місцевій єзуїтській школі, отримавши при її закінченні в 1860 р. ступінь бакалавра мистецтв. Надалі Г.Тард планував продовжити освіту у руслі політехнічних наук, але через проблеми зі здоров'ям був змушений зупинитися на вивченні права в рідному Сарла. Почавши вивчати юриспруденцію в своєму провінційному містечку, він закінчив свою юридичну освіту вже в Парижі в 1866 р. Після здобуття вищої освіти повернувся в Сарла і продовжив сімейну професійну традицію. У 1867 р. зайняв посаду помічника судді в рідному місті, через всього два роки став тимчасовим суддею Сарла, а з 1875 до 1894 р. був постійним суддею.

Крім судової практики встигав займатися і наукою. Перші роботи Тарда були присвячені кримінології. Чільне місце серед

них займають монографії «Порівняльна злочинність» (1886) та «Філософія покарання» (1890). Ці праці створили своєму автору репутацію серйозного дослідника, відомого далеко за межами його рідного містечка. Крім кримінології Тард почав займатися і соціологією. Відомо, що свою оригінальну соціологічну теорію Тард розробив ще в 1870-ті рр., але довгий її час не публікував.

У 1898 р. вийшла з друку його головна книга, «Соціальні закони». А в 1900 р., після першої невдалої спроби, недавній провінціал зайняв пост професора і став завідувачем кафедрою сучасної філософії в Колеж де Франс – одному з провідних університетів Франції. У тому ж році його обрали членом Академії моральних і політичних наук. Викладацька діяльність була основним його заняттям аж до смерті. Помер 12 травня 1904 р. в Парижі.

Г.Тард сконцентрував свою увагу на вивченні взаємодії людей (індивідуальних свідомостей), продуктом яких виступає суспільство. Зробивши основний акцент на вивченні індивідів, він активно виступав за створення соціальної психології як науки, яка повинна стати фундаментом соціології.

На думку Тарда, основою розвитку суспільства виступає соціально-комунікаційна діяльність індивідів у формі наслідування (імітації). Саме це поняття стало у французького соціолога ключовим при описі соціальної реальності. По суті, він трактує суспільство саме як процес наслідування, розуміючи під ним елементарне копіювання і повторення одними людьми поведінки інших. Процеси копіювання і повторення стосуються існуючих практик, вірувань, установок і т.д., які відтворюються з покоління в покоління завдяки наслідуванню. Цей процес сприяє збереженню цілісності суспільства.

Іншим важливим поняттям у поясненні розвитку суспільства, за Тардом, є «винахід» (або «нововведення»). Воно розглядається Тардом як процес адаптації до мінливих умов навколишнього середовища. Все нове, що виникає в суспільстві (будь то ідеї або матеріальні цінності), він вважав результатом творчої діяльності нечисленних обдарованих особистостей.

Мова, релігія, ремесло, держава – все це, на думку Г.Тарда, продукти творчості індивідів-новаторів.

Затвердження всіх основних соціальних інститутів відбулося, за Тардом, саме тому, що звичайні люди, не здатні винайти щось нове, а лише наслідують творців-новаторів і використовують їх винаходи. Таким чином, діяльність небагатьох новаторів і винайдені ними нововведення є, на думку Г.Тарда, основним двигуном соціальної еволюції, сприяючи розвитку суспільства. Боротьба між собою різних «винаходів», які по різному вирішують проблеми, що постали перед суспільством, призводить до виникнення опозиції (протидії інновації). Її результатом є різного роду суперечки, конфлікти і протистояння (аж до військових дій). Тим не менш, на зміну будь-якій опозиції зазвичай приходиться адаптація, засвоєння «винаходу». На цьому цикл соціальних процесів завершується, і суспільство не змінюється, поки який-небудь новатор не знайде нового «винаходу».

Особливою темою досліджень Тарда було порівняльне вивчення натовпу і публіки. Полемізуючи з Г.Лебоном, Тард виступав проти опису сучасної йому дійсності як «століття натовпу». З його точки зору, 19 століття – це, скоріше, століття публіки. Протиставляючи ці два поняття, Тард підкреслював необхідність тісного фізичного контакту між людьми у випадку, коли мова йде про натовп, і достатність розумових зв'язків для виникнення публіки. Така духовна єдність розумілася вченим як спільність думок, інтелектуальна спільність. Величезну роль в становленні «суспільства публіки», на його думку, відіграють засоби масової інформації, які формують в людях спільність думок незалежно від їх місця розташування. Роздуми Тарда про відмінності публіки від натовпу можна розглядати як підхід до розуміння таких соціальних явищ, як громадянське суспільство, масова культура.

Основні праці: «Закони наслідування» (1892), «Громадська думка і натовп» (1903), «Особистість і натовп» (1903).

*«Спільна користь є бажаною для кожного і підтримується ним тільки заради користі власної»
Ф.Тьонніс*

Тьонніс Фердинанд (1855-1936) – видатний німецький філософ та соціолог. Ф.Тьонніс народився в невеличкому німецькому містечку Хаубарзі. Отримав диплом із класичної філології в Тюбінгенському університеті в 1877. Уся його подальша наукова діяльність пов'язана з Кільським університетом, де вчений захистив докторську дисертацію з філософії, а згодом працював професором кафедри економіки та статистики. Він доклав чимало зусиль для інституалізації соціологічної науки в Німеччині. Разом із В. Зомбартом, Г.Зіммеlem та М.Вебером став одним із засновників Німецького соціологічного товариства, був його першим президентом з 1909 по 1933 р. З цієї посади вченого звільнили після захоплення влади в Німеччині нацистами та заборонили йому викладати в університеті за нелояльне ставлення до режиму. Ф.Тьонніс брав активну участь у соціал-демократичному і робітничому русі, боровся за утвердження демократичних засад у суспільному житті. Відомий як керівник кількох загальнонаціональних проектів із прикладної соціології.

Фердинанд Тьонніс одним із перших спробував створити єдину, логічно струнку систему понять у соціології, показати її багатоманітність. Він пропонував розрізняти: а) «чисту» соціологію, яка аналізує суспільство «анатомічно», в стані спокою (соціальна статика); б) прикладну соціологію, яка аналізує механізми розвитку (соціальна динаміка); в) емпіричну соціологію, що вивчає факти життя сучасного суспільства на основі статистичних даних (соціографія).

Соціологія, на думку Тьонніса, досліджує зв'язки та відносини, які не очевидні, не фіксовані прямо та безпосередньо, а є результатом абстрагування від реальних

життєвих ситуацій. У своїй праці «Спільність та суспільство. Дослідження комунізму та соціалізму як емпіричних форм культури» (1887), яка зробила його ім'я всесвітньо відомим, Ф.Тьонніс звертається до вивчення природи соціальних відносин і приходить до висновку про існування двох типів соціальності: а) «Gemeinschaft» («гемайншафт», або спільність, община); б) «Gesellschaft» («гезельшафт», або суспільство).

Сама ж соціальність трактується як результат колективної смислотворчості. В її основі – різні типи вираженої волі. В основі «общини» – «сутнісна воля» (інстинктивна воля, зумовлена усвідомленням інстинктивно-чуттєвої природи соціальних відносин). Суб'єктом такої волі є «замість». Основу «суспільства» складає «вибіркова» воля, яка визначається раціональним мисленням.

Отже, за Тьоннісом, спільнота (Gemeinschaft) – це сукупність індивідів, у якій усі знають один одного, постійно зустрічаються, часом є близькими чи далекими родичами. Ознаки спільноти більш властиві сім'ї. Сімейне спілкування і повсякденне життя родичів значною мірою підпорядковані емоціям, перед якими відступають практичні або доцільні міркування, поведінка перебуває під впливом настрою, пристрастей, потягів. Тут добровільно взяті зобов'язання домінують над розрахунком й ефективністю, а підпорядкованість без користі та сподівань на винагороду ґрунтується на довірі й повазі. Утворення, подібні до сім'ї, – це теж спільноти. У суспільстві (Gesellschaft) життя анонімніше, особисте знайомство не є обов'язковим та, мабуть, і можливим. Уміння знаходити найкращі засоби та найкоротші шляхи до мети, орієнтація на мінімізацію витрат, дотримання усталених правил і норм, лояльність щодо влади за умови чіткого усвідомлення вигідності цього, невпинне піклування про симетричність будь-яких обмінів – ось що заохочується в суспільстві й часто приречене на успіх. Раціональність тут явно домінує над почуттями. Подібними «суспільствами» є сучасне

індустріальне суспільство, держава, промислове підприємство, велика установа, політична партія тощо.

Перша форма співжиття – «спільнота» – історично передує «суспільству», яке виникає пізніше, знаменуючи перехід людства до нового етапу розвитку цивілізації. Жити в різноманітних спільнотах і суспільствах, що успадковуються від попередніх поколінь та щойно створюються, – така доля людства і кожного з нас зокрема.

Ф.Тьонніс увійшов в історію науки як глибокий дослідник кризових явищ європейського типу соціальності, одним із проявів яких став фашизм. Учений, залишаючись у нацистській Німеччині, демонстрував відкриту неприязнь до «нового порядку».

Тьонніс також відомий як розробник методології соціального пізнання, якому належить обґрунтування принципів формального підходу в соціології. В його основі «метод конструктивних типів». Соціальне пізнання, за Тьоннісом, повинно опиратися на принципи об'єктивності (чіткість та однозначність), «натуралізму» (винесення «за дужки» питання про зміст) і незалежності від ціннісних передумов. Останнє положення забезпечується як шляхом відмови від надання переваг інтересам дослідника, так і дистанціюванням від «завдань моменту». На думку Тьонніса, основу соціологічного мислення складає принцип понятійної антиномії, який вимагає розглядати будь-яке явище крізь призму співвіднесення «общинного» й «суспільного», а також вольового та раціонального компонентів, відносин панування та рівноправного товариства.

Основні праці: «Спільнота і суспільство» (1887); «Маркс. Життя і вчення» (1921); «Мораль» (1909); «Вступ до соціології» (1931); «Критика громадської думки» (1922); «Власність» (1926); «Прогрес і соціальний розвиток» (1926).

СТРУКТУРНИЙ ФУНКЦІОНАЛІЗМ

Структурний функціоналізм, або структурно-функціональний аналіз є один з найбільш важливих і складних напрямів сучасної теоретичної соціології, виникнення якого певною мірою об'єктивно пов'язане з широким розвитком емпіричної соціології. При структурному підході об'єкт дослідження складається з одиниць чи елементів, які входять до його складу і утворюють певну структуру. Функціональний підхід з'ясовує зв'язки між елементами і цілим, а також способи їх функціонування. При цьому соціолог розглядає можливі стани системи, допустимі сполучення елементів у ній, визначає набір функцій як способів поведінки, що притаманні даному системному об'єкту за умови збереження його структурної цілісності.

Основні представники: Е.Дюркгайм, Т.Парсонс, Р.Мертон.

«Єдина сила, спроможна втримати індивідуальний егоїзм – сила групи»

Е.Дюркгайм

Дюркгайм Еміль (1858–1917) – французький соціолог, філософ і етнолог.

Родоначальник французької соціологічної школи, перший у світі професор соціології. Провів інституціоналізацію соціології у Франції, увів у науковий обіг теоретичне поняття колективних уявлень для позначення ідей, не запозичених із практичного досвіду, а ніби нав'язаних людям самим суспільним середовищем. Такий погляд на залежність мислення людини від пануючих у суспільстві уявлень у подальшому розвинув Леві-Брюль своєю теорією „дологічного мислення”. В академічному курсі історії класичної соціології ім'я Еміля Дюркгайма стоїть поряд з такими

засновниками наукової соціології, як Макс Вебер, Фердинанд Тьонніс та Георг Зіммель.

Еміль Дюркгайм народився на північному сході Франції, у небагатій родині равина. В дитинстві майбутнього автора соціологічної теорії готували до релігійного поприща його предків, навчаючи давньоєврейської мови, Торі й Талмуду. Проте він досить рано відмовився продовжити родинну традицію. Біографи Дюркгайма підкреслюють, що визначальний вплив на це рішення справила його шкільна вчителька-католичка. Деякий час Дюркгайм відчував схильність до католицизму, але католиком Дюркгайм не став, як і не став він атеїстом. З юних років і до кінця життя вчений залишався агностиком. Постійно підкреслюючи важливу соціальну й моральну роль релігії, він зробив предметом своєї віри науку взагалі й соціальну науку зокрема.

В 1879 р. Дюркгайм поступив до Вищої нормальної школи (*Ecole Normale Supérieure*) в Парижі, де одночасно з ним навчалися відомий філософ Анрі Бергсон та видатний діяч соціалістичного руху Жан Жорес, з яким Дюркгайм підтримував дружні стосунки. Серед професорів Нормальної школи найбільший вплив на формування поглядів майбутнього соціолога мали такі видатні вчені, як історик Фюстель де Куланж і філософ Еміль Бутру.

Після закінчення в 1882 р. Нормальної школи Дюркгайм кілька років викладав філософію в провінційних ліцеях. У 1885–1886 рр. він побував у науковому відрядженні в Німеччині, де ознайомився із процесом дослідження й викладання філософії та соціальних наук. Особливо велике враження на нього справило знайомство з видатним психологом і філософом В. Вундтом, засновником першої у світі лабораторії експериментальної психології.

В 1887 р. Дюркгайм був призначений викладачем „соціальної науки і педагогіки” на філологічному факультеті Бордоського університету. Там же в 1896 р. він очолив

кафедру „соціальної науки” – фактично першу кафедру соціології у Франції.

З 1898 до 1913 рр. Дюркгайм очолював видавництво журналу „Соціологічний щорічник” (було видано 12 томів журналу). Працівники журналу, прихильники дюркгаймівських ідей, створили наукову школу, що отримала назву „Французька соціологічна школа”. Діяльність цього наукового колективу посідала чільне місце у французькій соціології до кінця 1930-х рр.

З 1902 р. Дюркгайм викладав у Сорбонні, де очолював кафедру „науки про виховання”, що згодом була перейменована в кафедру „науки виховання й соціології”.

Брав активну участь у різних суспільних організаціях і рухах, був людиною демократичних та ліберальних переконань, прибічником соціальних реформ, що базувалися на наукових рекомендаціях. Разом з тим Дюркгайм був супротивником революційного соціалізму, вважаючи, що глибокі соціальні зміни відбуваються в результаті довгої соціальної та моральної еволюції. З цих позицій він намагався примирити ворогуючі класові сили, розглядаючи соціологію як наукову альтернативу лівому та правому радикалізму.

У своїй науковій діяльності Е. Дюркгайм продовжував традиції О.Конта, хоча значний вплив на формування його світогляду мали Ш.Монтескьє, Ж-Ж.Русо, Е.Кант, Г.Спенсер. Погоджуючись із Контом про місце соціології в системі наук, Дюркгайм, водночас відстоював специфічність об’єкта вивчення соціології – соціальної реальності, що не зводиться до біопсихічної природи індивідів. Предметом соціології вчений визначав „соціальні факти”, що існують поза індивідом і володіють по відношенню до нього „примусовою силою”.

Як головний теоретик позитивістськи орієнтованої соціології, розробив теорії „соціального факту”, „соціального пізнання”, „соціальної солідарності”, „функціонального аналізу”, „розподілу праці”, „самогубства”, „соціології релігії”.

Цементуючою ланкою всього кола висунутих ним ідей, яка пронизала всі його праці, була проблема соціального факту. Соціальні факти Е.Дюркгайм поділяв на: а) морфологічні, що складають „матеріальний субстрат” суспільства (фізична і моральна густота населення, під якою вчений розумів частоту контактів чи шляхів сполучення; характер населення); б) духовні, нематеріальні факти („колективні уявлення”, які в сукупності складають колективну чи загальну свідомість).

Дюркгайм досліджував, головним чином, роль колективної свідомості та її різноманітні форми (релігію, мораль, право). Теоретико-методологічну основу всієї концепції цього визначного науковця складав принцип соціологізму (один із різновидів соціального реалізму), опираючись на який, Дюркгайм наділяв суспільство рисами фізичної і моральної переваги над індивідом. За Дюркгаймом, людина має подвійну природу. В ній поєднуються дві сутності: сутність індивідуальна, яка має своє коріння в організмі, що обмежує її діяльність; і сутність соціальна, яка є явищем найвищої реальності інтелектуального порядку – суспільства. Без суспільства, стверджує, не було б ні релігії, ні моралі, ні політики, ні економічних інституцій. На жаль, учений пояснював, згідно з принципом соціологізму, „соціальне соціальним”, що спричинило недооцінку інших факторів у житті суспільства.

Другим теоретико-методологічним принципом учення Дюркгайма був принцип „соціальної солідарності”, який відіграв певну роль у його вченні про розподіл праці, про зміну форм релігії, політичну владу та економічну організацію суспільства. Використовуючи цей принцип, класик соціології ставив розвиток соціального прогресу в залежність від міри зростання соціальної солідарності в суспільстві.

Згідно з його поглядами, розподіл праці здійснюється як природний прогрес, якому передують консенсус всіх учасників. Консенсус як такий можливий у двох варіантах: 1)

механічний; 2) органічний. Механічна солідарність, на його думку, домінувала в архаїчному суспільстві, де люди володіли соціальною рівністю, а проти порушень традиційної поведінки застосовувалися жорсткі санкції; індивіди ж не мали можливостей для розвитку своїх здібностей.

Органічна солідарність характерна для сучасного суспільства, в якому обмін людською діяльністю, її продуктами ставить у залежність членів суспільства один від одного. Оскільки, за вченням Дюркгайма, кожний із індивідів недосконалий особисто, функцією суспільного розподілу праці є їх інтегрування, забезпечення єдності соціального організму, формування почуття солідарності. Останнє Дюркгайм розглядав як вищий моральний принцип, вищу універсальну сутність. Основним засобом розвитку солідарності Дюркгайм визначав професійні корпорації, які повинні виконувати широке коло функцій: виробничих, культурних, моральних; виробляти й упроваджувати в життя нові норми, що мають регулювати відношення між працею і капіталом, сприяти розвитку особистості та подоланню кризи в суспільстві.

Суттєвого значення в розвитку суспільства науковець надавав релігії. У всіх його працях проводилась ідея, що релігія – природний продукт розвитку суспільства. Простеживши історію розвитку релігії, Дюркгайм переконливо довів, що „реальний” і „істинний” об’єкт всіх релігійних культів – суспільство, а головні соціальні функції релігії – відтворення солідарності і пропозиція ідеалів, які стимулюють суспільний розвиток. Соціолог також підкреслював велике значення релігії у збереженні моральних цінностей, вихованні людини, в утвердженні „позитивної солідарності”, „гуманного права”. На підставі цього він обґрунтовував необхідність релігії в суспільстві, але не „божественної”, а „соціальної”.

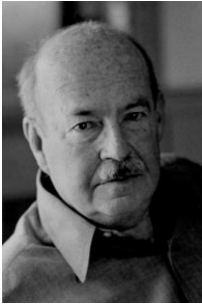
Створена Дюркгаймом соціальна філософія та соціологічна теорія базуються на всебічно розробленому

категоріальному апараті. У своїх працях він розробляв такі найважливіші категорії: „час”, „простір”, „структура”, „функції”, „суспільні класи”, „історична думка”, „суспільні протиріччя”, „колективні уявлення”.

Заснована Дюркгаймом школа, представники якої об'єдналися навколо журналу, який він видавав, успішно розвивалася і пропагувала ідеї вченого навіть під час Першої і Другої світових війн. Кожний з учнів класика соціології (С.Бугле, Ж.Даві, М.Мос, П.Поконне, М.Хальбвакс та ін.) створював свої напрямки в соціології, але на теоретичному ґрунті вчення Дюркгайма.

Основні праці:

„Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії” (1912); „Елементи соціології” (1889); „Про розподіл суспільної праці” (1893); „Правила соціологічного методу” (1895); „Самогубство” (1897); „Соціологія і філософія” (1924).

**«Не існує дії, окрім прагнення
відповідати нормам, як не існує дії,
окрім зміни місцезнаходження в
просторі»**

Т.Парсонс

Парсонс Толкотт (1902–1979) – американський соціолог-теоретик, засновник школи структурного функціоналізму, один із засновників сучасної теоретичної соціології і соціальної антропології.

Синтезував теоретичні підходи Макса Вебера (праці якого він перекладав), Георга Зіммеля, Еміля Дюркгайма, Вільфреда Парето, Алана Маршала, Зігмунда Фрейда, розробив загальну теорію дій і, зокрема, соціальних дій як самоорганізуючої системи.

Народився в американському містечку Колорадо Спрінгс. Після закінчення коледжу навчався у Великобританії, у лондонській Вищій економічній школі. Там він вивчав соціологію і соціальну філософію під керівництвом Моріса Гінсберга та слухав курс соціальної антропології, який читав Броніслав Малиновський. З 1926 р. Парсонс продовжив навчання в Німеччині, у Гейдельберзі, де під керівництвом Альфреда Вебера захистив докторську дисертацію „Концепції капіталізму в сучасній німецькій науці: Зомбарт і Вебер”.

На початку 30-х років він повертається до США, де починає працювати на факультеті соціології Гарвардського університету. У ранній період наукової діяльності соціолога його інтереси зосереджені головним чином на розробці теорії соціальної дії, тоді як у пізній період Парсонс більше цікавиться проблемами функціонування соціальних систем. Однак таке протиставлення досить відносне, оскільки, згідно з Парсонсом, усяка соціальна система ґрунтується на людській взаємодії, і лише на ній.

На ранньому етапі досліджень намагався знайти певний компроміс між „соціологізмом” Е.Дюркгайма, жорстко детермінувавши людську поведінку впливом внутрішнього соціального середовища, і „розуміючої” теорії соціальних дій М.Вебера, змальовуючи людську поведінку через відповідність „ідеальним типам”. На ранні праці Парсонса значний вплив також справили В.Парето, А.Маршалл, Г.Зіммель, З.Фройд.

Основною теоретичною дилемою соціології є, на думку Парсонса, дилема „людська дія – соціальний порядок”. Це одне з основних питань соціології, над вирішенням якого вона б’ється ще з часів Гоббса та Монтеск’є. Як забезпечити соціальний порядок, коли реальними структурними елементами соціального світу є окремі індивіди, наділені розумом, волею та почуттями? Чи можлива вільна людська діяльність в умовах структурно організованого і впорядкованого суспільства, котре хоче підпорядкувати прагнення й наміри окремих людей певному загальному інтересу?

Шлях до розв’язання цих проблем Парсонс вбачає в шляху інтеграції тих уявлень, які вже набули поширення у соціальних науках, однак розглядаються фахівцями як взаємовиключні, а не такі, що доповнюють одне одного. Це насамперед *утилітаризм* – концепція, згідно з якою суспільство складається з індивідів, кожен з яких прагне власної вигоди і раціонально діє в розрахунок на вигоду. На таких засадах вибудована модель так званої економічної людини у класичній економічній теорії. Концепції *позитивізму* звертають увагу насамперед на каузальні зв’язки, завдяки яким детермінується людська діяльність, тобто на залежність дійової особи від ситуації, середовища, зовнішніх умов. Зауважимо, що у вітчизняній літературі поняття утилітаризму і позитивізму часто зближують за їх змістом; Парсонс, натомість, підкреслює їх змістову відмінність. Нарешті, *ідеалізм* розглядає людську діяльність

з точки зору її ціннісно-нормативної регуляції, наголошуючи насамперед на орієнтованості дії на певну цінність або норму.

Ці три погляди на природу людської діяльності Парсонс прагне інтегрувати в понятті „волютарного порядку”, тобто порядку, котрий постає як наслідок взаємодії індивідів, наділених розумом, волею та емоціями. Як пише О.Ковальов, Парсонс „розглядає волютаризм як суб’єктивний процес прийняття рішень дійовими особами, вважаючи, що такі рішення до певної міри приймаються під тиском, з одного боку, ситуації, а з іншого – співвідносячись із певними нормативними вимогами”.

Власне, праця Парсонса „Структура соціальної дії” і була не чим іншим, як розгорнутою теорією „волютарного порядку” суспільного життя, тобто порядку, який складається внаслідок людської взаємодії. Слід мати на увазі, що висновки автора базуються не стільки на аналізові й узагальненні емпіричного матеріалу, скільки на критичному переосмисленні концепцій соціальної дії, обґрунтованих у працях М. Вебера, Е. Дюркгайма, В. Парето та економіста А. Маршала. Формулювання й висновки Парсонса несуть на собі й певний відбиток впливу психоаналізу; не позбавлені вони також і деяких натуралістичних (насамперед біологічних) аналогій. Соціолог прагне віднайти певну елементарну одиницю, клітинку, яка лежить в основі всіх інших форм взаємодії, тобто в основі суспільства, взятого як система взаємодії між людьми.

Основні праці:

«Структура соціальної дії» (1937); «Соціальна система» (1951); «Теорії суспільства» (1964, у співавторстві з Е. Шілзом та К. Негеле); «Суспільство: еволюційні та порівняльні перспективи» (1966); «Система сучасних суспільств» (1971); «Соціальна дія і умови людського існування» (1978).

**«Більшість інститутів потребують
беззастережної віри, але інститут
науки вимагає скептицизму»
Р.Мертон**

Мертон Роберт Кінг (1910–2003) – американський соціолог, почесний професор Колумбійського Університету, президент Американської соціологічної асоціації.

Навчався в Гарвардському університеті. Докторська дисертація: «Пуританізм, пієтизм і наука» (1936). У 1940-х був співдиректором (із П. Лазарсфельдом) Бюро прикладних досліджень Колумбійського університету.

Тема науки (як соціального інституту зі специфічними ціннісно-нормативними регулятивами) – одна з наскрізних у Мертона, який заклав основи американської соціології науки. Як «інституційні імперативи» науки він виділяв: *універсалізм* (будь-яке знання відкрито для критики та оцінки), *спільність* (комунізм) – доступність результатів дослідження для аналізу іншими вченими, *безкорисність* (дослідження піддаються контролю на предмет мотивації діяльності дослідників), *організаційний скептицизм* (блокування тенденцій до абсолютизації та догматизації концепцій і підходів).

З кінця 1940-х можна говорити про другий період творчості Мертона, що характеризується розвитком структурно-функціональної теорії. Роберт Мертон створив свій варіант концепції, яку, на відміну від функціонального імперативізму Парсонса, кваліфікують як функціональний структуралізм (Дж.Тернер). Він піддав структурний функціоналізм критиці зсередини, переглянувши (з позицій «організаційного скептицизму») його основні методологічні установки й теоретичні положення з позицій соціології знання і науки.

Мертон висунув тезу про те, що будь-які загальні теорії є лише теоретико-методологічними орієнтаціями, тобто по суті філософськими концепціями, не призначеними для емпіричної роботи. Спроби побудови всеосяжної соціологічної теорії не мають під собою підстав. З іншого боку, залишається необхідність теоретичного оперування засобами емпіричної практики. Тому Мертон у 1948 запропонував програму створення теорій середнього рівня, які дозволяють у рамках структурно-функціонального аналізу ввести обмеження на організаційні побудови теорії і концептуалізувати дослідницьку практику.

«Організаційний скептицизм» дозволив Мертонові розкрити і три ключових постулати структурного функціоналізму: 1) *постулат інтеграційної єдності* соціальних систем (усі види соціальної діяльності та елементи культури стандартизуються і є функціонально навантаженими всередині соціального чи культурного цілого); 2) *постулат функціональної універсальності* соціальних питань (усі соціальні та культурні елементи системи виконують функції через цілераціональні стратегії дій); 3) *постулат неминучості* функціональної проблематики в аналізі соціальної реальності (унаслідок того, що все є частиною чого-небудь, що існують незамінні функції, які потребують цілком конкретних форм).

У цілому функціональний аналіз, на думку Роберта Мертона, може бути застосований лише до стабільних і стандартизованих об'єктів (соціальні ролі, соціальні процеси, інституційні об'єкти, соціальні структури, засоби соціального контролю тощо).

Р. Мертон детально розкриває суть поняття «функція». Функція – це ті наслідки, які слугують саморегуляції даної системи або пристосуванню її до середовища. Дисфункція – це ті наслідки, які послабляють саморегуляцію даної системи або її пристосованість до середовища. У прояві функції можуть бути дві форми – «прихована» і явна. В тому випадку, коли

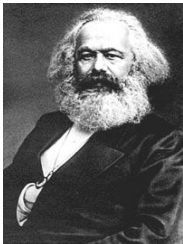
внутрішня смислова мотивація збігається з об'єктивними наслідками, проявляється явна функція. Саме так вона усвідомлюється учасниками поведінкової системи або ситуації. «Прихована» (латентна) функція цих проявів не має.

Основні праці: «Соціальна теорія і соціальна структура» (1957, 1968); «Про теоретичну соціологію» (1967); «Соціологія науки» (1973); «Структурний аналіз в соціології» (1975); «Підходи до вивчення соціальної структури» (1975).

КОНФЛІКТОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД В СОЦІОЛОГІЇ

Конфліктологічне бачення соціального світу бере свій початок у працях К. Маркса. Виходячи з гегелівського тлумачення суперечностей як джерела розвитку у сфері духу, К. Маркс запропонував матеріалістичну версію діалектики історії. Згідно з нею суспільний прогрес відбувається завдяки виникненню і розв'язанню суперечностей в царині матеріальних, насамперед економічних, відносин, які є визначальними в житті суспільства. Відносини власності на засоби виробництва зумовлюють місце людини в економічній системі. В усіх відомих історичних формах суспільства вони призводять до виникнення ворогуючих між собою класів, протистояння і боротьба яких дестабілізують наявний соціальний лад і зрештою приводять до заміни його на більш прогресивний.

Основні представники: К.Маркс, Т.Шеллінг, Л.Козер, Р.Дарендорф.

«Верхи покладаються на нижні кола у всьому, що стосується знання часткового; нижчі кола довіряють верхам у всьому, що стосується розуміння загального, і таким чином, вони обопільно вводять один одного в оману»

К.Маркс

Маркс Карл Генріх (1818 – 1883) – філософ, соціолог, економіст, політичний журналіст. Його наукові доробки та економічні дослідження сформували основу комуністичного руху.

Один із засновників конфліктологічного підходу в соціології. Вивчаючи суспільство, він приходять до висновку про першість матеріального над духовним. Суспільство, за його концепцією, функціонує і розвивається як система соціальних зв'язків і взаємин між індивідами, зокрема трудових відносин.

Прихильник і продовжувач теорії класової боротьби пролетаріату і буржуазії. За Марксом, вирішення таких антагоністичних протиріч можливе тільки революційним шляхом, коли один із класів встановлює свою диктатуру. В історії класичної соціології ім'я К.Маркса стоїть поряд із такими засновниками наукової соціології, як О.Конт, Е.Дюркгайм, М.Вебер та ін.

К.Маркс народився у м. Трірі в сім'ї адвоката. У 1830–1835 рр. навчався у Трірській міській гімназії. З самого початку навчання в гімназії, а дещо пізніше в університетах Бонна і Берліна Маркс захоплювався історією, філософією, юридичними науками. Після закінчення університету в 1841 році К.Маркс працює журналістом, редагуючи журнал «Райніше Цайтунг» у Кельні, де відкрито закликає до революційного повалення пруської монархії.

У 1845 році К.Маркс і його друг та соратник Ф.Енгельс переїжджають до Брюсселя. Там вони написали працю «Німецька ідеологія», яка вважається однією з перших доробок Маркса соціологічного характеру. Бере активну участь у таємному товаристві „Союз комуністів”, за дорученням якого в 1848 р. Маркс і Енгельс пишуть знаменитий «Маніфест Комуністичної партії».

Найважливіше в методології К.Маркса – виявлення всякого роду протиріч, колізій, напруг, конфліктів. Це стосується, насамперед, дослідження взаємин між різними фактами соціального життя, суспільствами, соціальними інститутами, групами і т.д. Маркс схильний розглядати протиріччя, боротьбу між протилежними силами і тенденціями як джерело і рушійну силу єдності, солідарності, згоди в різних сферах соціальної реальності.

Як загальнонауковий метод, який застосовується в соціальній науці, Маркс розглядає відношення переходу від абстрактного до конкретного. Цей метод полягає в таких способах пізнання: 1) емпіричне дослідження об'єкта, що являє собою «почуттєве конкретнее»; 2) на основі «почуттєвого

конкретного» створення абстрактного уявлення про об'єкт (теоретичний рівень); 3) одержання повного уявлення про об'єкт, коли «почуттєве конкретнее», пройшовши через теоретичне осмислення, перетворюється в уявне конкретне.

Задовго до виникнення структурного функціоналізму Маркс робить перші спроби застосування структурно-функціонального методу дослідження, розглядаючи різні явища з погляду їх внеску у визначення соціальної системи. Крім того, ми знаходимо в його працях використання історико-гносеологічного і порівняльно-історичного методів.

Одним із перших в історії соціології Маркс розробляє дуже розгорнуте уявлення про суспільство як соціальну систему. Це уявлення втілене насамперед у його понятті суспільної формації.

Маркс уперше використовує термін „суспільна формація” («Ge – sellschaftsformation») для характеристики французького суспільства початку ХІХ ст. Надалі він застосовує його для аналізу соціального організму різного масштабу і рівня: від глобальних систем до соціальних мікроодиниць.

Суспільна формація, за Марксом, – це соціальна система, яка складається із взаємозалежних елементів і знаходиться в стані хиткої рівноваги. Структура цієї системи має такий вигляд: в її основі лежить спосіб виробництва матеріальних благ, тобто економічна підсистема; для її позначення Маркс іноді також використовує терміни „економічна формація” і „економічна суспільна формація”. Спосіб виробництва має дві сторони: продуктивні сили суспільства і виробничі відносини. Спосіб виробництва складає, за Марксом, системоутворюючий компонент соціальної системи, що визначає інші компоненти. Саме спосіб виробництва зумовлює якісну визначеність суспільної формації і відрізняє одну формацію від іншої.

Окрім базису і надбудови, формація містить у собі й визначену структуру соціальних класів, груп, прошарків, що, як і надбудова, виражає спосіб виробництва, базис.

Для Маркса суспільні формації – не просто соціальні

системи різного масштабу і складності. Подібно контівським «трём стадіям», вони являють собою періоди всесвітньої історії, що один за одним, етапи соціального прогресу, які ведуть від «передісторії» до «справжньої» історії людства. Таке тлумачення соціальних систем впливало на ідею прогресу й уявлення про соціальну еволюцію як прогрес, у якому всі суспільства неминуче проходять ті самі три фази, і все людство в загальному рухається в одному напрямку.

Тема класів і класової боротьби – центральна в наукових доробках Маркса. Їх роль у його доктрині настільки значна, що неомарксистичні часто ототожнюють „марксистську точку зору” з „класовою точкою зору”.

Розподіл суспільства на класи і розгляд соціального розвитку під кутом зору взаємної боротьби різних класів існували і до Маркса. Сам Маркс відзначив, що не він відкрив існування класів у сучасному суспільстві, класову боротьбу, історичний розвиток цієї боротьби і «економічну анатомію класів». «Те, що я зробив нового, складалося в доказі такого: 1) існування класів пов'язане лише з визначеними історичними фазами розвитку виробництва; 2) класова боротьба обов'язково веде до диктатури пролетаріату; 3) ця диктатура сама складає лише перехід до знищення всяких класів і до суспільства без класів», – писав учений.

Хоча поняття класу займає центральне місце в доктрині Маркса, він ніде не дає його загального визначення. Очевидно, воно уявлялося йому досить очевидним і настільки фундаментальним, що можна було обійтись без його визначення. Він мав намір визначити це поняття в третьому томі «Капіталу» (оскільки завершальна частина рукопису названа «Класи»), відразу після слів: «найближче питання, на яке ми повинні відповісти, таке: що формує клас..?»

Уявлення Маркса про класи можна реконструювати на підставі його праць і численних висловлювань стосовно цієї проблеми. На його думку, класовий розподіл відсутній у первісних суспільствах, де яких існує колективна власність на

засоби виробництва; він виникає тільки в так званих антагоністичних формаціях, у результаті розвитку поділу праці і приватної власності на засоби виробництва. Що ж таке класи в його трактуванні? У найбільш широкому розумінні класи, за Марксом, це будь-які соціальні групи, які знаходяться по відношенню один до одного в нерівному положенні й ведуть боротьбу між собою.

Боротьба між класами – це в кінцевому рахунку вираження боротьби між продуктивними силами, які розвиваються, і відстаючими від них виробничими відносинами. У певний історичний період один клас („реакційний”) втілює віджиті виробничі відносини, інший („прогресивний”) – виробничі відносини, які народжуються й відповідні продуктивним силам, що розвиваються.

Пролетаріат і буржуазія – останні класи – антагоністи. Майбутня комуністична формація – це безкласове суспільство. Для того, щоб його встановити, пролетаріат має звільнити від буржуазної експлуатації себе і водночас усе суспільство (людство); завоювати політичну владу й встановити свою революційну диктатуру. Отже, Маркс разом із Сен-Сімоном не тільки пророкує „повстання золотого століття”, не тільки відкриває в пролетаріаті нового месію, але й „науково” обґрунтовує, що цей месія повинен робити, щоб виконати своє всесвітньо-історичне призначення.

У творчості Маркса наукові й політико-практичні аспекти переплелися в найтісніший спосіб. Хоча сам він вважав себе вченим і був ним насправді, наука в його очах була насамперед не метою, а засобом революційного перетворення суспільства. Тому при розгляді його соціології необхідно постійно розрізняти наукові та позанаукові сторони його творчості, взаємовплив яких дуже великий. У цілому творчість Маркса носить надзвичайно багатозначний, суперечливий і незавершений характер, який породив безліч різноманітних і взаємовиключних її інтерпретацій.

В онтологічному аспекті Маркс зробив важливий внесок у

відкриття соціальної реальності, розглядаючи суспільство як систему зв'язків і відносин між індивідами, як фактор і результат трудової діяльності людей, що одночасно формують соціальні системи і формуються ними. Суспільство, за Марксом, не просто „включене” в природу; воно знаходиться з нею в складних відносинах взаємообміну завдяки праці, яка зв'язує його з природою і водночас протиставляє його їй.

Як і Конт, Маркс вірив у соціальний прогрес. Але його уявлення про соціальний розвиток було менш спрощеним, ніж у Конта. Він виходив з багатолінійного характеру соціальної еволюції, тому що вловлював специфіку окремих суспільств. Він зробив важливий внесок у дослідження соціальної зміни і тих соціальних регуляторів, які впливають на розвиток суспільства. Разом з тим він недооцінював позитивне значення соціальної наступності і схильний був змішувати соціальну революцію з політичною. Його трактування соціальних класів і соціальних конфліктів стало парадигмальним: на протигагу контівській „консенсуальній” парадигмі суспільства, ідеї Маркса разом із соціальним дарвінізмом заклали основи „конфліктної” парадигми соціального розвитку. З Маркса починається традиція дослідження позитивних функцій соціального конфлікту в соціології.

Основні праці: «Німецька ідеологія» [спільно з Ф.Енгельсом] (1846); «Злидні філософії» (1847); «До критики політичної економії» (1859); «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.» (1850); «Тези про Фейєрбаха» (1845); «Наймана праця і капітал» (1849); «Капітал», Т. 1 (1867); «Капітал», Т. 2 [опублікований за редакцією Фрідріха Енгельса після смерті Маркса] (1885); «Капітал», Т. 3 [опублікований за редакцією Фрідріха Енгельса після смерті Маркса] (1894); «Критика Готської програми» (1875).

«Роль конфлікту залежить від характеру питань, які складають предмет суперечки»
Л.Козер

Л'юїс Козер (*Lewis Alfred Coser*)
(1913-2003) – американський соціолог, один із засновників соціології конфлікту.

Народився 27 листопада 1913 року в Німеччині в сім'ї банкіра. В 20 років переїжджає до Парижу. Через деякий час Л.Козер отримує дозвіл на постійну роботу, і починає відвідувати заняття в Сорбоні спеціалізуючись на літературознавстві. Після декількох семестрів почав працювати над дисертацією. В своїй роботі він хотів також вивчати вплив соціальної структури суспільства на формування специфіки тої, чи іншої національної літератури. Після того як куратор Козера заявив, що питання соціальної структури не входять в компетенцію літературознавства, а є прерогативою соціології, Козер змінив спеціалізацію, і почав відвідувати лекції з соціології. Після 1941 р. він емігрує до США. За порадою еміграційної служби науковець змінив німецьке ім'я Людвіг на більш нейтральне Л'юїс. В 1948 р. Л.Козер отримав американське громадянство, і вирішив продовжити соціологічну освіту в Колумбійському університеті. Після закінчення університету, Л.Козер працював викладачем в коледжі Чиказького університету, потім перейшов до Університету Бредінс, де заснував факультет соціології. В 1954 р. захистив свою докторську дисертацію під керівництвом Р.Мертонна. На основі цієї дисертації в 1956 р. була опублікована його перша книга «Функції соціального конфлікту».

1960-1970 рр. стали найбільш плідним періодом в науковій діяльності Л.Козера. Він розробляє концепції по дослідженню взаємодії індивідів та соціальних інститутів («Люди ідей» та «Всепоглинаючі інститути»), соціології

конфлікту («Подальші дослідження соціології конфлікту»), історії соціології, та ін.; очолив Східне соціологічне товариство в 1964-1965, а також Американську соціологічну асоціацію в 1975-1976 рр. Помер Л.Козер в 2003 р. в Кембриджі (штат Масачусетс), не доживши до свого 90-ліття всього декілька місяців.

Конфліктолог серйозно займався проблемами внутрішньо групових та між групових конфліктів. Конфлікт всередині групи, вважав вчений, може сприяти її згуртуванню або встановленню внутрішньої єдності в тому випадку, якщо останній загрожує ворогування чи антагонізм членів групи. Разом з тим далеко не всі різновиди конфлікту сприятливі для внутрішньо групової структури. Та чи інша роль конфлікту у внутрішньо груповій адаптації залежить від характеру питань, які складають предмет суперечок, а також від типу соціальної структури, в рамках якої протікає конфлікт.

В соціальній структурі будь якого типу, на думку науковця, завжди існує привід для конфліктної ситуації, оскільки час від часу в ній спалахує конкуренція окремих індивідів або груп з приводу дефіцитних ресурсів, престижу та влади. Разом з тим соціальні структури відрізняються одна від одної способами вираження домагань та рівнем терпимості по відношенню до конфліктних ситуацій.

Велике значення Л.Козер надавав розгляду зовнішніх конфліктів, оскільки за його переконаннями, конфліктні відносини з іншими групами, або намір вступити в такі відносини істотно впливають на внутрішньо групову структуру. Групи, які поглинені неперервною зовнішньою боротьбою, стверджував він, зазвичай претендують на абсолютну особистісну втомленість своїх членів, з тим щоб внутрішній конфлікт спонукав до дії весь їх енергетичний та емоційний потенціал. Тому такі групи вирізняються нетерпимістю до більш ніж одного порушення внутрішньої єдності. В таких групах існує яскраво виражена тенденція до придушення внутрішніх конфліктів. Якщо такий

конфлікт все ж виникає, він призводить до послаблення групи шляхом розколу або насильницького усунення інакомислячих.

Групи, які не втягнуті в постійний зовнішній конфлікт, рідше вимагають від своїх членів всієї повноти їх особистісної участі. Як правило, такі групи характеризуються гнучкістю структури та внутрішньою рівновагою – в значній мірі завдяки множинності конфліктних ситуацій. В умовах структурної гнучкості неоднорідні внутрішні конфлікти постійно накладаються один на одного, тим самим запобігаючи глобальному розколу групи я якомусь одному напрямку. Індивіди змушені одночасно брати участь в декількох різних конфліктах, жоден з яких не поглинає повністю їх особистісних ресурсів. Часткова участь в масі конфліктних ситуацій є механізмом, який підтримує рівновагу внутрішньогупової структури.

Таким чином, у вільно структурованих групах та відкритих суспільствах, конфлікт, який націлений на зниження антагоністичної напруги, виконує функції стабілізації та інтеграції внутрішньогупових відносин. Надаючи обом сторонам можливість для прямого вираження претензій, такі соціальні системи можуть змінити свою структуру та усунути джерело незадоволеності. Притаманний їм плюралізм конфліктних ситуацій дозволяє викоренити причини внутрішньої розрізненості та відновити соціальну єдність. Завдяки терпимості по відношенню до соціальних конфліктів та спробам їх інституціоналізації, такі системи отримують в своє розпорядження важливий механізм соціальної стабілізації. Окрім того, конфлікт всередині групи часто сприяє появі нових соціальних норм або оновленню вже існуючих. З цієї точки хору соціальний конфлікт є засобом адекватного пристосування соціальних норм до обставин, які змінилися.

Суспільства з гнучкою структурою, за Л.Козером, мають користь із конфліктних ситуацій, оскільки конфлікти сприяють зміні соціальних норм, та забезпечують існування цих суспільств в нових умовах. Подібний корегуючий механізм навряд чи можливий в жорстких системах: придушуючи конфлікт, вони блокують специфічний попереджувальний сигнал, і тим самим посилюють небезпеку соціальної катастрофи.

Основні праці: «Функції соціального конфлікту» (1956); «Соціологічна теорія» (1964); «Люди ідей» (1965); «Політична соціологія» (1967); «Групи у вивченні соціального конфлікту» (1967); «Всепоглинаючі інститути» (1974); «Конфлікт і консенсус» (1984).

*«Об'єктивні інтереси, пов'язані із соціальним положенням не володіють жодним психологічним змістом; це належить суто соціологічному аналізу»
Р.Дарендорф*

Ральф Густав Дарендорф (1929-2009) – англо-німецький соціолог, політолог, філософ, громадський діяч.

Народився в 1929 р. в Гамбурзі. Його батько був членом соціал-демократичної партії Німеччини. Але після того, як він проголосував проти закону про надання надзвичайних повноважень урядові, був арештований, і став безробітним, сім'я переїхала в Буков. В місцевій школі-інтернаті 14-літній Р.Дарендорф був співавтором листівок проти націонал-соціалізму. Коли його батько, котрий вів агітаційну роботу в соціал-демократичному підпіллі, після 20 липня 1944 р. був заарештований, Дарендорф в листопаді 1944 р. провалився в цій діяльності, і його повинні були інтернувати в тюрму. Але місцеві наглядачі відхилили кандидатуру Дарендорфа з огляду на його молодий вік. Все ж Р.Дарендорф був доставлений в табір біля с.Шветінг, де утримувався до приходу Червоної Армії.

Після війни сім'я Дарендорфа переселилась в Гамбург. На початку 1948 р. Р.Дарендорф прийняв участь в одному політичному навчальному курсі в англійському парку Уілтон (Wilton Park). В Гамбурзькому університеті він вивчає філософію та класичну філологію. В 1952 р. захистив там дисертацію по філософії на тему: «Ідея справедливості у мисленні Карла Маркса». З 1952 по 1954 рр. він вивчав соціальні науки в Лондонській школі економіки, де слухав лекції Карла Поппера. Там він разом з Девідом Локвудом і Безілом Бернштейном належив до кола студентів-аспірантів під науковим керівництвом соціолога А.Х.Хелсі.

В 1956 р. Р.Дарендорф захистив дисертацію на тему «Некваліфікована праця в британській промисловості». Разом з тим Дарендорф працював над працею «Класи та класовий конфлікт в індустріальному суспільстві», яку він пред'явив в якості докторської дисертації (для отримання доцентури в університеті) Університету Зааланда.

Р.Дарендорф працював співробітником американського Центру вищих досліджень в області наук про поведінку (1957-1958), викладачем та дослідником на кафедрах соціології в Академії об'єднаного господарства та Університеті Гамбурга, Тюбінгене, Констанс, Сент-Ентоні-коледж Оксфордського університету.

В 1982 р. він був представлений королевою Єлизаветою II в кавалери Ордену Британської імперії, з яким для британських громадян пов'язаний дворянський титул «Сер».

Поряд із всім спектром наукових інтересів, Р.Дарендорф розробляв теорію соціального конфлікту. Дарендорф – представник тої точки зору, згідно з якою суспільство має дві грані (конфлікту і згоди), і, відповідно, соціологічну теорію варто розділити на дві частини – теорію конфлікту і теорію згоди. Теоретики згоди повинні досліджувати ціннісну інтеграцію в суспільстві, а теоретики конфлікту – вивчати зіткнення інтересів і примус, котрі об'єднують суспільство перед обличчям цих конфліктів. Дарендорф визнавав, що суспільство не може існувати як без конфлікту, так і без згоди, які є передумовами одне для одного. Таким чином, не може бути конфлікту, якщо немає якоїсь попередньої згоди. І навпаки, конфлікт може призвести до згоди та інтеграції. Не зважаючи на взаємозв'язки згоди і конфлікту, Дарендорф мав сумніви стосовно розробки єдиної соціологічної теорії, яка б включала обидва процеси. Прагнучи уникнути єдиної теорії, Дарендорф вирішив створити конфліктну теорію суспільства. Науковець розпочав із структурного функціоналізму, який глибоко вплинув на його наукові погляди. Він відмітив, що з функціоналістської точки

зору соціальну систему об'єднує добровільна кооперація або загальна згода, або і те, і інше. Однак з точки зору теоретика конфлікту (або примусу) суспільство, на його думку, об'єднує «нав'язаний примус», таким чином, деякі позиції в суспільстві наділені владою над іншими. Така позиція привела Дарендорфа до його головної тези про те, що диференційований розподіл влади «незмінно стає визначаючим фактором систематичних соціальних конфліктів».

Р.Дарендорф сконцентрувався на вивченні великих соціальних структур. Основна його ідея полягала в тому, що різні позиції в суспільстві наділені різним об'ємом владних повноважень. Влада належить не індивідам, а позиціям. Р.Дарендорфа цікавила не лише структура цих позицій, але й конфлікти між ними. Першим завданням аналізу конфлікту для нього виступає дослідження різноманітних владних ролей в суспільстві. Окрім обґрунтування вивчення великих структур, таких як владні ролі, Дарендорф був опонентом, тих хто фокусував на індивідуальному рівні. Ключовим елементом в аналізі Дарендорфа виступає відповідна до становища влада. Влада надає як більш високу позицію над одними, так і підпорядковує відповідно до інших. Ті, хто займають владні позиції контролюють інших.

Влада в межах кожної асоціації, на думку Р.Дарендорфа, дихотомічна. Так, в асоціації можуть утворитись дві і тільки дві групи конфліктів. Люди, які займають владні і підлеглі позиції, мають інтереси, «протилежні по суті спрямування». Інший ключовий термін в теорії конфліктів Дарендорфа – інтереси. Групи зверху і знизу визначаються інтересами загального характеру. Дарендорф продовжував стверджувати, що навіть ті інтереси, котрі виглядають психологічними, по суті, – явища широкого масштабу.

У всі часи в кожній організації присутній, на його думку, по крайній мірі, прихований конфлікт інтересів. Це означає, що легітимність влади завжди ненадійна. Інтереси керівників і

підлеглих об'єктивні в тому значенні, що виражаються в очікуваннях (ролях), які відповідають їх позиціям. Індивіди не повинні усвідомлювати ці очікування, щоб діяти у відповідності до них. Індивіди «приспосовуються» (адаптуються) до своїх ролей, які відповідають їх позиціям, коли беруть участь в конфлікті між керівниками. Дарендорф називав ці неусвідомлювальні рольові очікування латентними інтересами. Явні інтереси – це латентні інтереси, які стали усвідомленими. Дарендорф вважав аналіз зв'язку між латентними та явними інтересами найважливішим завданням теорії конфлікту.

Р.Дарендорф виділяв три типи груп. Перший тип – квазігрупа, або «сукупність тих, хто займає позиції з ідентичними рольовими інтересами». Вони представляють собою джерело існування другого типу групи – групи інтересів. Дарендорф так описує ці дві групи: загальні моделі поведінки характеризують групи інтересів, які формуються з великих квазігруп. Групи інтересів є групи в жорсткому соціологічному значенні, і вони є реальними агентами групових конфліктів. Вони характеризуються структурою, формою організації, програмою, і колективом. З множинності груп інтересів виникають конфліктні групи, або ті, котрі реально беруть участь в групових конфліктах. Дарендорф вважав, що поняття латентних і явних інтересів, квазігруп, груп інтересів і конфліктних груп – базові для пояснення соціальних конфліктів.

Що стосується змінних соціальних конфліктів, або кордонів, в яких вони можуть змінюватись, то дві здаються особливо важливими: інтенсивність та насильство. Конфлікти можуть бути більш або менш інтенсивними та більш менш насильницькими. Допускається, що обидві змінні змінюються незалежно одна від одної (не кожен насильницький конфлікт є інтенсивним, і навпаки).

Змінна насильництва відноситься до форм прояву соціальних конфліктів. Під нею розуміються засоби, які обирають сторони-суперники, щоб відстояти свої інтереси.

Варто відмітити, зазначає Р.Дарендорф, деякі пункти на шкалі насильництва: війна, громадянська війна, взагалі збройна війна із загрозою для життя учасників – означають один полюс; бесіда, дискусія та перемовини у відповідності до правил ввічливості та з відкритою аргументацією – інший. Між ними знаходиться велика кількість більш-менш насильницьких форм зіткнень між групами – забастовка, конкуренція, запеклі дебати, бійка, спроба взаємного обману, погроза, ультиматум, і т.д.

В результаті врегулювання конфліктів, зазначає Р.Дарендорф вони не зникають, але перестають бути менш інтенсивними, і їх можна контролювати.

Основні праці: «Громадянська відповідальність інтелектуалів: проти нового страху перед освітою»; «Елементи теорії соціального конфлікту»; «Класи та класовий конфлікт в індустріальному суспільстві»

***«Замало того, щоб просто
спалити мости: треба, щоб це побачив
суперник»
Т. Шеллінг***

Томас Кромбі Шеллінг (англ. Thomas Crombie Schelling, 1921 р.) – американський економіст. Лауреат Нобелівської премії 2005 р. «За розширення розуміння проблем конфлікту і кооперації за допомогою аналізу в рамках теорії ігор». Професор Мерілендського університету. Президент Американської економічної асоціації в 1991 р. Лауреат премії Френка Сейдмана (1977 р.). Томас Шеллінг народився 1921 року в Окленді, США. Працював професором з економіки у Єльському та Гарвардському університетах. Експерт з теорії ігор та міжнародних відносин.

З 1958 року Шеллінг співпрацював з військово-промисловою корпорацією RAND – «мозковим центром» під час американсько-радянських переговорів з питань роззброєння. Підсумки тих досліджень частково відображені у найвідомішій книзі вченого «Стратегія конфлікту» (1960), що вийшла друком у 1960 році. Протягом двох наступних десятиліть Шеллінг викладав у Гарварді і консультував ЦРУ. Щоб проілюструвати використання теорії ігор для торгових переговорів, учений опублікував книги «Мікромотиви і макровибір» (1978) і «Вибір та наслідки» (1985).

Шеллінг – автор численних публікацій з теорії конфлікту та переговорів, військової стратегії, поширення ядерних озброєнь і контролю за ними, політики охорони природи, тероризму, організованої злочинності, допомоги зарубіжним країнам, расової сегрегації, етичних проблем у державній політиці та бізнесі.

Однак світову славу американському вченому принесла наукова праця «Стратегія конфлікту». Вона стала

загальноновизнаним підручником для численних дисциплін – від психології і соціології до міжнародних відносин і корпоративного менеджменту.

Бестселер Шеллінга присвячений прикладному вивченню загальної логіки поведінки учасників конфліктних ситуацій. Автор доводить, що у кожному конфлікті закладені не лише протилежні, а й спільні інтереси. Зокрема, міжнародним відносинам притаманні і протиріччя, і взаємозалежності. Внаслідок цього «перемога» у конфлікті не є перемогою над противником. Вона означає лише виграш у рамках власної системи цінностей. У свою чергу, необхідного «виграшу» у взаємовідносинах можна досягнути шляхом переговорів, компромісів та уникнення дій, які шкодять учасникам перемовин. Розвиток повноцінного конфлікту не завжди доречний. Якщо на високій швидкості їдуть назустріч одна одній дві вантажівки з динамітом, то зіткнення не дозволить комусь вийти переможцем. Однак якщо один з водіїв злякається загрози і поступиться, він автоматично перетвориться на «слабшого» при рівних виграшах.

Шеллінгова теорія стримування стала теорією умілого «незастосування» військової сили. У такій ситуації вимагалось дещо більше, ніж військова майстерність.

Шеллінг уперше пояснив, як країни і корпорації приходять до мирного співіснування через просту загрозу застосування сили та ігри, пов'язані з блефом.

Шеллінг доводив, що дотримання стратегії поведінки у конфлікті корисне не лише у стосунках з ворогами, а й партнерами, які не довіряють один одному. Він розглядав конфлікти як ситуації з елементами торгу, у яких здатність одного з учасників добиватися цілей залежить від рішень, прийнятих іншим учасником.

За Шеллінгом, погляд на конфлікт як на процес торгових переговорів корисний, бо він не дозволяє концентруватися винятково на протиріччях чи спільному інтересі.

Його нобелівські ідеї перегукуються з древнім китайським трактатом Сунь-Цзи про те, що найвище мистецтво – здобути перемогу у війні, не вступивши у бій.

Виграшні тактики у конфлікті засновані на парадоксі, що від міри, у якій сторона добровільно зв'язує себе, може залежати міра, у якій вона обмежує конкурента. Так, у ситуації торгу слабкість часто перетворюється на силу, свобода – на свободу капітулювати, а "спалення мостів" може вистачити для знищення супротивника.

Разом з тим, ефективність погрози може залежати від альтернатив, доступних потенційному ворогу. Йому необхідно залишити певний прийнятний вихід, інакше він може зреагувати, як лев у пастці.

Відтак, назву «стратегія конфлікту» автор вважає дещо обмеженою, оскільки розглядає конфлікт як співробітництво у його первинній формі. Результати своїх досліджень Шеллінг пропонує називати «теорією умовного партнерства», «теорією неповного антагонізму» або «теорією взаємозалежних рішень».

Шеллінг не ставить завдання створення загальної теорії конфлікту. Він виділяє два напрямки в дослідженні конфлікту: перший розглядає конфлікт як патологічний стан і займається пошуком його причин і шляхів подолання, а другий - приймає конфлікт як даність і вивчає пов'язану з ним поведінку. Відносячи свої роботи до другого напрямку, Шеллінг вказує, що в рамках цього напрямку можна виділити тих, хто досліджує учасників конфлікту у всій їх складності – з точки зору як «раціональної», так і «ірраціональної» поведінки, і тих, хто зосереджується на раціональному, усвідомленому, обдуманому вигляді поведінки: «Грубо кажучи, останні трактують конфлікт як свого роду змагання, у якому учасники прагнуть «виграти». Вивчення свідомої, інтелектуальної, складної конфліктної поведінки – успішної поведінки – подібне пошуку правил «правильної» поведінки в сенсі змагання з метою перемоги». Саме цю, досить вузьку область дослідження Шеллінг називає теорією конфлікту, теорією торгу

або теорією стратегії. Він пише: «стратегія в тому, щоб застосувати не дійсно силу, а потенційну силу. Вона стосується не тільки ворогів, які ненавидять один одного, але і партнерів, які не довіряють або не погоджуються один з одним».

Шеллінг відзначає, що перевага використання «стратегії конфлікту» для теоретичного дослідження полягає не в тому, що з усіх можливих підходів вона ближче до істини, а в плідності самого припущення про раціональне поведіння учасників конфлікту. Однак, оцінюючи можливе застосування своїх висновків, він явно виходить за окреслені ним самим вузькі рамки. По-перше, він вважає (і, як вже зазначалося вище, не без певних на те підстав), що стратегія конфлікту дає потужний стимул розвитку теорії міжнародних відносин, маючи на увазі ту центральну роль, яку в ній відіграє дослідження міждержавних зіткнень і протиборств. З цієї точки зору методологічне значення стратегії конфлікту полягає в тому, що вона дозволяє ідентифікувати наші власні аналітичні процеси з процесами гіпотетичних учасників конфлікту; виходячи з вимоги певної послідовності по відношенню до гіпотетичних учасникам конфлікту, ми можемо досліджувати альтернативні типи поведінки, з'ясовуючи, чи відповідають вони цим стандартам послідовності. Найважливіше місце при цьому відводиться припущенням про «раціональність» поведінки учасників конфлікту – припущенням, що грає роль потужного і плідного стимулу для розвитку теорії.

По-друге, велику увагу Шеллінг приділяє сфері практичного використання стратегії конфлікту. На його думку, вона застосовується практично у всіх ситуаціях, які характеризуються наявністю загального інтересу, а також у ситуації конфлікту між протилежними сторонами, таких, як переговори, війна і загроза війни, боротьба зі злочинністю, мовчазний торг, вимагання і т.п.

Більш того, фактично, на думку Шеллінга, будь-яка ситуація взаємодії може бути в кінцевому рахунку зведена до торгу, до очікування вигод, вимагання поступок, маневрування

за допомогою погроз і обіцянок, бойкоту або втручання; коротше кажучи, до стратегії конфлікту. І це змушує сказати, що при всій важливості внеску в дослідження міжнародних конфліктів, який був внесений працями Шеллінга, не можна не бачити і обмеженості застосування його висновків у тій сфері, яку він сам окреслює в своїй книзі і за межі якої він тим не менше виходить. Не можна не відзначити і ще одної важливого обставини. Книга Шеллінга створювалася і побачила світ у період найбільш гострого протиборства епохи холодної війни, і тому багато її висновків зроблені з позицій «образу ворога», грішать однобічністю та упередженістю. Більш того, в прагненні знайти кошти «ефективного стримування радянської загрози вільному світу», її автор не зупиняється перед такими рекомендаціями для США, як створення ефективною і реалістичною загрози «відплати» Радянському Союзу через вдосконалення наявних і виробництво нових видів зброї масового знищення. Але це не скасовує внеску у вивчення міждержавних конфліктів і в більш широкому плані - в розвиток теорії міжнародних відносин, який був зроблений роботами Шеллінга, присвяченими ігровим моделям торгу, конфлікту і стратегії.

Отже, успішна стратегія поведінки у конфлікті пов'язана не стільки з ефективним застосуванням сили, скільки з використанням силового потенціалу.

Основні праці: «Стратегія конфлікту» (1960); «Мікромотиви і макровибір» (1978); «Вибір і наслідки» (1985).

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА СОЦІОЛОГІЯ є різновидом «розуміючої соціології», оскільки вона розглядає суспільство як явище, створене і постійно відтворюване у духовній взаємодії індивідів (міжіндивідуальній комунікації). Представники феноменологічного підходу намагаються теоретично осмислити соціальний світ у його суто людському бутті, співвідношенні з уявленнями, ідеями, цілями, мотивами практично діючих соціальних індивідів. Цей підхід визнає, що людина як особистість завжди виявляє свою індивідуальність, маючи власну інтерпретацію соціальної реальності, згідно з її накопиченим досвідом соціальної взаємодії.

Основні представники: А.Шюц, П.Бергер, Т.Лукман.

«Знання соціально розподілене, і механізм цього знання можна зробити предметом соціологічної дисципліни»

А.Шюц.

Альфред Шюц (1899 – 1959) – один із засновників феноменологічної соціології, народився у Відні (Австрія).

Там же отримав освіту. По закінченні віденського університету, у якому спеціалізувався в області економіки, обрав кар'єру банкіра. Однак паралельно серйозно захопився соціологією, думаючи, що ця наука допоможе йому краще зрозуміти життя, а також процвітати в професії. Це йому вдалося повною мірою. У 1932 р. з'явилась його знаменита книга «Феноменологія соціального світу», у якій, власне кажучи, сформульовані основні положення принципово нової соціологічної парадигми – феноменологічної соціології. У ній соціолог здійснив синтез філософських ідей Е.Гуссерля і «розуміючої» соціології М.Вебера, запропонувавши оригінальний

методологічний підхід для аналізу соціальних дій індивідів у контексті світу значень повсякденного життя.

Однак наближалась Друга світова війна, і А.Шюц у 1939 р. емігрував спочатку до Франції, а потім – до США, де викладав філософію і соціологію, продовжуючи поєднувати наукову діяльність з роботою банкіра. І все-таки соціологія узяла верх над банкірською діяльністю, яку він остаточно залишає в 1956 році. Навколо А.Шюца формується авангардна соціологічна школа з безліччю учнів і послідовників, які потім продовжили самостійну роботу в руслі його ідей. Серед них такі відомі постаті як П.Бергер, Т.Лукман, Г.Гарфінкель та ін.

Серед інших робіт соціолога: «Той, хто повертається додому», «Формування поняття і теорії в суспільних науках», «Структури життєвого світу» (у співавторстві з Т.Лукманом). Помер А.Шюц в Нью-Йорку в 1959 році.

Серед найрізноманітніших інтересів А.Шюца в галузі філософії, соціології, психології, економіки особливо виділяється інтерес до вивчення смислових структур повсякденного світу, або соціальної реальності.

А.Шюц визначає соціальну реальність наступним чином: «під терміном «соціальна реальність», – пише А.Шюц, – я розумію всю сукупність об'єктів і подій усередині соціокультурного світу як досвіду повсякденної свідомості людей, що живуть своїм повсякденним життям серед подібних до себе і пов'язаних з ними різноманітними відносинами інтеракції. Це світ культурних об'єктів і соціальних інститутів, у яких усі ми народилися, усередині якого ми повинні знайти собі точку опори і з яким ми повинні налагодити взаємини».

Згідно феноменологічної традиції, індивіди входять в контакт із оточуючим світом насамперед за допомогою почуттів – дотику, нюху, слуху, зору, смаку. З їхньою допомогою починається пізнання світу. Якщо люди будуть сприймати свої відчуття такими, якими вони лежать на поверхні, то вони зіштовхнуться з неупорядкованою масою вражень від квітів, звуків, запахів, відчуттів. Щоб розв'язати цю

проблему, люди на думку А.Шюца, організують оточуючий світ у явища, класифікують їхній чуттєвий досвід у вигляді речей, що володіють типовими характеристиками. Використовуючи типізації, люди можуть вступати в загальне з іншими людьми, будучи упевненими, що вони бачать світ у такий же спосіб. Поступово член суспільства створює запас того, що А.Шюц назвав знанням здорового глузду, який розділяють і інші члени суспільства, що дозволяє їм жити і спілкуватись. Знання здорового глузду, за А.Шюцем, складається з конструктів першого порядку (ідеальних типів) – повсякденних інтерпретацій соціальних реалій.

Соціолог вважав, що ці конструкти першого порядку вкрай важливі для виконання практичних завдань повсякденного життя. При цьому Шюц особливо підкреслював, що знання здорового глузду постійно змінюється в процесі інтеракції. А.Шюц визнає, що кожен індивід по-своєму інтерпретує світ, сприймаючи його трохи своєрідно, але запас знання здорового глузду дозволяє розуміти, принаймні, частково дії інших.

На основі інтерпретації та систематизації цих конструктів першого порядку соціологи можуть сформулювати конструкти другого порядку (ідеальні типи наукових понять), що складають власне наукове знання. Так стає можливою об'єктивна, раціональна наука про суб'єктивне знання.

Життєвий світ, інакше «світ здорового глузду», або «інтерсуб'єктивний світ в рамках природної установки», що сприймається усіма перебуваючими в ньому як те, що не підлягає сумнівам, і є відправним пунктом аналізу А.Шюца. Він прагне раціоналізувати сутнісну структуру повсякденного життя за допомогою різних типізацій, що лежать в основі як інтерсуб'єктивної взаємодії, так і наукового пізнання.

Інтерсуб'єктивний світ – це не приватний світ, а загальний, звичний соціальний світ, що у кінцевому рахунку обумовлений інтеракціями між людьми, що належать до однієї досить вузької соціальної групи, яку соціолог називає

«домашньою групою». Але у свідомості індивідів цей соціокультурний світ виступає як світ об'єктивний, незалежний від них самих. При цьому самі індивіди створюють лише певне знання про інтерсуб'єктивний світ. В основному це знання (конструкти першого порядку) здобувається в ході соціалізації завдяки взаємодії з іншими близькими членами «домашньої» групи: «Світ (і природний і соціальний), – пише А.Шюц, – із самого початку є інтерсуб'єктивним...наше знання про нього так чи інакше соціалізоване. Більш того, соціальний світ із самого початку є світом значень. Інша людина сприймається не як організм, а як така ж людина, а її явна поведінка сприймається не як подія в просторі і часі зовнішнього світу, а як дії такої ж людини, як і ми. Ми, як правило, «знаємо», що робить інший, заради чого він це робить, чому він це робить саме тепер і в даних конкретних обставинах» [60, с.132].

За А.Шюцем, запас повсякденного знання детермінований біографією індивіда. Соціолог виходить з того, що в повсякденному житті кожен індивід змушений здійснювати типізацію предметів і явищ навколо себе, чим і визначається індивідуальний світогляд індивіда, що соціолог назвав біографічною ситуацією індивіда. Це загальне позначення цілого ряду детермінант: бачення світу людиною і її позиція у світі визначаються обставинами її народження, дорослішання, виховання, релігійними, ідеологічними впливами. Біографічна ситуація, таким чином, представляє собою своєрідну індивідуальну транскрипцію біологічних і соціокультурних факторів, що впливають на індивіда, а саме робить світ «узагалі», як загальну реальність, світом для кожного конкретного індивіда. Біографічна ситуація є основою, що забезпечує розуміння й інтерпретації кожної іншої людини, кожної соціальної взаємодії, з якою вона зустрічається, у якій бере участь.

Отже, впродовж життя людини її біографічна ситуація постійно змінюється: число конструктів першого порядку постійно збільшується під впливом як безпосереднього

сприйняття світу, так і головним чином завдяки типізаціям, що накопичуються за допомогою мови. Звідси – біографічна ситуація, що являє собою, власне кажучи, осмислений досвід людини, сприяє нагромадженню знань про світ, що і дозволяє індивідові розуміти й інтерпретувати соціальні дії оточуючих його людей, а саме конструювати соціальну реальність.

Основні праці:

«Вибрані статті» (1971), «Феноменологія соціального світу» (1972), «Структури життєвого світу» (1974)

В людському світі існує багато різноманітних ігор. Питання не в тому, щоб відмовити людям в праві грати в інші ігри, а в тому, щоб людина чітко усвідомлювала правила власної гри.
П.Бергер

Бергер (Berger) Пітер Людвіг (1929) – австрійський соціолог, який живе в США, представник соціально-конструктивістського напрямку в соціології. Головні праці П.Бергера присвячені розробці феноменологічної соціології, соціології релігії, теорії модернізації, розвитку країн „третього світу”, проблемам літератури, сім’ї і багатьом іншим.

П. Бергер народився в Трієсті (Італія), виріс у Відні. У 1946 році, після навчання в Лондонському університеті, емігрував до США. У 1949 він закінчив Вагнер Коледж із ступенем бакалавра мистецтва. Продовжив свою освіту в New School of Social Research у Нью-Йорку (магістерський ступінь у 1950 році, докторський – у 1952 році).

В 1954 р. у Новій школі соціальних досліджень у Нью-Йорку йому було присуджено ступінь доктора філософії. Викладав у Єльському університеті, в Новій школі соціальних досліджень, Бруклінському коледжі Нью-Йорка, в університеті Рутгерса і Нью-Джерсі. У даний час П.Бергер – директор Інституту вивчення економічної культури Бостонського університету, в центрі його уваги – соціокультурні та економічні проблеми країн „першого”, „другого” і „третього” світу.

З 1981 р. П. Бергер працював викладачем соціології і теології в Бостонському університеті, а з 1985 року також керівником Інституту дослідження економічної культури, який він кілька років тому перетворив в Інститут культури, релігії і світових проблем.

Широку популярність у США та за їх межами отримала його книга „Запрошення до соціології” (1963), де викладено теоретико-методологічні основи соціології, її цілі, завдання, етичні принципи й основні проблеми, показано взаємозв’язок між „людиною в суспільстві” і „суспільством в людині”.

Згодом ця книга використовувалася П. Бергером при розробці спільно з Т. Лукманом феноменологічної соціології знання як методології соціального пізнання в книзі „Соціальне конструювання реальності” (1966) – найвідомішій з їх спільних праць, яка по праву вважається найбільш фундаментальною в галузі феноменологічної соціології. „Реальність повсякденного життя” виявляється для них „вищою реальністю”, з якої вони виводять усі теоретичні надбудови і „символічний універсум”.

У соціології релігії П. Бергер вважається видатним фахівцем, який справив суттєвий вплив на розвиток цієї дисципліни в останні чотири десятиліття. Йому вдалося вловити важливі тенденції розвитку релігії, процесу секуляризації, виникнення своєрідної „невидимої релігії” у мільйонів жителів країн Заходу, показати вплив процесу модернізації на свідомість людини ХХ століття. Якщо у своїх ранніх працях „Шум урочистих асамблей” (1961) і „Двозначне бачення” (1961) автор у дусі неоортодоксії критикував інституційну релігію, протиставляючи її справжній вірі, то згодом він прийшов до традиції протестантського лібералізму. Соціологічна теорія релігії сформульована П.Бергером у книзі „Священна завіса” (1967), де, застосовуючи розроблений спільно з Т. Лукманом понятійний апарат, П.Бергер прагне показати взаємозв’язок між релігією і конструюванням людиною соціальної реальності, простежити процес секуляризації в історичній перспективі, зрозуміти роль і значення релігії в сучасному світі. На думку науковця, впродовж більшої частини людської історії релігія відіграла стратегічну роль при конструюванні людиною соціальної реальності й була найбільш ефективним і поширеним засобом „легітимації” (тобто пояснення і виправдання соціального

порядку). Причина цього в тому, що німці, схильні до змін соціальні інститути, поміщені в межі космічної, священної системи відліку, набувають гранично дійсного онтологічного статусу. Релігія, яку автор визначає як „священний космос” або „космізація у священному модусі”, виступає „священною завісою”, захищаючи людину від аномії, хаосу, втрати власної особистості й легітимізуючи на космічно-трансцендентальному рівні існуючий соціальний порядок.

Серед головних функцій релігії він виділяє легітимуючу. „Космізація” інститутів необхідна для підтримки не тільки існуючого „статус-кво”, а й окремої людини, в якій в такому випадку виникає відчуття „правильності” навколишньої реальності та її місця в ній як у когнітивному, так і в нормативному значеннях.

Розглядаючи механізм створення релігійних уявлень, П.Бергер зачіпає проблему відчуження. Відчуження він називає процесом, в ході якого втрачається діалектичний взаємозв'язок між індивідом і його світом. Називаючи релігію „містифікацією”, хибною свідомістю, він прагнув показати, що вона фальсифікує усвідомлення людиною власної активності в справі конструювання соціального світу, який виявляється огорнутим „священною завісою”. „Священна завіса”, з одного боку, приховує від людини справжню природу відносин людина – соціальна реальність – священний космос, активна роль в яких належить людині, а з іншого – надійно захищає її від хаосу й аномічних феноменів.

Велику увагу П.Бергер приділяв вивченню феномену „секуляризації” як одного з аспектів загального процесу модернізації, що приводить до „розчаклування” світу, втрати обцинних зв'язків і традиційних вірувань. Спостерігаючи в 60-ті роки звільнення від церковного авторитету і впливу різних сфер соціокультурного життя, П. Бергер дещо перебільшив розмах і глибину процесу секуляризації. Згодом він прийшов до висновку, що секуляризацією охоплені головні різні сфери соціокультурного життя – „публічна сфера”, чого не скажеш

про „приватні сфери” індивідуального життя, де релігійна легітимація не втрачає свого значення навіть у високо секуляризованих стратах.

Відбувається „індивідуалізація” і „приватизація” релігії, коли людина відкриває її в своїй власній свідомості і вона стає справою індивідуального вибору й переваги, але при цьому втрачає своє значення як всеосяжного символічного універсуму. Праця „Чутки про ангелів” (1969) була, за власним висловом П.Бергера, спробою подолання кризи „секуляризму” із середини і відродження віри в нашому безрелігійному світі, де про надприродне залишилися лише чутки. На його думку, це завдання має виконати соціологія. Аналізуючи різні традиції, сприймаючи „сигнали трансценденції” (ті феномени, які, будучи проявом „надприродної” реальності, можна виявити в нашому повсякденному житті), простежуючи їх джерела, вона дозволить людині зробити власний вибір, бо віра, яка йде з нашого життя, необхідна сучасній людині так само, як і багато років тому.

Соціолог приходять до висновку, що, з одного боку, традиційні релігії переживають кризу, а з іншого – виникає такий феномен, як „нова релігійність”, яка проявляється або взагалі поза церквою, або у формі, дуже далекій від церковної традиції. При цьому становище людини, яке П.Бергер називає «переходом від долі до вибору», виявляється амбівалентним, тому що звільнення від тягаря традиції несе тривогу і страх перед невизначеністю сучасного і майбутнього. Тому процеси модернізації, підкреслює соціолог, неминуче супроводжуються контрмодернізацією і людина, не встигнувши звільнитися від релігійних уз, знову до них прагне.

У праці «Далека слава» (1992) він знову повторює, що сучасність – це „час безвір’я”, „золоті часи” релігії залишилися в минулому. Однак, мирські цінності й ті нехитрі ірраціональні ідеї, які нині побутують у нашому світському плюралістичному суспільстві, викликають чимраз більше незадоволення в багатьох людей, стурбованих станом моралі, релігії й інших

традиційних цінностей. Тому „потреба вірити” сьогодні набагато сильніша і глибша, ніж це було раніше.

У той самий час політичні погляди П.Бергера еволюціонували в протилежному напрямі, тобто „вправо”. Після відвідин Мехіко в 1969 році він звертається до проблем країн „третього світу”. Різні аспекти модернізації, соціальних змін та розвитку цих країн розглядаються соціологом у працях „Піраміди жертв”, „Бездомна свідомість”, „Обличчям до сучасності”, „Капіталістична революція”, „У пошуках Східно-азіатської моделі розвитку”.

У 1987 р. під його керівництвом вийшла книга „Сучасний капіталізм” як продовження „Капіталістичної революції”, присвяченої проблемам розвитку в контексті теорії капіталізму, що розроблялася Бергером. Основні положення цієї теорії відтворюють аргументацію на користь приватної власності, ринку й конкуренції, яка майже не змінювалася з часів А. Сміта. Капіталізм кращий, перш за все тому, що сприяє зростанню матеріального добробуту дедалі більшої кількості людей. У початковий період становлення капіталізму майнова нерівність зростала, але це було пов’язано не стільки з формами соціально-економічної організації суспільства, скільки з низкою демографічних та технологічних факторів. Уже до кінця XIX ст. розвиток капіталізму в Західній Європі повністю розходився з прогнозами К. Маркса, в тому числі з приводу „абсолютного” і „відносного” зубожіння. Сьогодні, вважає П.Бергер, ми є свідками „капіталістичної революції” у країнах, що розвиваються. Тут, як і раніше в Європі, зникають традиційні форми соціальної стратифікації (станової, цехової і т.д.), виникає майнова нерівність. Це веде до зростання соціальної мобільності, появи нових страт. На відміну від усіх попередніх суспільств, сучасний індустріальний капіталізм ставить на перше місце особисту ініціативу, професійні навички, вміння і т.д. Тому найважливішим фактором соціальної мобільності стає освіта. Вона стала справжнім рушієм суспільства, оскільки університети є джерелом розробки нових технологій і

підготовки фахівців. Однак саме ця підсистема вступає сьогодні в протиріччя з ринковою економікою.

У сучасних західних суспільствах, за Бергером, наявний конфлікт між двома класами, „старим середнім класом”, зайнятим у виробництві і розподілі матеріальних благ і послуг, і „новим середнім класом”, зайнятим у виробництві та розподілі символічного знання. Саме цей „новий клас знання” і є сьогодні головним антагоністом капіталізму. Цей клас представлений не тільки університетськими професорами, викладачами, вченими, але й величезною масою тих, хто отримує зарплату від держави і вкрай зацікавлений у перерозподілі бюджету, у передачі державі все нових і нових функцій.

Більшість останніх проектів П.Бергера в ISEC (Institute for the Study of Economic Culture) пов’язані з дослідженнями взаємозв’язку культури, в тому числі й релігії, та економіки в різних країнах. Книга „Бізнес і демократія” (1998), написана у співавторстві з А.Бернштейном, – результат дворічної роботи, присвяченої вивченню ролі бізнесу в процесі економічного розвитку різних країн (Бразилії, Мексики, Іспанії, Індонезії, Філіппін, Нігерії, США, Південної Африки), становленні та трансформації демократичних інститутів.

Основні праці: «Запрошення до соціології» (1963); «Соціальне конструювання реальності» (1966); «Шум урочистих ассамблей» (1961); «Двозначне бачення» (1961); «Священна завіса» (1967); «Чутки про ангелів» (1969); «Далека слава» (1992); «Бізнес і демократія» (1998); «Піраміди жертв» (1975); «Бездомна свідомість» (1973); «Обличчям до сучасності» (1977); «Капіталістична революція» (1986); «У пошуках Східно-азіатської моделі розвитку» (1988).

«Те, що відноситься до релігії пов'язане з вираженням змісту в людині»

Т.Лукман

Томас Лукман (1927) – професор соціології університету Констанці (ФРН), учень і послідовник Альфреда Шюца, провідний представник феноменологічного знання в соціології, автор багатьох праць з соціології повсякденності, соціології моралі, один з найвідоміших соціологів світу.

Народився 14 жовтня 1927 р. у Єсеніці (Югославія). У 1953 р. в Новій Школі соціальних досліджень йому було присвоєно ступінь магістра, а в 1956 р. – доктора філософії. Потім він викладав в Хобартському коледжі, в Новій Школі соціальних досліджень, в університетах Нью-Йорка і Фрайбурга, очолював відділення соціології у Франкфуртському університеті. В 1970 р. став професором соціології університету в Констанці (ФРН), де працює і в даний час. Т.Лукман - учень і послідовник А. Шюца. Поряд з П. Бергером, Т. Лукман – провідний представник феноменологічної соціології знання (яку інакше називають «феноменологією життєвого світу», «інтерпретативною соціологією», «теорією соціального конструювання реальності» і т. д.) Методологія феноменологічної соціології знання розроблялася Т.Лукманом в таких працях, як «Соціальне конструювання реальності», «Структури життєвого світу», «Філософія, соціальні науки й повсякденне життя» і т. д. «Соціальне конструювання реальності» – книга, написана Т.Лукманом у співавторстві з П. Бергером, яка отримала найбільшу популярність з їх спільних робіт і є свого роду маніфестом феноменологічної соціології знання.

Лукман є також фахівцем у галузі соціології мови, проблематику та передісторію якої він аналізує у книзі «Соціологія мови». Тут у коло його уваги входять такі

питання як походження і функції мови в суспільстві, взаємозв'язок мови і знання, вплив мови на свідомість, повсякденне життя і конструювання соціальних структур.

Основна робота Лукмана з соціології релігії – «Проблема релігії в сучасному суспільстві» була написана ним у 1963 р., а в 1967 р. під назвою «Невидима релігія» вона опублікована англійською мовою. Вихідним пунктом його міркувань виступає твердження про те, що соціологія релігії є найважливішою частиною соціології взагалі і що питання про становище людини в сучасному світі пов'язане з питанням про його «символічний універсум», тобто з релігією. Звертаючись до аналізу сучасної соціології релігії, Т.Лукман критикує її за «гіперемпірізм», соціографічну спрямованість і відсутність теоретико-методологічної бази, необхідної для критичного аналізу досліджуваних феноменів. Як зазначає Т.Лукман, найчастіше сама церква, занепокоєна падінням чисельності віруючих, звертається за допомогою до соціології, фінансуючи дослідження, які цікавлять її. Тому не дивно, що значна частина таких робіт, обмежуючись лише збором даних, не може піднятися на рівень теоретичних висновків і узагальнень. Подібні тенденції позначаються на вивченні процесу секуляризації в сучасному світі, які розглядаються лише як зменшення церковного впливу, з чим Лукман не згоден.

Для обґрунтування положення про виникнення нових форм релігії в сучасному суспільстві, Т.Лукман звертається до соціології знання. Як вже зазначалося, в центрі уваги соціології знання П.Бергера і Т.Лукмана перебувають поняття «повсякденний життєвий світ» і «символічний універсум», за допомогою яких різні соціальні групи осмислюють, інтерпретують, легітимують свій життєвий досвід. Лукман визначає релігію як «інституціоналізацію символічних універсумів, що представляють собою соціально об'єктивовані системи значень, що співвідносяться, з одного боку, зі світом повсякденного життя, а з іншого боку,

вказують на той світ, досвід якого трансцендентує повсякденне життя». Будь-який суб'єктивний досвід, зазначає Т.Лукман, разів 246 виконується членами соціальної групи, і отримує соціальну значущість. Але не всяка об'єктивація робить реальність цілком осмисленою. Значимість релігії як символічного універсуму полягає в тому, що релігія звернена до трансцендентного, що виходить за межі будь-якого повсякденного досвіду, тоді як інші системи значень в більшій чи меншій мірі пов'язані з повсякденним досвідом. Лукман вказує на першорядне значення конституювання смислів (значень) як на рівні індивідуального, так і колективної свідомості.

Значення не є якістю, апіорно властивим предмету. Предмет набуває значення лише в процесі інтерсуб'єктивного конституювання за допомогою інтерпретативних актів свідомості. На його думку, в основі будь-яких інтерпретативних схем і смислових систем лежить інтерпретація суб'єктивного досвіду іншого за допомогою процедури «співвідчуття», тобто безпосередньої участі в суб'єктивних процесах т.зв. Іншого в ситуації «віч-на-віч». Конструюючи «символічний універсум», стверджує Лукман, людський організм набуває «Я» і трансцендентує свою біологічну природу. Правда, враховуючи можливі заперечення подібного розуміння фундаментально-релігійного характеру соціальних процесів, що сприяють утворенню Я, Т.Лукман підкреслював, що він лише вказав на те «спільне джерело, з якого виникають історично диференційовані соціальні форми релігії ... та ідентифікував універсальну і одночасно специфічну антропологічну умову релігії».

Відштовхуючись від ідей філософської антропології, Т.Лукман вважає, що вихід за межі біологічної природи людини трансцендентування – є процес конструювання смислового універсуму. Трансцендентування - фундаментально-релігійний процес і невід'ємна сторона людського життя. Ці ідеї Т.Лукман без будь-яких змін

запозичує у М. Шелера, для якого «людина характеризується як істота, яка трансцендентує саму себе, своє і усе інше життя. Щоправда, якщо у Шелера і наступних за ним представників релігійної філософської антропології вчення про «трансцендування» безпосередньо пов'язане з теологією, то Лукман свідомо уникає будь-якої метафізики, хоча в основі його соціології релігії лежить ідеалістична концепція сутності людини.

Людина релігійна з самого початку, без релігії немає і не може бути цілісного бачення світу, вважає феноменолог. Таким чином, релігійність – це якість, властива самій природі людини, змінюються лише форми її прояву, які Т.Лукман пов'язує із соціальними змінами, що відбуваються в даному суспільстві. Люди починають створювати символічний універсум не на порожньому місці, так як вони народжуються в певному соціальному середовищі, де ті вже існують, і в які людина інтерналізується в процесі соціалізації. Ці символічні універсуми легітимують існуючі соціальні порядки, які освячуються і виступають в якості проявів універсального порядку.

Люди інтерналізуються в існуючий в суспільстві світогляд, загальна значущість і обов'язковість якого виходять за межі безпосереднього контексту соціальних відносин. Т.Лукман робить висновок, що історичний пріоритет світогляду дає емпіричний базис для успішного трансцендентування біологічної природи людськими організмами, відриваючи останні від безпосереднього життєвого контексту, і інтегруючи їх як особистості в контекст традиції сенсу.

Релігія, що виявляється справою смаку і переваги, ніколи не зникне, оскільки сакралізація світу необхідна людині, яка не може жити без досвіду трансценденції, і якщо секуляризацію розуміти в сенсі віддалення від священного космосу, то тоді вона, за визначенням, стає неможливою. Як бачимо, феноменологічна методологія досить добре працює в

галузі релігії, і Т.Лукману вдалося вірно вловити важливі тенденції розвитку релігії і виникнення своєрідної «невидимої» релігії у багатьох сучасних людей.

Т.Лукман досліджував структури «життєвого світу» і соціальної реальності як феномени цього світу, які виливаються у структурах повсякденного знання. Проект книги А.Шюца «Структури життєвого світу» був реалізований Т. Лукманом після смерті його вчителя. Вона була задумана А.Шюцем в якості систематичного опису елементарних структур життєвого світу, що лежать в основі соціального досвіду, мови та соціальної діяльності.

Для того, щоб зрозуміти характер конструктів повсякденного та буденного знання у свідомості віруючих перш за все нам слід коротко зупинитись на розглянутих тут Т.Лукманом проблем повсякденного та буденного знання загалом, тому що вони становлять фундамент усього соціального життя, без якого неможливе ані управління нею, ані її зміна. Більш того, статус буденного знання настільки високий у феноменології, тому що йому відводиться головна роль в усвідомленні і трансформації соціальної реальності.

Для того щоб людина могла нормально жити і діяти в навколишньому світі їй необхідне знання цього світу, яке ґрунтується на власному досвіді або від інших людей (батьків, вчителів, друзів і т. д.). Запас повсякденного знання багато в чому залежить від конкретної ситуації, в якій знаходиться суб'єкт, і є результатом накопиченого ним досвіду. З іншого боку, кожне сприйняття відноситься до потоку живого досвіду і до біографії суб'єкта. Крім того, кожна ситуація визначається і змінюється в залежності від запасу знання. Так що запас знання знаходиться в генетичному, структурному та функціональному взаємозв'язку із ситуацією. Обмеженість ситуації, а також просторово-часове і соціальне розміщення суб'єкта є основними елементами запасу знання, що грають більш важливу роль у формуванні запасу знання, ніж специфічні

досвідчені дані, що входять в його зміст. Обмеженість ситуації пов'язана з тим, що в кожен момент свого свідомого життя людина перебуває в певній ситуації. Хоча конкретний характер її структури залежить від розбіжності світового, біологічного, соціального часу і внутрішньої діяльності, ситуація є абсолютно обмеженою перебігом світового часу. Тому, входячи у всяке сприйняття і всякий досвід, суб'єктивні кореляти світового часу відіграють особливу роль в запасі повсякденного знання і виступають в якості його основних елементів. Подібним же чином кожна ситуація обмежена тілом (і пов'язаними з ним функціями) суб'єкта, який сприймає все, що входить в цю ситуацію. Обмеження, пов'язані з ним, служать підставою для того, що спершу сприймається як очевидне в запасі знання. Якщо першим основним елементом запасу знання є обмеженість ситуації, то другим таким елементом, що є наслідком даної обмеженості, виявляється просторово-часове й соціальне розміщення суб'єкта, яке також вважається самоочевидним. В кожній ситуації суб'єкт має справу тільки з обмеженою частиною світу, і ті сфери потенційно досяжного, які входять в неї володіють не лише часовою, але і соціальною структурою. Будь-яке сприйняття, на думку Т.Лукмана, має соціальний вимір, а для сприйняття соціального світу характерна специфічна структура. Таким чином знання віруючих з одного боку, обмежене соціальною структурою, і всім, що індивід отримує від неї в якості досвіду повсякденного життя, а з іншого – релігійними постулатами, нормами і ціннісними орієнтаціями в рамках вчення, а також поведінковими нормативами тої релігійної групи, в якій вона перебуває (просторово-часовий континуум).

Важливу роль в запасі знання відіграє шаблонне (або рутинне) знання, що займає проміжне положення між основними його елементами і специфічним змістом. До нього відносяться, по-перше, ті функціональні тілесні рухи, що стали звичними (плавання, катання на ковзанах, ходьба і т.

д.). По-друге, в нього входить корисне знання, що представляє собою сукупність навичок і дій, скоєних стандартно і автоматично за якоюсь метою (куріння, рубання дров і т. д.). До шаблонного знання відноситься і звичне знання, або знання рецептів (коли для вирішення різних проблем ми підшукуємо найбільш придатні з відомих нам рецептів), що знаходиться у свідомості людини і спрацьовує майже автоматично.

У кожній ситуації на суб'єкта накладається онтологічна структура світу. Ситуація є абсолютно обмеженою, і знання цього відноситься до основних елементів запасу знання. Крім того, на суб'єкта накладається структура об'єктивного сприйняття життєвого світу: його поділ на кінцеві сфері значення характеризуються власним стилем і, крім того, просторові, часові та соціальні структури кожного досвіду. Ситуація, таким чином, з самого початку є структурно зумовленою. Зумовлена вона також і біографічно. Біографія, хоча і не накладається на суб'єкта подібно онтологічній структурі світу, невіддільна від нього, оскільки кожна людина має біографічно детермінований запас знання, вміння, корисне знання і знання рецептів. Для того щоб діяти, людина повинна визначити ситуацію, яка, будучи обмеженою і визначеною, в певному сенсі є відкритою, тобто має внутрішній і зовнішній горизонт, в рамках якого людина може змінювати її.

Т.Лукман відзначає, що ситуація соціально детермінована в подвійному сенсі. По-перше, категорії будь-якого визначення ситуації, подібно загальному знанню про життєвий світ, мають переважно соціальне походження. Вони значною мірою соціально об'єктивовані, насамперед у мові, що є виключно анонімною системою значення, по-друге, ситуація визначається не тільки самим суб'єктом, але і його партнерами по взаємодії. Суттєвими характеристиками елементів запасу знання є їх звичність, визначеність, несуперечність, правдоподібність, а також ясність. Проте

остання не є самостійною характеристикою. Скоріше, вона є аспектом визначеності і несуперечності: після того як проаналізовано ступінь визначеності знання і показано, що його елементи несуперечливі, немає необхідності з'ясовувати, чи є знання ясным. Найбільш важливою з цих характеристик, згідно Т.Лукману, є правдоподібність елементів так як це безпосередньо пов'язано з діяльністю суб'єкта в життєвому світі і плануванням певних дій.

Звертаючись до проблеми релевантності, що вважається однією з найбільш важливих і складних при описі структур життєвого світу, Т.Лукман нагадує про розрізнення Е.Гуссерлем сприйняття релевантності в «живому теперішньому», ще не «схопленої» свідомістю, і яка стала предметом рефлексії. Навіть у природній установці ми часто запитуємо себе, чи ми бачимо речі в «правильному світлі», чи є щось «дійсно важливим». При цьому ми звертаємося до наших релевантних структур, якими ми керуємося в здобутті знання, що визначає структуру нашого запасу знання і виступає в якості компонента останнього.

Т.Лукман виділяє три типи релевантних структур, які допомагають індивіду класифікувати явища і об'єкти за ступенем значущості. Тематична релевантність служить нам у якості орієнтації у повсякденному житті в тій чи іншій ситуації. У той же час типізація «тематизованих» об'єктів відбувається відповідно до інтерпретаційної релевантності, і надання значень тим чи іншим подіям, об'єкту, індивідам - за допомогою звернення до відповідної мотиваційної релевантності. Правильність тих чи інших релевантних систем зазвичай підтверджується діями і словами інших індивідів, які (з точки зору будь-якої практичної мети) можуть розглядатись як ті, що живуть в тому ж самому суб'єктивному світі.

Звідси випливає, що повсякденне знання є одночасно і раціональним і моральним. Воно раціональне тому, що підлягає загальноприйнятій логіці, і тому, що воно майже

завжди «правильне» в тому сенсі, що створюваний особистістю образ світу постійно підтверджується іншими. Воно моральне, тому що відкидає те, що не пройшло підтвердження, а тому вважається відхиленнями, які вимагають відповідних санкцій до поведінки.

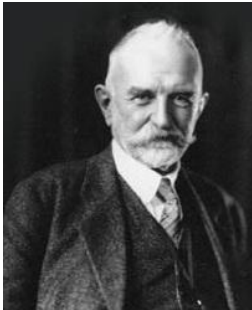
Основні праці:

«Проблема релігії в сучасному суспільстві» (1963),
«Соціальне конструювання реальності» (1966) разом з П.Бергером; «Невидима релігія»(1967).

СИМВОЛІЧНИЙ ІНТЕРАКЦІОНІЗМ

Символічний інтеракціонізм - один із найбільш цікавих і продуктивних напрямків в сучасній соціології, який зводить зміст соціальних процесів до взаємодії індивідів в групі і суспільстві. Прихильники цієї теорії упевнені в тому, що кожний індивід має власне тлумачення своїх дій, вчинків в будь-якому акті взаємин. Подібним способом люди, з якими індивід постійно вступає у взаємини, виробляють свої власні інтерпретації його слів і поведінки. Тому ми повинні, перш за все, зрозуміти, що означають слова вчинки людей для них самих, якщо вони включені в спілкування з іншими.

Основні представники: Дж. Мід, Г. Блумер.

*«Протягнута рука символізує різне. Тільки надавши значення жесту ми можемо потиснути руку іншій людині, міцно за неї вхопитись, або ніти геть»
Дж.Г.Мід*

Джордж Герберт Мід (1863-1931) – американський соціолог та філософ, представник Чикагської соціологічної школи. Мід вважається засновником символічного інтеракціонізму. Розробив теорію, в якій пояснюється сутність процесу сприйняття індивідом інших особистостей і розвинена концепція «узагальненого іншого», певною мірою доповнює і розвиває теорію дзеркального Я. Відповідно до концепції Дж. Міда «узагальнений інший» представляє собою загальні цінності та стандарти поведінки деякої групи, які формують в членів цієї групи індивідуальний Я-образ. Індивід у процесі спілкування як би займає місце інших індивідів та бачить себе іншою

особистістю. Він оцінює свої дії і зовнішність відповідно, що представляється оцінками його «узагальненого іншого», ніби дивиться на себе з боку.

Це усвідомлення «узагальненого іншого» розвивається через процеси "прийняття ролі » і «виконання ролі». Прийняття ролі – це спроба прийняти на себе поведінку особи в іншій ситуації або в іншій ролі (концепція соціальної ролі розглядається в наступному розділі). Учасники дитячих ігор беруть на себе різні ролі, приміром, при грі в будинок (ти будеш мамою, ти – батьком, ти – дитиною). Виконання ролі – це дії, пов'язані з дійсною рольовою поведінкою, в той час як прийняття ролі тільки претендує на гру. Мід вважає, що особливо важливу роль такий процес грає в ранньому розвитку дитини, коли саме через сприйняття та реакції інших людей формуються його ідеї і уявлення про самого себе, що виливається потім в стабільну концепцію власної особистості.

Дж. Мід розрізняв три стадії процесу навчання дитини виконанню дорослих ролей. Перша – підготовча стадія (у віці від 1 до 3 років), під час якої дитина імітує поведінку дорослих без якого-небудь розуміння (наприклад, дівчинка карає ляльку). Друга стадія, яка називається ігровою (у 3-4 роки), настає тоді, коли діти починають розуміти поведінку тих, кого вони зображають, але виконання ролі ще нестійка. Третя – заключна стадія (на 4-5 років і більше), в якій рольова поведінка стає збіраною і цілеспрямованою і де виявляється здатність відчувати ролі інших акторів. Вдалим прикладом або аналогом такої поведінки можна вважати гру у футбол, коли під час переміщення по полю відбувається постійна зміна амплуа гравців. Для взаємодії з партнерами кожному з гравців необхідно ставити себе на місце партнера і уявляти собі, що він зробив би у тому чи іншому ігровому епізоді. Команда виникає і діє тільки тоді, коли кожен засвоює не тільки власну роль, але й ролі партнерів.

Під час подібного процесу індивід, проходячи послідовно всі стадії входження в інші ролі, розвиває здатність бачити свою

власну поведінку у взаємозв'язку з іншими індивідами і відчувати на собі їх реакції. Через усвідомлення інших ролей, а також почуттів і цінностей інших у свідомості особистості формується «узагальнений інший». Він є грубим порівнянням з стандартами і цінностями суспільства. Приймаючи роль «узагальненогоіншого», індивід формує свою концепцію Я.

Стадії прийняття ролі іншого, інших, узагальненого іншого - все це стадії перетворення фізіологічного організму в рефлексивного соціального індивіда. Походження «Я», таким чином, цілком соціально.

З урахуванням вузькості біхевіоральної методології в аналізі проблематики смислопродукування, відзначимо, що Дж. Мід звертає увагу переважно на реактивну складову відтворення соціальних норм, тоді як мова має йти і про своєрідну мовчазну реакцію причетності, коли узагальнений інший є символічно присутнім, незважаючи на ізольованість індивіда від соціальної системи. Особливо ця обставина стосується етносоціальних спільнот, які формувалися переважно в іміграційно-діаспорних умовах, не втрачаючи при цьому власної макроідентичності. Скажімо, євреї, українці, греки певну частину історичного існування провели поза межами автохтонної території, і, попри це, зберегли метаобраз спільноти. У цьому розумінні індивіди носять суспільство в собі, що дозволяє їм за допомогою самокритики контролювати себе.

Дж. Мід розглядає і еволюцію суспільства. Водночас він відносно небагато може сказати про суспільство, незважаючи на його центральне положення в теоретичній системі соціолога. Найістотніший внесок Дж. Міда становлять його міркування про розум і самість. На конкретнішому соціетальному рівні Дж. Мід висуває низку положень про соціальні інститути. Він широко визначає інститут як колективний відгук суспільства, чи життєві звичаї суспільства. Він говорить, що „ціле суспільство у певних обставинах діє стосовно індивіда однаково, за цих умов з боку цілого суспільства спостерігається

ідентичний відгук. Ми називаємо це формуванням інституту”. Ми носимо в собі цей організований набір настановлень, і вони служать для контролю наших дій.

Виховання – це процес „інтерналізації” актором колективних звичаїв спільноти (інституту). Цей процес має істотне значення, оскільки, на думку Дж. Міда, поки люди не можуть реагувати на самих себе так, як це робить суспільство, вони не володіють самістю і не можуть бути справжніми членами суспільства. Тому люди повинні засвоїти колективні настановлення суспільства.

Соціальна система може обмежуватися лише рівнем поведінки і формуванням зовнішніх регуляторів смислопродукування. Біоцентричне смислопродукування виявлятиметься на рівні колективних рефлексів, однотипного реагування спільноти на однакові „подразники” соціальних інституцій. При цьому абсолютно недосоціалізованими залишаються сфера мислення, безсвідомого, пам’яті тощо. В інших випадках соціальна система може відтворювати тотальну інституалізацію з мінімумом самоорганізації (суспільства Близького і Далекого Сходу), де індивід є лише трансмісором родової макроідентичності.

Дж. Мід уточнює, що інститути не обов’язково руйнують індивідуальність чи стримують творчість. Він визнає, що існують „гнітючі, стереотипні і вкрай консервативні соціальні інститути – такі, як церква, що своєю більш-менш суворою і твердою ортодоксальністю придушує чи розмиває індивідуальність”. Однак одразу ж додає: „Не існує жодної необхідної чи неодмінної причини для того, щоб соціальні інститути носили пригнічуючий чи жорстко консервативний характер або не були б гнучкими і прогресивними, що заохочують, а не стримують індивідуальність”. На думку Дж. Міда, інститути тільки в найширшому і найзагальнішому змісті повинні визначати, як слід діяти людям, і мають залишати багато простору для індивідуальності і креативності.

В Дж. Міда присутнє поняття емерджентності в тому розумінні, що ціле розглядається як щось більше, ніж сукупність його елементів. Конкретніше, „емерджентність включає реорганізацію, а реорганізація привносить щось, чого раніше не було. Як тільки зустрічаються кисень і водень, з'являється вода. Тепер вода стає комбінацією водню і кисню, але води в цих окремих елементах колись не було”. Однак Дж. Мід набагато більш схильний застосовувати поняття емерджентності до свідомості, ніж до суспільства, тобто розум і самість розглядаються як такі, що виникають із соціального процесу.

Основні праці:

«Розум, Я і Суспільство» (Mind, Self, and Society) (1934); «Філософія дій» (The Philosophy of the Act) (1938)

«Соціальної проблеми не існує для суспільства до тих пір, доки суспільство не визнає, що вона існує»

Г.Блумер

Герберт Блумер (1900–1987) – американський соціолог, соціальний психолог. Народився в Сент-Луїсі, штат Міссурі. Його батько був робочим, а мати домогосподаркою. В 1918-1922 рр. Г.Блумер навчався в Університеті Міссурі, після закінчення якого залишився викладати в ньому. У 1925-1952 роках працював у Чиказькому університеті, де зайняв місце свого вителя Дж.Г.Міда, з 1952 року – в Каліфорнійському університеті в Берклі. У 1955 р. обіймав пост президента Американської соціологічної асоціації.

Символічна інтеракція визначається Г.Блумером як дія на основі значень, що отримуються в інтерпретаціях. Людина живе в світі значимостей, а не стимулів. Вона діє, а не реагує. По суті, зміна систем сталих (прийнятих) значень означає зміну світу, в якому ми знаходимося.

З іншого боку, за Г.Блумером, термін «символічна інтеракція» відноситься до зовсім визначеного, особливого виду інтеракції, яка здійснюється людьми. Особливість цієї інтеракції полягає в тому, що люди інтерпретують або визначають дії один одного, а не просто реагують на них. Їх реакції не викликаються безпосередньо діями іншого, а ґрунтуються на значенні, яке вони надають подібним діям. Таким чином, інтеракція людей опосередковується використанням символів, їх інтерпретацією або доданням значення діям іншого. Це опосередкування еквівалентно включенню процесу інтерпретації між стимулом і реакцією.

Як і Мід, він виділяє два рівні взаємодії – несимволічний і символічний. Відмінності між ними Блумер бачить, перш за все, в тому, що несимволічна взаємодія характерна для живої природи, тоді як символічна, обумовлена наявністю комунікації

між учасниками інтеракції за допомогою використання символів, і притаманна лише людському суспільству.

При цьому суть феномену символічної взаємодії обумовлена символічною природою мови як основного чинника людської інтеракції. У процесі спілкування мова породжує однакову реакцію різних людей на мовні конструкції. У той же час будь-яке слово (як символ) має приватне значення, що виникло в результаті взаємодії та договору між людьми про це значення. Спираючись на прагматизм, Блумер виходить з того, що значення об'єкта визначається не властивими йому якостями, а його роллю в примусі. Об'єкт – це те, що він означає в очікуваній та реальній соціальній взаємодії.

Значення виникають у процесах соціальної взаємодії, причому під останніми Блумер розумів виключно мікропроцеси. Самі значення виступають як спосіб нерозривного зв'язку і між індивідами, і між явищами (об'єктами) в рамках символічної взаємодії. Люди приписують значення символам, тобто інтерпретують їх, внаслідок чого об'єкти, з якими вони взаємодіють, наділяються змістом. Тому не випадково вчений приділяє велику увагу аналізу інтерпретації. Завдяки їй стає зрозумілим, як прагне взаємодіяти з об'єктом індивід. На підставі інтерпретації може бути перевизначена (визначена по-новому) ситуація дії.

Тут обов'язково і необхідно взяти до уваги ту обставину, що описаний процес (саме процес, а не взятий сам по собі будь-який статичний стан) стосується не окремого індивіда, а як мінімум (найпростіший випадок) двох взаємодіючих людей. Отже, мова йде про процес взаємної інтерпретації, на підставі якого і народжується взаємне розуміння.

У першому розділі однієї з головних робіт – "Символічний інтеракціонізм: перспектива і метод" (1969) – Блумер наступним чином викладає основні положення своєї теорії: а) людська діяльність здійснюється щодо об'єктів на підставі тих значень, які індивіди їм надають, б) самі значення виводяться з соціальної взаємодії, в яку люди вступають між

собою, тобто є продуктом соціальної інтеракції між індивідами; в) значення змінюються і застосовуються за допомогою інтерпретації – процесу, застосовуваного кожним індивідом щодо знаків (символів), що його оточують.

Міркування Блумера можна конкретизувати на наступному простому прикладі: білий лист на столі є тим, на чому людина може записати свої думки, яблуко – тим, що можна з'їсти. Іншими словами, люди діють по відношенню до речей (об'єктів) на основі смислів, які вкладають в них. Однак смисли не притаманні речам самим по собі і не є чимось індивідуальним. Вони виникають в процесі взаємодії і вписуються в неї, тому по своїй природі смисли є соціальним феноменом. Але разом з тим, ці смисли задаються і перетворюються завдяки процесу їх інтерпретації людьми. Отже, одним з головних завдань соціології є дослідження способів практичного здійснення людьми інтерпретації смислів об'єктів в рамках їх повсякденного соціального життя.

Таким чином, у соціолога діюча людина перестає бути простим виконавцем якихось зовнішніх вимог. Навпаки, головними виявляються творчі результати діяльності суб'єктів взаємодії, яка відбувається в процесі інтерпретації символів, знаків, значень тих чи інших об'єктів. Прийняття даного положення сприяло розвитку символічного інтеракціонізму на шляху його соціологічного "вторгнення" у сферу аналізу мікропроцесів та використання для цього емпіричних методів дослідження. Найбільш привабливими галузями такого дослідження були і продовжують залишатися кримінальні форми поведінки, що відхиляється, процеси внутрішньородинної інтеракції, формування різних субкультур.

Будучи послідовником Міда, Блумер вважав великим внеском останнього в соціологію постановку ним проблеми соціальної взаємодії як взаємодії символічного. З соціологічної точки зору суспільство є, за Блумером, символічною інтеракцією. Звідси центральною проблемою соціології є

вивчення колективної поведінки як символічних конструктів на основі їх інтерпретації соціологом.

Основні праці:

«Символічний інтеракціонізм: перспектива і метод» (1969); «Індустріалізація як агент соціальних змін» (1990).

ІНТЕГРАТИВНА ПАРАДИГМА В СОЦІОЛОГІЇ

Інтегративна парадигма – спроба сучасних вчених створити синтетичну модель дослідження суспільства. Представники цього напрямку намагаються на основі теоретичних напрацювань класичних теорій (Конфліктологічний напрямок, Структурний-функціоналізм, Розуміюча соціологія) створити підхід, який би не містив недоліків попередників.

Основні представники: П.Сорокін, Е.Гіденс, П.Бурдьє.

«Завдяки нашому невігластву у сфері соціальних наук, ми до сих пір не вміємо боротись з бідами, які беруть початок в суспільному житті»
П.Сорокін

Сорокін Пітирим Олександрович (1889–1968) – російсько-американський соціолог і культуролог. Один з основоположників теорій соціальної стратифікації і соціальної мобільності.

Пітирим Сорокін народився 23 січня 1889 р. у с. Тур'я Яренського повіту Вологодської губернії (тоді Російська імперія, нині Республіка Комі) в селянській сім'ї. Батько – Олександр Прокопович Сорокін – був „майстром золотих, срібних справ і прикрашання ікон”, він також займався церковно-реставраційними роботами, подорожуючи з села в село. Мати Пітирима Сорокіна, Пелагея Василівна, була домогосподаркою. Пітириму вдалося самостійно вступити й успішно закінчити школу грамоти в с. Палевіці, а також церковно-парафіяльну школу в с. Гам (1901–1904). Пітириму самостійно оплатити навчання (отримував стипендію 5 рублів). Продовжив навчання в церковно-учительській духовній семінарії в с. Хреново Костромської губернії. В 1906 р. Пітирим вступає в партію соціалістів-революціонерів (есерів) і активно

включається в процес розповсюдження революційних ідей. У цьому ж році він був заарештований поліцією за революційну діяльність. У в'язниці (м. Кінешма) він знайомиться з творами К.Маркса, Ф.Енгельса, В.Леніна, Ч.Дарвіна та ін., що визначило вибір теми першої наукової монографії, яку він напише пізніше. Перебуваючи після виходу з в'язниці під поліцейським наглядом, він продовжує займатися революційною діяльністю, користуючись псевдонімом „Товариш Іван”. В 1907 р. переїжджає до Санкт-Петербурга (займається репетиторством) і мріє вступити до університету. Крім того, з метою самоосвіти відвідує Черняєвські курси, музеї, читає праці класиків. Йому вдається отримати в канцелярії губернатора „свідоцтво про благонадійність” і завдяки цьому вступити в Психоневрологічний інститут (1908). В інституті Пітирим Сорокін прослухав широкий спектр лекцій, серед яких: анатомія, фізіологія, хімія, фізика, психологія, філософія, логіка, соціологія, література, мистецтво, математика, право. В цьому ж інституті було відкрито першу кафедру соціології, засновниками якої стали два всесвітньо відомих соціологи ХХ ст. М.М.Ковалевський та Е.В.Роберті. В 1910 р. Пітирима Сорокіна на його прохання зачисляють на юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету, оскільки більшість курсів, які торкалися питань соціології, читалися саме на цьому факультеті. Пітирим закінчив університет в 1914 р. і залишився на кафедрі карного права як викладач. З 1916 р. працював на посаді приват-доцента. До революції 1917 р. отримав освіту, плідно працював як юрист, правознавець, соціолог, публіцист, викладав численні курси з різноманітних галузей суспільствознавства. Царський уряд у 1906 р. арештував його за революційну діяльність. Після лютневої революції 1917 р. Сорокін брав активну участь у політичній діяльності, за що його почала переслідувати більшовицька влада. У 1922 р. Сорокін висланий із країни разом із великою групою вчених і літераторів. Монографія Сорокіна „Голод як фактор” була знищена радянською цензурою. В 1923 р. Сорокін

прибув до США, де успішно викладав соціологію в різних університетах, а в 1964 р. був обраний президентом Американської соціологічної асоціації. Творчість Сорокіна прийнято поділяти на два періоди: російський та американський. Головні досягнення американського періоду творчості Сорокіна стосуються проблем соціальної мобільності й соціальної динаміки („Соціальна й культурна мобільність”, 1927, 1959). Сорокін увів у науковий обіг такі поняття, як „соціальний простір”, „вертикальна мобільність”, „горизонтальна мобільність”. На його думку, соціальна мобільність є природним станом суспільства і включає не тільки соціальні переміщення індивідів або груп, а й соціальних об’єктів (цінності), тобто всього того, що створене або змінене людиною. Мобільність розрізняється за спрямованістю (висхідна й спадна), за формою (колективна й індивідуальна), за інтенсивністю й масштабністю. «Вертикальна мобільність», за Сорокіним, це переміщення по соціальних східцях, що супроводжується змінами соціального статусу індивіда або групи. Соціальні переміщення, що не призводять до таких змін, належать до сфери „горизонтальної мобільності”. Сорокін розрізняв соціальну мобільність у періоди відносної суспільної стабільності й у періоди соціальної дезорганізації (війни, революції, голод тощо). Якщо в благополучні часи мобільність є процесом поступовим, регульованим і визначеним певними правилами, то в неблагополучні – всі характеристики мобільності (поступовість, упорядкованість і контрольований характер) істотно порушуються.

Сорокін вивчав проблеми соціальної стратифікації, під якою розумів диференціацію певної сукупності людей (населення) на класи в ієрархічному порядку. Вона також виражається в існуванні нижчих класів, а її основою і сутністю є нерівномірний поділ прав і привілеїв, відповідальності та обов’язків, наявності або відсутності соціальних цінностей, влади й впливу серед членів того або іншого співтовариства. Основними формами соціальної стратифікації є економічна,

політична і професійна. У книзі „Соціальна і культурна динаміка” Сорокін виклав свої дослідження „культури” – широкої категорії, що, на його думку, включає суспільство. Сорокін дійшов висновку, що в історії існують три суперсистеми, що періодично змінюють одна одну: ідеаціональна, ідеалістична і чуттєва.

Наукові інтереси П.О. Сорокіна охоплювали широке коло проблем вивчення суспільства і культури, серед яких: предмет і метод соціології; соціальна стратифікація і соціальна мобільність; соціокультурна динаміка; доктрина інтегралізму; доктрина конвергенції; соціологія сім’ї і шлюбу; соціологія альтруїзму і любові; соціологія злочину і покарання; соціологія права; соціологія релігії і моралі; поведінка людей в екстремальних умовах (голод, разруха); соціологія революції; історія соціології і соціальної філософії.

Останні роки життя П.Сорокін присвятив вивченню і пропаганді ідей поширення альтруїстичної любові, за допомогою якої, згідно з його переконаннями, можна подолати кризу в суспільстві. Наукова та публіцистична спадщина П.Сорокіна величезна (за приблизними підрахунками – 60 томів). Він започаткував кілька наукових напрямів: аграрну соціологію, соціологію революції, теорію конвергенції тощо.

Основні праці:

«Пережитки анімізму у зирян» (1910), «Шлюб в старовину» (1913), «Злочин і його причини» (1913), «Самогубство як суспільне явище» (1913), «Символи в суспільному житті», «Злочин і кара, подвиг і винагорода» (1913), «Соціальна аналітика і соціальна механіка» (1919), «Система соціології» (1920), «Соціологія революції» (1925), «Соціальна мобільність» (1927), «Соціальна і культурна динаміка» (1937–1941), «Суспільство, культура і особистість» (1947), «Відновлення гуманності» (1948), «Альтруїстична любов» (1950), «Соціальні філософії в століття кризи» (1950), «Суть нашої кризи» (1951), «Шляхи і

влада любові» (1954), «Інтегралізм – моя філософія» (1957), «Влада і мораль» (1959), «Взаємна конвергенція Сполучених Штатів і СРСР до змішаного соціокультурного типу» (1960), «Далека дорога. Автобіографія» (1963), «Головні тенденції нашого часу» (1964), «Соціологія вчора, сьогодні і завтра» (1968).

«Ми живемо в світі, де багато не таких як ми, але і де зовсім немає абсолютно чужих нам»

Е.Гіденс

Гіденс Ентоні (1938 р.) – англійський соціолог, який протягом своєї плідної кар'єри утвердився як провідний інтерпретатор класичної соціологічної теорії, як розробник сучасного аналізу класів й стратифікації і як фахівець із питань теорії структуризації.

Ентоні Гіденс народився і виріс в Едмонтоні (Лондон) у небагатій сім'ї. Він був першим з членів його сім'ї, хто вступив до університету. Е. Гіденс отримав ступінь бакалавра соціології та психології в університеті Халл (1959), а потім ступінь магістра в Лондонській школі економіки. Пізніше він здобув докторський ступінь у Королівському коледжі в Кембриджі. У 1961 році почав працювати в Університеті Лейчестера, де викладав соціальну психологію. У 1969 році отримав посаду в Кембриджському університеті, де працював тривалий час як співробітник Королівського коледжу і в кінцевому підсумку отримав звання професора (1987). У період 1997–2003 рр. був директором Лондонської школи економіки і членом Консультативної ради Інституту суспільно-політичних досліджень. Е. Гіденс – лауреат премії принца Астурійського (2002, соціальні науки), один із засновників відомого наукового видавництва «Політі Прес», був радником колишнього прем'єр-міністра Великобританії Тоні Блера. Постійно бере участь у діяльності мозкового центру «Полней Нетворк». У 2004 році Гіденсу за наукові досягнення вручений титул пера.

У науковій кар'єрі Гіденса можна виділити три виразні періоди. У 1970-ті роки він займається виробленням нового подання про соціологію на підставі критичного аналізу класиків. У кінці 70-х та у 80-ті роки його головний інтерес пов'язаний зі створенням і розвитком теорії структуризації. З

початку 1990-х років Гіденс звертається до тем модерну, глобалізації та політичних проблем.

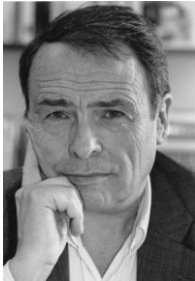
У своєму баченні соціології Гіденс відкидає соціологічний позитивізм Дюркгайма і протиставляє йому близький до веберівського метод „подвійної герменевтики”, в основі якого – переконання в тому, що соціологи, на відміну від представників природничих наук, повинні інтерпретувати соціальний світ. У теорії структурації Гіденс робить спробу створити моністичне уявлення про соціальну реальність, в якому елімінується опозиція діяльнісного (суб’єктивного) та структурного (об’єктивного) аспектів. Із цією метою він вводить концепцію «дуальності структури», згідно з якою структура є одночасно засобом здійснення діяльності та її результатом. В останніх працях Гіденс вивчає відмінності між традиційною та посттрадиційною культурами (премодерном і модернізмом) з точки зору їх впливу на ідентичність, інтимні стосунки і політичні інститути.

На теоретичні погляди Е.Гіденса сильно вплинула філософія Хайдеггера, зокрема концепція інтерпретації часу й буття. Гіденс використовує постулат Хайдеггера про те, що ні простір, ні час не можуть розглядатися в сучасній філософії та соціальній теорії в трактуванні Канта як «структура» (рамки) соціальних об’єктів та їх діяльності. Поняття простору і часу можуть інтерпретуватися лише як постійне спадкоємне змішання присутності та відсутності. Насамперед Гіденс виступає проти сталих аксіоматичних теорій «функціоналізму» і «еволюціонізму». За його визначенням, «функціоналізм» є доктриною, яка: постулює наявність «потреб» соціальних систем і товариств; забезпечує визначення шляхів, якими суспільства задовольняють ці потреби; постає поясненням того, чому приватні і конкретні соціальні процеси відбуваються саме так, як вони відбуваються. Подібне трактування «функціоналізму» включає в себе як «нормативний функціоналізм» Парсонса, так і «конфліктний функціоналізм» Мертона.

Як інтерпретатор класичної соціологічної теорії Ентоні Гіденс відомий завдяки праці «Капіталізм і сучасна соціальна теорія» (1971). Почавши з «Нових правил соціологічного методу» (1976) і «Центральних проблем соціологічної теорії» (1979) та продовживши «Конституцією суспільства» (1984), він розробив інтерпретацію взаємозв'язку структури і волі, в якій примат чи окремий статус не належить жодній із них. У працях «Сучасний критичний аналіз історичного матеріалізму» (1981), «Нація, держава і насильство» (1985) і «Наслідки сучасності» (1990) ця концепція застосовувалася для критичного аналізу провідних еволюційних і пов'язаних із розвитком теорій, а також як засіб оцінки соціальної зміни з метою їх заміни. В останньому із згаданих викладів і в книзі «Сучасність і самоідентичність» (1991) Гіденс торкається теорій постмодерну і постмодернізму, вводячи замість них поняття «недавня сучасність» і «радикалізований модерн», в яких більшість змін, поданих як «постмодерн», розглядаються як неявно присутні у «модерні». У «Наслідках сучасності», «Сучасності і самоідентичності» та «Перетворенні близькості» (1992) ці теми отримують розвиток у дослідженні більш широких значень «радикалізованої сучасності», що змінюють концепцію «самоідентичності», нові можливості соціальної перебудови і демократизації.

Ентоні Гіденс є автором понад 34 книг і 200 статей, есе і рецензій.

Основні праці: «Капіталізм і сучасна соціальна теорія: аналіз праць Маркса, Дюркгайма і Макса Вебера» (1972); «Класова система розвинутих суспільств» (1973); «Центральні проблеми соціологічної теорії» (1979); «Сучасна критика історичного матеріалізму» (1981); «Соціологія» (1982); «Політика, соціологія і соціальна теорія: зустріч з класичною і сучасною соціальною думкою» (1982); «Класи, влада і конфлікт» (1982); «Конституція суспільства» (1984); «Нація, держава і насильство» (1985); «Класова структура розвинених суспільств» (1986); «Наслідки сучасності» (1990) та ін.

*«Схематично світ розбився на два табори: табір панів і рабів. Вибір стає карикатурним, і не витримує критики»
П. Бурдьє*

Бурдьє П'єр (Pierre Bourdieu) (1930-2002) – французький філософ, соціолог та культуролог, представник постструктуралізму.

Народився 1930 р. у сім'ї поштового урядника.

В 1955 р. закінчив Вищу педагогічну школу в Парижі (Ecole normale supérieure) зі спеціальності «Філософія» (вчителями Бурдьє були Альтюссер та Фуко), він почав викладати філософію в ліцеї невеличкого містечка Мулен, проте в 1958 р. переїздить в Алжир. Там він продовжив викладацьку діяльність і почав дослідження як соціолог. Саме Алжиру, алжирським робітникам і дрібним підприємцям присвячені перші опубліковані соціологічні праці, а саме: «Соціологія Алжира» (1961), «Робота і робітники в Алжирі» (1964). Тоді ж він переїздить в м. Лілль, а потім в Париж. Там 1964 р. заступає на посаду директора-дослідника у Вищій практичній дослідницькій школі у Парижі (Ecole pratique des hautes études). В 1975р. він заснував і очолив Центр європейської соціології, який мав і має широкі міжнародні контакти і програми, а також журнал «Наукові праці в соціальних науках» («Actes de la recherche en sciences sociales»), який станом на сьогоднішній день є одним із провідних соціологічних журналів поряд із «Французьким соціологічним журналом» («Revue française de sociologie»). Дійсний член Французької академії (з 1981 р.), завідував кафедрою соціології у Коллеж де Франс. Автор праць із соціології влади і політики, соціальної стратифікації суспільства і „символічних капіталів” різних груп, мистецтва і масової культури.

Теоретичною основою соціології Бурдьє є концепція подвійного структурування. Він визнає, що соціальна реальність структурована в аспекті соціальних відносин, що виявляється в розподілі різноманітних ресурсів (капіталів) матеріального і нематеріального характеру та в аспекті уявлень людей про ці відносини і про світ. Обидві позиції пов'язані діалектично. Центральним поняттям соціології Бурдьє є «габітус» – структуруюча структура, яка поєднує минуле, теперішнє, майбутнє, породжуючи схожі, стійкі у часі і просторі практики, впорядковуючи їх. Головне завдання соціології, за Бурдьє, полягає у виявленні глибинних структур різноманітних сфер, що становлять соціальний універсум, а також механізмів, які задіяні в процесах його відтворення і трансформації. Соціологія Бурдьє критична, рефлексивною, його діалектичне мислення спрямоване на критику не лише соціальної або політичної реальності, а й на саму соціологію як інструмент пізнання соціального світу. Тому Бурдьє постійно звертався до питань онтологічного та соціального статусів у сучасному суспільстві, свободи й визначеності при виборі предмета та об'єкта дослідження, незалежності і політичної заангажованості соціологів. Застосування соціологічного аналізу до самої соціології формує нову галузь соціологічного знання, яку можна означити як соціологію соціології, або соціоаналіз, як його називає Бурдьє.

Коло наукових інтересів: соціологія влади та політики; соціальна стратифікація; соціологія культури; соціологія освіти; загальнотеоретичні проблеми й категоріальний апарат соціології; проблеми соціального пізнання.

Помітним є внесок Бурдьє в розвиток соціології політики. За його концепцією певні сукупності соціальних відносин та сформовані ними соціальні позиції складають «поля», кожне з яких характеризується специфічним типом влади («капіталом»). У кожному з «полів» точиться боротьба як за володіння певним «капіталом», так і за

утвердження певної системи розподілу «капіталів». Будь-яка влада тримається не тільки й не стільки на насильстві, скільки на визнанні її легітимною. Влада в тому чи іншому «полі» здебільшого полягає в можливості нав'язування власної системи значень, ієрархії цінностей, «правил гри» тощо, які набувають характеру самоочевидних («символічне насильство»). Оскільки легітимність влади передбачає несвідоме прийняття панівних значень та цінностей, мова йде не про свідомий обман, а про структурні примуси. Ці примуси здійснюються за посередництва «габітусу» – сукупності схем сприйняття, яка формується досвідом соціалізації в певній соціальній позиції та продукує відповідні уявлення і поведінку.

Особливу роль у суспільстві, за цією концепцією, відіграє «поле політики» – решта «полів» відрізняються ступенем власної автономії щодо нього. Вплив політичної влади на інші поля здійснюється переважно не за рахунок прямого втручання, а за рахунок структурної подібності «полів» (гомології) та можливості обміну одних «капіталів» на інші (реконверсії).

Мінливість структури «полів» вимагає аналізу історії боротьби агентів у ньому задля пояснення сучасного його стану. Дослідження «полів» також має включати як аналіз того, що сприймається як очевидне, так і саморефлексію дослідника.

При визначенні й вивченні суті соціальних відносин Бурдьє запропонував використовувати одночасно два принципових підходи: 1) структуралізм (у соціальній системі існують об'єктивні структури, які не залежать від свідомості і волі людей, проте спроможні стимулювати ті або інші намагання або устремління); 2) конструктивізм (дії людей зумовлені життєвим досвідом, процесом соціалізації, «формують соціального агента як справді практичного оператора конструювання об'єктів»).

Теорія Бурдьє вважається інтегральною соціологічною теорією і являє собою спробу подолання протиріч між мікро- і макроаналізом, агентом і структурою, що породжує так звані «парні поняття» (англ. paired concepts). В основі теорії Бурдьє лежать, насамперед, фундаментальні ідеї класиків, що виражають два полярних підходи до визначення об'єкта соціології: це дослідницька програма Маркса, вихідним пунктом якої є загальнорозуміюча структура (суспільно-економічна формація), і програма Вебера, який виходить з концепту соціальної дії.

Згідно з поглядами П.Бурдьє, соціальний простір – це логічно мислимий конструкт, свого роду середовище, в якому здійснюються соціальні відносини. Соціальний простір не збігається із фізичним, однак фізичний простір намагається увійти у відповідність до соціального. Соціальний простір можна описати як сукупність полів, специфічних однорідних „під-просторів” (наприклад, поле літератури, економічне поле тощо), влада над якими дає можливість володіти дефіцитними благами – капіталом. Саме розподіл різних видів капіталу (економічний, культурний, соціальний, символічний) у соціальному просторі і структурує його. Бурдьє є автором близько 30 книг і кількох статей.

Основні праці:

«Відтворення» (1970); «До соціології символічних форм» (1970); «Політична онтологія Мартіна Хайдеггера» (1976); «Відмінності» (1979); «Питання соціології» (1980); «Практичний зміст» (1980); «Урок про урок» (1982); «Початки» (1987); «Відповіді» (1992); «Правила мистецтва» (1993) та ін.

*«Для отримання нового знання
необхідна дослідницька свобода, яку
повинна гарантувати держава»
Н.Смелзер*

Смелзер Нейл Дж. (Neil J. Smelser) (1930) – видатний американський соціолог, почесний професор Каліфорнійського університету в Берклі, представник еволюційного функціоналізму. Один із творців економічної соціології як повноцінної соціологічної дисципліни.

Н.Смелзер народився в невеличкому містечку Кахокі в штаті Міссурі, але незабаром його батьки переїхали у Фенікс, штат Арізона. Батько викладав ораторське мистецтво і драму в коледжі, а мати – англійську та латинську мови в школі. У Феніксі Н.Смелзер жив до 18 років, доки не вступив до Гарвардського університету. У 1952 р. він отримав ступінь бакалавра в Гарвардському університеті. З 1952 по 1954 р. навчався в Оксфордському університеті (Англія) як стипендіат Родса, де вивчав філософію, політику та економіку.

Н.Смелзер отримав докторський ступінь у Гарвардському університеті в 1958 р. і почав свою кар'єру як професор соціології в Каліфорнійському університеті в Берклі, де займався викладацькою діяльністю понад 30 років. У 1994 р. він звільнився з Каліфорнійського університету в Берклі і став його почесним професором. За час роботи в Берклі Н.Смелзер обіймав багато адміністративних посад, в тому числі – помічник канцлера студентської ради (1965), голова факультету соціології (1974–1976, 1991–1992), факультетський представник у Раді регентів (1985–1987). Він також був консультантом Нобелівського комітету з економіки в 1989 р.

Після закінчення викладацької діяльності в Берклі Н.Смелзер став директором найбільшого дослідного центру в галузі соціальних наук при Стенфордському університеті – Центру перспективних досліджень у галузі поведінкових наук (1994–2001).

Н.Смелзер дуже відомий у світовому соціологічному співтоваристві. З 1986 р. він був членом виконкому Міжнародної соціологічної асоціації, а в 1991 р. обраний її віце-президентом і головою програмного комітету XIII Соціологічного конгресу в 1994 р. У 1995–1996 рр. він займав посаду президента Американської соціологічної асоціації.

Є членом редколегій багатьох соціологічних журналів, був редактором провідного американського соціологічного журналу «Sociological Review», а також членом Американської академії мистецтв і наук (The American Academy of Arts and Sciences, AAAS).

Смелзер досліджував соціально-психологічні аспекти колективної поведінки, вплив різних соціальних інститутів (політичних, правових, релігійних та ін.) на економічне життя суспільства. Автор праць з економічної соціології, теорії колективної поведінки, соціології освіти, теорії соціальних змін, порівняльних методів дослідження.

Соціологічні розвідки Н.Смелзера найбільш тісно пов'язані зі структурним функціоналізмом Т. Парсонса, з яким він написав спільну книгу «Економіка і суспільство» (1956). Вони доводили, що економіка є основним соціальним інститутом. Смелзер продовжував займатися економічною тематикою й надалі. У праці «Соціальні зміни у промисловій революції» (1959) він досліджував теорію диференціації та її вплив на інституційний розвиток у ході промислової революції в Англії. На його книзі «Соціологія економічного життя» (1963, 1965), виданій у російському перекладі в 1965 р., виросло ціле покоління соціологів-шестидесятників, які згодом стали лідерами соціологічної думки.

У праці «Теорії колективної поведінки» (1962) Н.Смелзер розробив концепцію ціннісно-орієнтованої колективної поведінки – інтерпретації соціальних рухів із позицій функціоналізму. У механізмах формування масової дії він виділяє когнітивні компоненти: єдність поглядів, цінностей і вірувань її учасників. Учений стверджував, що в умовах швидких соціальних змін, таких як економічний розвиток, підринається значення консенсусу в суспільстві і зароджується колективний протест. Він підкреслив роль економічних і соціальних умов, які кристалізуються в колективних настроях і поведінці. Його напрацювання сприяли подальшим дослідженням у цій галузі і продовжують відігравати важливу роль у концепції колективної дії.

Смелзер передусім відомий завдяки підручнику «Соціологія» (1988), який вийшов у Росії в 1994 р. і тривалий час був єдиним перекладним підручником із соціології на пострадянському просторі, користуючись величезною популярністю. Донині цей підручник витримав три видання, що є дуже яскравим свідченням якості лекційного курсу.

Н.Смелзер – практикуючий психоаналітик, який прагне примирити психологічний акцент на особистості та поведінці із соціально-структурними чинниками функції і ролі. Його „Соціальні обрії психоаналізу” (1999) є найбільш досконалою працею у цій галузі.

Основні праці:

«Відтворення» (1970); «До соціології символічних форм» (1970); «Політична онтологія Мартіна Хайдеггера» (1976); «Відмінності» (1979); «Питання соціології»(1980); «Практичний зміст» (1980); «Урок про урок» (1982); «Ното academicus» (1984); «Початки”» (1987); «Відповіді» (1992); «Правила мистецтва» (1993) та ін.

«Нас всіх «глобалізують», а бути «глобалізованим» означає ніщо інше як мати те, що мають всі»

З.Бауман

Бауман Зигмунд (1925) – польсько-англійський соціолог. Професор Університету Лідса, відомий завдяки дослідженням Голокосту і постмодерністського консумеризму. До сфери його наукових інтересів входять глобалізація, антиглобалізм/альтерглобалізм, модерн, постмодерн.

Зигмунда Баумана, що носить скромне звання професора соціології, знають у всьому світі. Саме він вважається першовідкривачем терміна „глобалізація”. Саме за його працями, присвяченими глобалізації та постмодернізму, студенти всього світу вивчають ці явища.

Народився в родині польських євреїв. На самому початку Другої світової війни (1939), рятуючись від окупації Польщі німецькими нацистами, родина Бауманів виїхала до СРСР. Молодий Зигмунд, тоді переконаний комуніст, пішов добровольцем до прорадянської Вільної Польської Армії (Polish First Army). Брав участь у битві при Кольберзі (нині Колобжег) та Берлінській операції, за що був нагороджений Військовим хрестом за доблесть у травні 1945 року. Дослужившись до чину капітана, як політичний комісар продовжив (під псевдонімом „товариш Степан”) службу в органах державної безпеки (КВВ) Польської народної республіки.

Паралельно зі службою Бауман вивчав соціологію у Варшавській академії соціальних наук – польському аналогові Вищій партійній школи. Оскільки соціологія як спеціальність була тоді виключена з навчальних планів за свою «буржуазність», продовжив навчання на філософському факультеті Варшавського університету.

Серед його вчителів були провідні соціальні філософи Польщі – Станіслав Оссовський та Юліан Гохфельд.

Хоча в КВУ Бауман дійшов до майора, але його досягнення були раптово поставлені під загрозу в 1953-му. Його батько, що дотримувався сіоністських поглядів, зв'язався з ізраїльським посольством з приводу можливості еміграції в Ізраїль. Незважаючи на те, що Зигмунд був послідовним противником сіонізму, він був звільнений з держбезпеки, що, втім, не завадило йому закінчити навчання в університеті. У 1954–1968 роках він постійно працює у Варшавському університеті.

Під час свого виїзду в Лондонську школу економіки Бауман під науковим керівництвом Роберта Макензі закінчив роботу над докладним дослідженням історії британського соціалістичного руху, що вийшло окремою книгою в 1959 році польською мовою (1972 р. доповнене й перероблене видання опубліковане англійською). Це була перша книга Баумана; потім були «Соціологія на кожен день» («Socjologia na co dzień», 1964; згодом вона стала основою для випущеної в 1990 році англійської праці «Думки по-соціологічному») і ряд інших книг, розрахованих як на фахівців, так і на широку аудиторію. У них автор виступає з марксистських позицій, але не в руслі офіційної ідеології країн східного блоку, а на основі марксизму Антоніо Грамші з домішкою «філософії життя» в інтерпретації Георга Зіммеля. Через свою близькість до критичної теорії західного марксизму він так і не отримав професорське звання, незважаючи на те, що де-факто виконував обов'язки Юліана Гохфельда після призначення останнього заступником директора Паризького Департаменту соціальних наук ЮНЕСКО в 1962 році.

В умовах посиленого політичного тиску в результаті антисемітської кампанії міністра-популіста Мечислава Мочара Бауман в січні 1968 року відмовився від членства в правлячій Польській об'єднаній робітничій партії. Врешті

курс Мочара вилився в антисемітську чистку березня 1968 року, коли більшість критично мислячих інтелектуалів єврейської національності були виселені з країни. Бауман, звільнений з університету, був змушений відмовитися від польського громадянства, щоб виїхати з Польщі. Спочатку він емігрував до Ізраїлю і деякий час викладав в Університеті Тель-Авіва. Упродовж 1971–1990 рр. обіймає посаду професора соціології в Університеті Лідса. Працюючи у Великобританії, Зигмунд Бауман, уже як мислитель-постмодерніст, здобув світове визнання, маючи значний вплив на різноманітних авторів, від нових лівих до лібералів. Із кінця 1990-х він є одним із визнаних теоретиків альтерглобалістського руху.

Він є автором таких книг, як «Індивідуалізоване суспільство», «Мислити соціологічно», «Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства», «Свобода». Нині Бауман – професор університетів Лідса та Варшави, почесний доктор університету Осло, володар престижних наукових премій (європейської премії Амальфі з соціології та соціальних наук, премії Теодора Адорно, премії фонду подружжя Гавл «Vize 97»).

Основні праці: «Соціалізм: активна утопія» (1976); «Герменевтика і соціальні науки» (1976); «Законодавці та інтерпретатори» (1987); «Натяки постмодерності» (1995); «Мислити соціологічно» (1996); «Глобалізація: людські наслідки» (1998); «Індивідуалізоване суспільство» (2002); «Соціологія на кожен день» (1964); «Думки по-соціологічному» (1990); «Текуча сучасність» (2008).

ВІТЧИЗНЯНА СОЦІОЛОГІЯ

Соціологічна думка в Україні – соціологічні ідеї, концепції, гіпотези, проблеми, котрі виникали й вирішувались в Україні чи поза її межами, були безпосередньо пов'язані з колом тих життєво важливих завдань існування української держави, які не могли не розглядатись вітчизняними дослідниками.

Основні представники: М.Драгоманов, М.Грушевський, В.Липинський, Б.Кістяківський.

*«Кожен, хто іде служити народу,
одягає на себе терновий вінок»
М.Драгоманов*

Михайло Драгоманов (1841-1895) був одним із засновників української соціології, людиною, що перша використала поняття "соціологія" в курсі своїх лекцій.

Найбільш відомі твори М.Драгоманова: «Вопрос о значении Римской империи и Тацит», «Чудацькі думки про українську національну справу», «Шевченко, українофіли і соціалізм», «Положение и задачи науки древней истории».

Михайло Драгоманов вважав соціологію універсальною, але й точною наукою про суспільство. Він досить критично ставився до деяких концептуальних положень позитивізму О.Конта й органістичної теорії суспільства Г.Спенсера.

На думку М. Драгоманова, соціологія – це наука про діяльність людини в суспільстві, тому вона повинна містити такі ж узагальнення, формулювання законів, як і точні науки. Для цього необхідно використовувати соціологічний метод «логічної семантики», котрий означає класифікацію, типізацію та аналітичне групування суспільних явищ.

Структура суспільства, за М.Драгомановим, має три основні підсистеми:

- матеріал, з якого складаються суспільства (індивіди, народності);
- суспільства (їхні форми: сім'я, клас, державний союз, міждержавний союз);
- продукти суспільної діяльності (матеріальні та моральні).

Продовженням і розвитком соціологічного методу є порівняльний, або компаративний метод, яким часто користується вчений. Широко послуговуючись порівняльним методом, М. Драгоманов вивчає:

- різні соціальні, етнічні групи, а також їхніх представників у різні історичні періоди;
- життя сучасних йому народів, які перебували на примітивній стадії розвитку, що дає можливість перевірити факти стародавньої історії;
- певні артефакти минулого, що відобразилися у фольклорі, звичаях, народних традиціях.

Частиною соціологічного методу є принцип історизму у формі системного, конкретно-історичного підходу.

Розвиток суспільства за ним пов'язаний із впливом багатьох різноманітних факторів: економічних, політичних, культурних, духовних. Отже, М. Драгоманов реагує на спроби зобразити всю різноманітність суспільних явищ як наслідок дії якого-небудь єдиного фактора – чи то економічного, чи то географічного.

Досить активно використовує М. Драгоманов поняття стан, клас, маси, корпорація. Визначаючи класи, він виходив із поділу суспільства на людей "м'язової та розумової праці". На соціальну структуру, вважав він, впливають не лише економічні відносини, спосіб виробництва, але й активність політичних, соціокультурних та інших учасників соціального процесу.

Поділ суспільства на можновладні й бідні класи пояснюється існуванням приватної власності, що є певним історичним явищем, яка виникає на досить високому рівні

розвитку суспільства. Як історичне явище приватна власність не вічна та з часом поступиться місцем власності колективу.

Основними чинниками суспільного прогресу М. Драгоманов вважає: економічний прогрес, вільну науку та філософію, а також культуру.

У поглядах на історичний процес у цілому і на окремі його сторони, зокрема на прогрес, Драгоманов проявив себе глибоким мислителем. Його ідеї про закономірний і об'єктивний характер прогресу як неминучого настання корінних змін у суспільстві, про роль народу, цього основного рушія прогресу, про національне й інтернаціональне суперечать уявленню про Драгоманова як, головним чином, ліберального діяча і мислителя.

У відомого, російського соціолога М. М. Ковалевського як відомо, прогрес – це «гармонія» і «солідарність» у суспільстві, а в С. Гогоцького – «усталеність», непорушність державних основ. У Драгоманова ж – це боротьба за найсправедливіший лад на землі (хоч багато в чому для нього і неясний), за визволення від нужди і рабського безправ'я, за такий національний розвиток, який не перечив би розвитку інших народів. В цьому корінна відмінність його поглядів на прогрес від буржуазно-ліберальних.

Роль Драгоманова в розвитку ідей прогресу в 70–80 роках досить помітна. Вона була б іще помітнішою і вагомішою, якби Драгоманов був тісніше пов'язаний з визвольним рухом безпосередньо, якби він жив не в еміграції, а на своїй рідній землі. Тоді для нього були б яснішими ті нові тенденції, що виникли в соціальних відносинах наприкінці 80-х – на початку 90-х років: значне зростання робітничого руху, поширення марксистських ідей, розвиток політичних форм класової боротьби трудящих.

Однак, навіть стислий аналіз поглядів Драгоманова на історичний процес свідчить про їх прогресивність для свого часу. В багатьох випадках вони відповідали корінним вимогам революційно-визвольного руху 70–80 років у Росії і на Україні,

відіграли помітну роль у розвитку ідей прогресу, в підготовці до сприйняття передовими верствами суспільства історичного матеріалізму.

Соціальний прогрес, маючи незворотний характер, є закономірним, вільним від випадковостей процесом, який має власну логіку. Суспільно-історичний рух не є прямолінійним і зазнає змін темпу, тимчасових зупинок, відкатів назад, повернення до вже пройдених етапів.

Говорячи про соціальну еволюцію, М. Драгоманов, поряд із поступовим переходом суспільства на більш високий ступінь, визнавав і революційний шлях. Та перевагу він надавав поступовому, невибуховому, стрибкоподібному, прогресивному рухові суспільства, в якому люди мають більші можливості для індивідуального та громадського самовираження й розв'язання власних життєвих проблем.

Значне місце у творах М. Драгоманова посідають проблеми політичних відносин. Він вважається фундатором політичного лібералізму в Україні. Відносини між державою та суспільством, між загальногромадськими пріоритетами й особистими правами та індивідуальною свободою є предметом дослідження політичної соціології М. Драгоманова.

Основні праці:

«Малоросія в її словесности» (1870); «Що таке українофільство» (1881); «Чудацькі думки про українську національну справу» (1891); «Листи на Наддніпрянську Україну» (1894); «Грінченко Б. Драгоманов М. Діалоги про укр. нац. справу» (1994).

*«Постійно шукати і ніколи не
задовольнятися тим, що пізнав»
М.Грушевський*

Грушевський Михайло (1866–1934) – український історик, соціолог, громадський та політичний діяч. Народився у м. Хелмі. Виріс на Кавказі – спочатку в Ставрополі, а потім у Владикавказі. Навчався в Тифліській гімназії, Київському університеті (історико-філологічний факультет). Працював в університеті під керівництвом Володимира Антоновича. Активний член Київської Громади, голова Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка у Львові, редактор „Наукових записок” цього товариства. В 1919 р. був ініціатором створення „Вільного українського соціологічного інституту” у Відні. З березня 1917 по квітень 1918 року – голова Української Центральної Ради.

Уперше почав застосовувати в українській історіографії історико-соціологічний метод, розроблений на рубежі XIX і XX ст. європейським позитивізмом. Основа соціологічних інтересів М. Грушевського – фактори соціальної еволюції, закони суспільного розвитку, суть соціології тощо. Критично оцінюючи західні соціологічні теорії (О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса та ін.), М. Грушевський обґрунтував неможливість моністичного розуміння історії, а також неправомірність застосування природничого розуміння закону для пізнання соціальної реальності. У суспільстві, за його переконаннями, можуть діяти лише емпіричні закони, які виключають автономність і механічність соціального процесу, оскільки слід рахуватися із психологією, елементами доцільності й моральної регуляції людської спільноти. Крім того, наведені закони діють лише в окремих сферах соціального життя.

Соціальний процес, на думку М. Грушевського, характеризується певним ритмом, тенденціями, формами.

Завдання соціології саме в тому і полягає, щоб, відкидаючи мінливе, випадкове, вибрати типове, постійне, те, що становить власне основу соціального ритму. Український вчений обґрунтував думку, що характерними тенденціями соціального розвитку є диференціація й інтеграція. Чергування цих тенденцій відбувається під впливом комбінації факторів, проте в певному соціальному просторі й часі можуть переважати то економічні, то релігійно-психологічні, то соціально-політичні факти та ін. Отже, М. Грушевський, по суті, відстоював розуміння динаміки суспільної еволюції, близьке сучасним посткласичним теоріям.

В українській соціології М.Грушевський виступає як один із засновників і прихильників української ідеї. Він розробив власне розуміння суспільного процесу і політичного розвитку. Сутність історіософської та соціальної концепції М. Грушевського ґрунтується на трьох основних поняттях: народ, держава і герой в історії. В народі Михайло Грушевський бачив дієву силу історії. Досліджуючи історію українського народу, він висуває ідею „національної самооборони” і „національної смерті”. Вся історія українського народу – це пробуджена енергія національного самозбереження перед небезпекою видимої національної загибелі. На такому історичному ґрунті виростають ідеали українського народу: свобода, рівність і народний ідеал справедливості або автономії.

Розглядаючи еволюцію так званої класової держави, Михайло Грушевський робить висновок, що такий процес характеризується значним загостренням конкурентної боротьби в самій керуючій верхівці за владу, відзначає суперечності, які виникають між військовими і духовенством, аристократією палацовою і провінційною і т.п. Він звертає увагу на потужну силу, якою виступає національне почуття.

У своїх працях М. Грушевський утверджує думку про те, що не Україна вийшла з Київської Русі, а навпаки, Київська Русь стала першою формою українського життя.

У соціологічному розрізі М. Грушевський прагне з'ясувати питання про роль держави в історичному розвитку. Звертаючись до соціально-історичного минулого він стверджує, що Київська держава виникла на своєму рідному ґрунті й український народ завжди прагнув до соціального і національного визволення, до створення української державності. У поглядах Михайла Грушевського на соціальну природу держави відбився вплив концепцій Миколи Костомарова, Михайла Драгоманова, Сергія Подолинського, Михайла Павлика та ін. Концепція суверенності держави України, яка буде відносини з іншими державами на рівноправних умовах, була втілена М.Грушевським у його автономно-федералістичних поглядах, що базувалися на твердому переконанні, що автономія України буде опиратися на чесну, справедливу федерацію з Росією. Пізніше Грушевський стає на позиції проголошення суверенітету України.

Отже, створена ним цілісна концепція українського соціально-історичного процесу увібрала в себе як кращі здобутки світової науки, так і досягнення сучасної йому української соціальної та громадсько-політичної думки.

Закономірно, що для радянської влади впродовж наступних десятиліть він залишався не ким іншим, як „українським буржуазним істориком”, одним із головних ідеологів і ватажків буржуазно-націоналістичної контрреволюції в Україні. Тільки в незалежній Україні ім'я Михайла Грушевського знайшло справжнє визнання.

Основні праці:

«Історія України-Руси (багатотомник)» (1904–1936 рр.); «Нарис історії українського народу» (1904); «Про українську мову й українську справу» (1907); «Освобождение Звільнення Росії та українське питання» (1907); «Про українську мову і українську школу» (1912); «Як жив український народ» (1915); «На порозі Нової України: гадки і мрії» (1918); «Початки громадянства (Генетична соціологія)» (1921).

*«Державу українську може
здійснити наша любов до неї, а не
зненависть до її ворогів»
В.Липинський*

Липинський В'ячеслав (1882–1931) – видатний український історик, політолог, соціолог.

Народився в польській сім'ї в селі Затурці на Волині. До дванадцяти років Липинський навчався у домашніх вчителів, потім навчався в Луцькій підготовчій школі, Житомирській гімназії. У 1900 році вступив до першої класичної гімназії м. Києва, де став членом Української студентської організації („Громадт”). Одночасно Липинський бере участь у роботі Польської студентської організації („Кола”), яку він безуспішно намагався об'єднати з „Громадою”.

У 1903 році після служби в російському драгунському полку Липинський продовжує навчання в Ягелонському університеті (Краків), де вивчає агрономію та історію, а у 1906–1907 рр. займається соціологією у Женевському університеті. У 1909 році Липинський публікує свою першу велику працю „Шляхта на Україні”, в якій намагався усвідомити завдання шляхетського стану в житті українського народу; його соціальне призначення. Він вважав, що українська шляхта, як певна соціальна верства в українському суспільстві, зникла уже у ХІХ ст., справа національного відродження України потребує її відродження як частини національної еліти, котра сприятиме становленню незалежної національної держави. У 1912 р. Липинський видає велику працю „Z dziejow Ukraine”, присвячену тим періодам української історії, коли, перебуваючи під владою Литви і Польщі, в українському народі прокинулось прагнення до національної незалежності й створення суверенної держави. Липинський став

ідеологом консервативного крила прихильників державної незалежності, очоливши групу „Вільна Україна”. Національна незалежність і вільна Україна були для нього двома головними частинами українського національного процесу й мали абсолютну практичну та моральну цінність. Нездатність українських патріотів-федералістів визнати ці цінності як пріоритетні, вважав він, стала однією з основних причин, які перешкодили створенню незалежної держави під час революції 1917–1920 рр.

Під впливом ідей Липинського головними критеріями для визначення національності стають територія, загальний історичний досвід, інститути, типи еліт. У 1920 році в еміграції Липинський разом зі своїми однодумцями засновує партію ”Український союз хліборобів-державників”, видає журнал „Хліборобська Україна”, який стає головним рупором українського консервативного руху. У цьому журналі Липинський публікує свої знамениті „Листи до братів-хліборобів”. Метою УСХД була боротьба за встановлення в Україні „класократичного” устрою у формі традиційного гетьманату.

Політична соціологія Липинського народжується з ідеологічних, політичних і військових конфліктів, які потрясли Європу на початку ХХ ст. Вчення Липинського про ідеологію, як інші частини його соціологічної концепції, підпорядковане пошуку теоретичного вирішення основного практичного питання – побудови незалежної української держави. Ідеологія, вважав він, покликана дати правильну орієнтацію напівусвідомленим інстинктивним рухам етносу до національної незалежності. Для Липинського ідеологія – це частина загальнонаціональної справи побудови національної держави. У соціологічному вченні Липинського ідеологія відіграє інструментальну роль. Її головне завдання зводиться до того, щоб бути могутнім ефективним засобом у національному відродженні. Ідея, слово, вважає вчений, не мають справжньої цінності за

межами виконання основного історичного завдання, яке стоїть перед кожною нацією, – досягнення справжнього національного суверенітету.

На формування світогляду Липинського мали великий вплив ранні теорії соціології конфлікту, західноєвропейський раціоналізм, теорії еліти і польська історична консервативна школа. Головною теоретичною концепцією Липинського–соціолога є його теорія організації національних еліт та їх кругообігу.

Згідно з його поглядами, кожна нація твориться елітою, яка здобула владу у своєму суспільстві. Щоправда, у своїх творах Липинський термін „еліта” не вживав, а користувався поняттями „національна аристократія”, „провідна верства”, „правляча верства”. Липинський вказав на три методи організації національної аристократії: класократію, охлократію і демократію. Він вивів певну структуру сучасного йому суспільства, виділивши такі класи: промисловий, хліборобський, фінансовий і купецький, інтелігенція. У кожному з класів Липинський виділяв стани: організаторів – „пани” і організованих – „народ”. Для перших характерна більша активність і більша індивідуальна сила, а для других – сила більшості і сила кількості.

Основні праці:

«Шляхта на Україні» (1909); «Z dziejow Ukrainy» (1912); «Україна на переломі» (1920); «Релігія і церква в історії України» (1925); «Покликання «варягів» чи організація хліборобів» (1925); «Листи до братів-хліборобів» (1926); «Теорія управління» (1927).

*«Кожний громадянин повинен
бути духовно діяльним у сфері права і
по-своєму творити його»
Б.Кістяківський*

Богдан Кістяківський (1868-1920 рр.) – філософ, соціолог, правник. Вважав, що головним завданням у сфері соціальних наук є перетворення соціології на справжню науку про суспільство. Свої думки з цього приводу він виклав у працях "Суспільство і особа" та "Соціальні науки і право". Завдання соціології як науки, на його думку, такі:

- проаналізувати поняттєвий апарат науки;
 - простежити причинові та необхідні зв'язки у сфері соціальних явищ;
 - визначити роль і значення норм у соціальному процесі.
- Основними засобами соціально-наукового пізнання, за Б. Кістяківським, є обробка соціальних явищ з погляду категорій спільності, необхідності та належності.

Соціальна наука, за ним, може існувати лише при певному рівні узагальнення дійсності, що фіксується в соціально-наукових поняттях. Саме тому Б.Кістяківський наголошує на винятковому значенні методології для утворення наукових понять.

Аргументи Б. Кістяківського на підтримку наукової соціології, модель якої на межі століть натрапила на труднощі, вирізнялись оригінальністю й філософською глибиною. Він захищав тезу про універсальність законів суспільного життя, пропонував методологічний інструментарій соціального пізнання за часів відмови від ідеалів наукового знання, витіснення принципів об'єктивності істини інтуїцією та класовим підходом, обстоював у руслі баденської школи неокантіанства (а саме у провідних теоретиків її він навчався) наукову орієнтацію в аналізі соціального життя. Проблеми

переоцінки підвалин соціології, підведення нового, відмінного від природничо-наукового фундаменту пов'язані з іменами М. Вебера, родоначальників феноменології. До них приєднувався у своїх роздумах український соціолог.

Працював і Б. Кістяківський над подоланням засилля психологізму в соціальних науках. Щоб уникнути в дослідженні людської поведінки впливу мінливих настроїв, очікувань, гри оцінок і намірів, слід зосередитися, вважав він, на констатаціях закономірностей, неупередженому аналізу соціальних явищ, додаючи здобутки теоретичної й описової психології. Б.Кістяківський еволюціонував від позиції соціального психологізму (викладена у праці «Суспільство і особистість», опублікована в Берліні 1899 р., і захищена як дисертація у Страсбурзькому університеті), згідно з яким суспільство є результатом взаємодії індивідів на ґрунті спільних почуттів, ідей, бажань тощо, до розуміння обмеженої ролі психологічних чинників у суспільному житті, до тлумачення суспільства як суспільності, що породжує почуття й прагнення, які не існують поза цією спільністю, як певної однорідності, що виникає в процесі взаємодії, створюється якісно зміною індивідуальних психічних станів.

Б.Кістяківський запропонував три умови для досягнення соціологією науковості. Перша пов'язана з формулюванням основних наукових понять "суспільство", «держава», «право», «культура» тощо. Особливий акцент було зроблено на розгляді категорії «можливість», ступенів історичної релевантності, на критиці формально-логічних методів, на з'ясуванні зв'язку між теоретичними поняттями, схемами інтерпретації і реальним повсякденним світом. Друга умова передбачає виявлення причинних відносин у соціальній сфері, аналіз питань необхідності й випадковості соціальних процесів, можливості й дійсності. Б.Кістяківський наголошував на тому, що головним при аналізі соціальних явищ є виявлення відношень причинності, застосування категорії закону. Хоча застосування категорії закону в соціальних науках відрізняється від

застосування цього закону в природничих, його слід використовувати в поясненні окремого явища, події. Завданням соціології, за Б. Кістяківським, є встановлення причинних зв'язків, що мають характер необхідності. У суспільстві, стверджував науковець, існує певна мережа необхідних відносин, які, переплітаючись, створюють конкретний образ його. Користуючись цією мережею, можна пояснити окремі процеси. Звідси Б. Кістяківський виводить можливість використання абстрагованих формул причинних співвідношень для дослідження соціальних процесів. Запропонований Б. Кістяківським соціологічний атомізм з опорою на емпіричні узагальнення знайшов чимало послідовників. Він і донині залишається одним із досить поширених підходів теоретичної соціології.

Третя умова ґрунтується на вирішенні проблеми цінностей у соціологічному пізнанні. Кістяківський ставив її як проблему аналізу норм і ціннісних регуляторів, що впливають на соціальне життя. У розумінні місця ціннісних міркувань у процесі пізнання, тобто розведення "віднесення до цінності" й оцінки, Б.Кістяківський ішов за М.Вебером. Разом з тим, він сповідував онтологізацію поняття цінності в неокантіанському дусі. Кістяківський обстоював передову на той час думку, що звернення до ціннісних ідей необхідне, оскільки в суспільному житті дослідник стикається зі сплетінням не тільки причинно-наслідкових зв'язків, а й певних уявлень про добро, справедливість, красу тощо.

За ним соціологія – це галузь безумовно ймовірного в соціальних явищах. Для аналізу соціальних понять недостатньо формально-логічних методів. Щоб зрозуміти сутність явища, необхідно поставити його в причиново-наслідкові та телеологічні відносини. Лише встановивши, що стало причиною явища чи для чого воно слугує, можна зрозуміти його.

Звідси закон – основа побудови наукової соціології. Закон є відображенням безумовної необхідності й тотожний з позапро-сторовістю та позачасовістю.

Викладаючи своє бачення соціології як науки, Б.Кістяківський звертається до марксизму. Він є його прихильником і критиком. Як вважав Б.Кістяківський, у марксизмі правильно застосовується метод ізоляції певних абстрактних аспектів предмета для встановлення причинових відносин. Такими абстрактними аспектами є економічні відносини та їхній зв'язок з іншими соціальними явищами. На думку Б. Кістяківського, економічний фактор не може пояснити соціальної динаміки. Для пояснення явищ наука вимагає завершеного ряду причинових взаємодій. Б.Кістяківський також критикує методологічний монізм марксизму, тобто прагнення вивести все з однієї причини, покласти в основу генези суспільства економічні чинники.

Одним з основних понять соціології у вченого є поняття соціальної групи як сукупності спільних почуттів, прагнень, бажань. Завдання соціології – встановити в цій групі причинові відношення, що мають характер безумовної необхідності та які можна будувати на основі різних форм панування й підпорядкування.

Суспільство - це певна мережа необхідних відносин, які, взаємодіючи між собою, формують конкретний соціальний процес. Але суспільство – це не лише переплетіння суспільно-наслідкових взаємозв'язків, а ще й утілення уявлень про добро, справедливість, красу тощо. Учений обґрунтовує необхідність розуміння ціннісних вимірів людського життя. Ціннісний же підхід є однією з умов створення наукової соціології.

Багато уваги Б.Кістяківський приділяв соціологічному аналізу права, наголошуючи на винятковій цінності права для практичного життя людей.

Право, був переконаний вчений, має двоїсту природу, оскільки це сфера чистої належності, зовнішня форма існування свободи та справедливості. Водночас, – це сфера

соціальних відносин між окремими індивідами та соціальними групами, сума норм, яка встановлює компроміс між різними вимогами.

На думку Б.Кістяківського, тільки право може зцементувати суспільство. Дисципліноване суспільство має розвинений, суворий правовий порядок. У праві реалізуються раціональні й етичні цілі. Раціональна мета полягає в тому, що їй завжди притаманне прагнення до максимальної повноти логічно завершеного цілого, позбавленого суперечностей. Етична природа права полягає в його спроможності висловлювати ідеї свободи та справедливості. Право є сукупністю норм, які дають можливість досягти компромісу між різними соціальними групами, вимогами, інтересами.

У соціології права реалізовувалися теоретико-методологічні принципи українського соціолога. Як показав Б. Кістяківський, право за своєю природою є цариною соціально-належного, ціннісного. Водночас воно належить і до сфери соціальних відносин, оскільки є сукупністю норм, що встановлюють компроміс між різними вимогами, груповими інтересами, соціальними силами. Отже, предмет потребує різних методів дослідження. Серед них Б. Кістяківський виокремив соціологічний, причинно зумовлений, пов'язаний з наявними соціальними відносинами, структурою певного суспільства, законами його розвитку, та психологічний, пов'язаний з імперативно-атрибутивною природою правових переживань, або правосвідомістю. Правомірні також догматичний (юридичний) і нормативний (телеологічний) підходи.

Основні праці:

«Суспільство і особистість» (1899); «Держава правова та соціалістична» (1905); «Соціальні науки і право» (1916); «Держава правова і соціалістична» (1906);

ГЛОСАРІЙ

А

Абстрагування — теоретичний метод сходження від конкретного до абстрактного, від емпіричного до теоретичного. Цей метод має такі форми: 1) А. за допомогою відволікання — розгляд окремих рис або властивостей об'єкта (без зв'язку з іншими й об'єктом в цілому); 2) А. за допомогою ототожнення (вивчення об'єкта на підставі обмеженого набору його ознак, що є певним спрощенням і огрубленням об'єкта); 3) А. за допомогою ідеалізації (розумове конструювання ідеальних об'єктів).

Автокефалія (гр. *autos* – сам і *kephale* – голова) – повне самоврядування церкви, її незалежність від інших єдиновірних церков

Автономність – ознака суспільства, здатність до постійного відтворення, соціальних зв'язків, внутрішньої саморегуляції за допомогою тих інститутів і організацій, норм та цінностей, які утворюються всередині самого суспільства.

Авторитарність – властивість особистості, що характеризується схильністю до диктату й підкорення тих, хто навколо, своєму впливові та владі, тісно пов'язана з агресивністю, підвищеною самооцінкою та рівнем домагань, схильністю до стереотипізації та ригідності мислення й поведінки.

Авторитет – установлене й узаконене право керувати діями і поведінкою інших людей.

Агенти вторинної соціалізації – представники адміністрації школи, ВНЗ, підприємства, армії, міліції, церкви, держави, працівники ЗМІ, партій, суду тощо.

Агенти первинної соціалізації – батьки, брати сестри, бабусі, дідусі, близькі і далекі родичі, няні, друзі, ровесники, вчителі, тренери, лікарі.

Агенти соціалізації – люди та установи, за допомогою яких відбувається процес соціалізації, залучення

людини до культури, соціальних цінностей і норм та засвоєння соціальних ролей.

Адаптація соціальна – вид взаємодії особистості або соціальної групи із соціальним середовищем, під час якої вимоги й очікування суб'єкта діяльності узгоджуються з особливостями середовища, активне пристосування до його змінних умов, наслідком чого є зміни стереотипів свідомості і поведінки, форм соціальної організації і регуляції способу життя, напрямків і технологій діяльності.

Активність соціальна – усвідомлена цілеспрямована діяльність людини, зорієнтована на перетворення соціальних умов, на формування соціальних якостей особистості.

Акультурація – процес „вростання” людини в культуру, що відрізняється від тієї, в якій вона вихована (яку вона освоїла в процесі соціалізації).

Анкета – 1) соціологічний інструментарій, що являє собою в певний спосіб структуровану систему питань, логічно пов'язаних між собою, а також із завданнями та цілями дослідження; 2) тиражований документ, який містить певну сукупність запитань, сформульованих і пов'язаних між собою за встановленими правилами.

Анкетування – 1) метод збору соціологічної інформації, що характеризується письмовою формою відповідей респондентів на поставленні й жорстко фіксовані в опитувальному листі питання при безпосередньому, прямому, або опосередкованому, заочному способі взаємодії соціолога і респондента; 2) метод отримання первинної інформації, що полягає у складанні анкет та проведенні опитування; застосовується у суспільних науках, переписі населення, у вивченні суспільної думки.

Аномія соціальна – порушення єдності суспільства і культури, відсутність чіткої системи соціальних норм, що призводить до деградації людини, оскільки її поведінка, уявлення і стиль мислення перестають відповідати суспільним стандартам.

Апатія – байдужне, безвольне ставлення до того, що відбувається навколо, відсутність будь-яких проявів зовнішньої діяльності, активності.

Архетипи (гр. *arhe* – початок, походження і *topos* – відбиток, форма) – вроджені праобрази, першоознаки, що складають зміст колективного несвідомого (К.-Г. Юнг) та можуть відкриватися людині у сні, містичному прозрінні, міфі, релігійній уяві тощо.

Асиміляція культурна – процес, завдяки якому певна група стає частиною домінуючої суспільної групи.

Асоціалізація – засвоєння особистістю норм, цінностей, ролей, стереотипів поведінки, які спричиняють деформацію суспільних відносин, дисгармонію у взаємодії людини і природи.

Атеїзм – форма вияву таких світоглядних орієнтацій людини, які утверджують її в бутті, вільному від необхідності апелювати до надприродного; заперечує будь-які релігійні уявлення, релігію як таку в усіх її формах і виявах.

Атомізація соціальна – процес відособлення людей одне від одного, що виникає з розірванням безпосередньо особистісних зв'язків між ними і є виявом зв'язків опосередкованих, безособових, які набувають форми „речі” (грошей, товару).

Б

Безробіття – соціально-економічне явище, за якого частина економічно активного населення не може продати свою робочу силу, а відтак не зайнята у виробництві товарів і послуг, тобто стає надлишковою, поповнюючи резервну армію праці.

Бідність – характеристика економічного становища індивіда або групи, при якому вони не можуть самі оплатити вартість необхідних благ.

Богослужіння – сукупність дій, обрядів, церемоній, пов'язаних із системою релігійних уявлень, що відтворюють певний аспект віровчення.

Болонський процес – процес структурного реформування національних систем вищої освіти країн Європи, зміни освітніх програм і потрібних інституційних перетворень у вищих навчальних закладах Європи. Його метою є створення європейського наукового та освітнього простору задля підвищення спроможності випускників вищих навчальних закладів до працевлаштування, поліпшення мобільності громадян на європейському ринку праці, підняття конкурентоспроможності європейської вищої школи.

Боротьба класова – 1) боротьба між класами, інтереси яких непримиренно протилежні; 2) висловлення основного протиріччя кожного антагоністичного способу виробництва – конфлікту між новими продуктивними силами і застарілими виробничими відносинами, який завершується соціальною революцією.

Бунт – форма масової поведінки, яка означає ряд стихійних форм колективного протесту: масового хвилювання, повстання. Б. означає непокору офіційній владі. Причиною його виникнення є масове невдоволення чимось (умовами життя і праці, гнітом, поганим ставленням тощо), або кимось (найчастіше керівництвом).

Бюрократія – офіційні особи, посади яких утворюють ієрархію, вони відрізняються формальними правами й обов'язками, що визначають їх дії і відповідальність.

В

Валідність – 1) показник якості методу, його здатність давати результати, адекватно відображаючи явища, що вивчаються, тобто ті результати, для отримання яких він призначений; 2) ступінь, у якому вимір, показник або метод збору даних володіє властивістю настільки правильною або істинною, наскільки це можна оцінити.

Верифікація – перевірка істинності висунутих наукових тверджень і теоретичних конструкцій.

Взаємодія міжособистісна – певна форма взаємодії людей, в основі якої – спілкування і взаємовплив, передача досвіду й розвиток соціальних структур.

Взаємодія соціальна – система взаємозумовлених соціальних дій, пов'язаних циклічною залежністю, при якій дія одного суб'єкта є одночасно причиною і наслідком дій інших суб'єктів.

Вибірка випадкова – це вибірка сукупність із використанням імовірних (випадкових, статистичних) методів відбору з генеральної сукупності.

Вибірка квотна – різновид цілеспрямованого відбору одиниць аналізу з дотриманням квоти (напр., статі, віку, освіти тощо) та її параметрів (напр., чоловіки – жінки, молоді, середні, старші вікові групи тощо).

Вищий навчальний заклад (ВНЗ) – освітній, освітньо-науковий заклад, який заснований і діє відповідно до законодавства про освіту, реалізує відповідно до наданої ліцензії освітньо-професійні програми вищої освіти за певними освітніми та освітньо-кваліфікаційними рівнями, забезпечує навчання, виховання та професійну підготовку осіб відповідно до їх покликання, інтересів, здібностей та нормативних вимог у галузі вищої освіти, а також здійснює наукову та науково-технічну діяльність.

Відкрите суспільство – це суспільство, яке базується на визнанні того факту, що ніхто не має монополії на істину, що різні люди мають різні погляди та інтереси і що існує потреба в установах, які б захищали права всіх людей і давали б їм змогу жити разом у мирі і злагоді. Основними рисами, що характеризують відкрите суспільство, є верховенство права, демократично обрана влада, інститути громадянського суспільства, захист прав меншин.

Відносини релігійні – складова соціальних відносин, що формується під впливом інституту релігії в процесі релігійної діяльності людей у відповідності з їх релігійною свідомістю.

Відчуженість соціальна – поєднання двох

взаємопов'язаних явищ: процесу руйнування механізмів відкритої (вільної) комунікації, з одного боку, і зростання влади техніки над людською особистістю – з іншого.

Вільнодумство – ідейно-духовна течія, що визнає право людини на свободу мислення, вільне пізнання сутності світу, критичне ставлення до усталених поглядів і переконань.

Вільнодумство релігійне – форма критичного релігієзнавства, антирелігійна течія суспільної думки, що еволюціонувала від буденної антирелігійної свідомості, здорового глузду до завершеної, теоретично обґрунтованої форми із залученням різних галузей науки.

Віра – бездоказове вираження істинності релігійного вчення, визнання реального існування надприродних сил (Бога).

Віросповідання – належність людини до певної релігії, церкви, певного релігійного напрямку; релігійного об'єднання, що має своє віровчення, культ, організацію.

Віруючий – особа, яка є суб'єктом релігійної віри і діяльності.

Влада – спроможність осіб або членів групи досягти цілей або задовольняти власні інтереси. Влада є всеосяжним аспектом усіх людських відносин. Багато соціальних конфліктів є прикладами боротьби за владу, оскільки ступінь здобутої особою або групою влади визначає те, наскільки вони спроможні здійснити свої бажання за рахунок бажань інших.

Г

Габітус – система особистісних диспозицій, установок при користуванні людиною матеріальними і культурними благами.

Галузеві соціологічні теорії – ті, які досліджують життєдіяльність соціальних суб'єктів в окремих сферах (розкривають механізми життєдіяльності та функціонування соціальних спільнот у певних сферах суспільного життя та процеси соціалізації людини): соціологія культури; соціологія релігії; соціологія політики; соціологія праці й

управління; соціологія дозвілля; соціологія освіти; соціологія виховання тощо.

Гендер – соціальна стать людини на відміну від біологічної статі: соціально-рольовий статус, який визначає соціальні можливості кожної статі в освіті, професійній діяльності, доступі до влади, сімейній ролі та репродуктивній поведінці і є одним із базових вимірів соціальної структури суспільства.

Географічна школа – натуралістичні вчення, які вбачають визначальну роль розвитку суспільств і народів в їх географічному розташуванні і природними умовами. Окремим напрямом цієї школи є **геополітика** – напрям у географічній школі, що виокремився в самостійну течію на поч. ХХ ст. і надає визначального значення факторам географічного середовища у формуванні відповідного типу економіки, політичного устрою, культури та психології народів. За цим напрямом держава розглядається як географічний організм, для існування якого необхідний територіальний простір, причому розширення своїх кордонів є необхідною умовою розвитку держави.

Гіпотеза – 1) обґрунтоване припущення про структуру, механізми функціонування і розвитку досліджуваного об'єкта; 2) наукове припущення, яке висувають для можливого пояснення певних соціальних фактів, явищ і процесів, які треба підтвердити або спростувати.

Глобалізація – 1) об'єктивний, природний процес інтеграції людства, що виявляється через взаємовпливи та взаємозалежності, інтенсифікацію соціальних відносин у світовому масштабі та посиленні взаємозалежності суб'єктів; 2) процес розповсюдження інформаційних технологій, продуктів і систем по всьому світу, що зумовлює економічну й культурну інтеграцію.

Громадська думка – специфічний вияв масової свідомості, що виражається в оцінках і характеризує ставлення

людей до суспільно значущих актуальних подій і фактів, проблем суспільного життя.

Громадські медіа – часто пов'язуються з „громадськими комунікаціями” та можуть набувати різні форми, стосуватися різних груп людей та бути пов'язаними з великою кількістю різних напрямків.

Група велика соціальна – соціальна група з великою кількістю членів; протистоїть малій і, на відміну від неї, заснована на зв'язках, що не передбачають обов'язкових особистісних контактів.

Група внутрішня (ін-група) – група, яка характеризується сильно вираженою внутрішньо-груповою орієнтацією.

Група вторинна – група, члени якої опосередковано пов'язані спільною діяльністю для досягнення спільної мети; відрізняється від первинної відносно чисельністю, типом соціальних контактів (переважно опосередкованих), характером цілей (більш спеціалізованих) і більшим ступенем формалізації соціальних організацій.

Група етнічна - це частина суспільства, члени якої вважають (або інші так вважають щодо них), що спільним для них усіх є їхнє походження, культура і що вони беруть участь у спільній діяльності.

Група зовнішня (аут) – група, члени якої розглядаються як аутсайтери або винятки із власної групи.

Група мала соціальна – відносно стійка, невелика за кількістю соціальна група, члени якої знаходяться у взаємодії один з одним (особистісні контакти), що і приводить до виникнення емоційних зв'язків, а також специфічних міжособистісних цінностей та норм.

Група неформальна – зазвичай невелика й часто спонтанно заснована, яка не має формально встановлених правил, мети та лідерів.

Група первинна – група, відносно нечисленна, яка має вирішальне значення в процесі соціалізації, виконує

різноманітні неспеціалізовані функції; члени групи підтримують стійкі, безпосередні, особистісні, емоційно забарвлені контакти, мають спільні цінності і зразки поведінки;

Група референтна – група, яка слугує для індивіда за взірць, системою звіту для оцінки самого індивіда та інших, а також однією з основ формування соціальних установок, норм поведінки й ціннісних орієнтацій.

Група соціальна – спільність людей, які поєднані спільними інтересами, цілями та ціннісними орієнтаціями, які функціонують на основі соціальних норм та в умовах соціально-групового контролю.

Група формальна – група, структура, діяльність якої раціонально організована і стандартизована у відповідності з точно прописаними груповими правилами, цілями і рольовими функціями.

Д

Дезінтегративна функція релігії – здатність релігії за певних умов послаблювати стабільність і стійкість особи, певних соціальних груп чи суспільства загалом і навіть викликати релігійне протистояння.

Демократія – політична система, що дозволяє громадянам брати участь в ухваленні політичних рішень або обирати представників до органів державної влади.

Деномінація – 1) релігійна секта, що втратила свій самооновлюваний динамізм і перетворилася на формальну організацію, якій підпорядковується значна кількість людей; 2) один із типів релігійних організацій, що постає як проміжна ланка між сектою та церквою і перебуває в стадії становлення.

Держава – 1) політичний апарат (урядові організації, а також державні службовці), що владарює на певній територіальній одиниці, авторитет якого спирається на закон та на спроможність застосувати силу; 2) політична організація країни, що включає певний режим влади (монархія, республіка тощо), органи і структуру правління (уряд, парламент).

Десоціалізація – зворотний щодо соціалізації процес, який характеризується відчуженням особистості від основної маси людей, входженням її в асоціальні чи антисоціальні неформальні групи.

Деструкція – порушення або руйнування структури чого-небудь.

Динаміка соціальна – процес неперервного розвитку соціальних систем, протилежний до соціальної статичності.

Дистанція соціальна – 1) умовна відстань між представниками різних соціальних груп, які займають певний соціальний статус; 2) будь-які соціальні відмінності (расові, національні), що проявляються в групових оцінках.

Диференціація соціальна – розчленування соціального цілого або його частини на взаємопов'язані елементи, що з'являються в результаті еволюції, переходу від простого до складного. Включає розподіл праці, появу різноманітних професій, статусів, ролей, груп тощо.

Дифузія культури – проходження культурних елементів або цілих культурних комплексів і конфігурацій між різними культурами.

Дія соціальна – це будь-яка активність індивіда, що має для нього певний суб'єктивний смисл, співвідноситься з діями інших людей і зорієнтована на них.

Діяльність місіонерська – різноманітні форми поширення релігійними організаціями свого віровчення. Як форма релігійної діяльності реалізується через проповідництво, лекції, розповсюдження літератури, добротинництво.

Дослідження лонгітюдне – різновид повторного дослідження, мета якого – вивчення змін, що відбуваються в певній групі людей протягом певного проміжку часу; 2) вид повторного дослідження в соціології та психології, при якому ведеться довготривале, періодичне спостереження за одними і тими самими соціальними об'єктами.

Дослідження моніторингове – систематичне відстеження, вивчення стану соціальних явищ і процесів,

зіставлення результатів постійних спостережень для одержання обґрунтованих уявлень про їх дійсне становище, тенденції розвитку.

Духовенство – спільна назва професійних служителів культу в деяких сучасних релігіях.

Е

Ейджизм — вікова дискримінація, які ґрунтується на переконанні, що певні вікові категорії є гіршими за інші.

Експеримент лабораторний – одна з форм експерименту, що проводиться у спеціально підготовленому приміщенні (лабораторії) з метою максимально обмежити вплив можливих сторонніх факторів на учасників експерименту.

Експеримент польовий – одна з форм експерименту, який проводиться у природних для учасників умовах із метою мінімізувати нехарактерну для них поведінку, викликану лабораторними умовами.

Експеримент соціальний – 1) засіб отримання інформації про кількісні та якісні зміни показників діяльності й поведінки об'єкта внаслідок дії на нього певних чинників (змінних), якими можна керувати і які можна контролювати; 2) метод вивчення соціальних явищ та процесів, що здійснюються шляхом спостережень за зміною соціального об'єкта під дією факторів, які контролюють і направляють його розвиток у співвідношенні з програмами і ціллю дослідження.

Еліта — коло людей, які мають високе суспільне становище, обумовлене особливими професійними, особистісними якостями і досягненнями, або також таких, що отримали свій статус у спадщину або за рахунок просування в межах закритої елітної групи.

Емпіричне соціологічне дослідження – це один із найважливіших соціологічних документів, у якому містяться методологічні, методичні та процедурні основи дослідження соціологічного об'єкта; це по суті теорія та методологія конкретного дослідження окремого емпіричного

об'єкта, явища, що являє собою теоретико-методологічну основу процедур усіх етапів дослідження збору, обробки та аналізу інформації.

Ентропія соціальна – ступінь відхилення соціальної системи або її підсистеми від прийнятого за еталон стану, що виявляється у зниженні рівня організації, ефективності функціонування, темпів розвитку системи.

Етноцентризм – тенденція оцінювати звичаї, норми і цінності інших культур, з позиції сприйняття власної культури як центральної і безумовно правильної.

Є

Епархія (гр. *eparchia* – володарювання) – церковно-адміністративний округ у християнській церкві на чолі з архієреєм.

Ересі – релігійні вчення, відмінні від офіційних доктрин та організації суспільного життя. Як правило, ересі відображали інтереси пригноблених мас і досить часто ставали ідеологічним прапором соціально-політичних рухів.

З

Загальна соціологічна теорія – теорія, яка розглядає суспільство як цілісний організм, систему соціальних механізмів, місце і роль основних соціальних зв'язків, формулює принципи соціального пізнання, основні методологічні підходи до соціологічного аналізу (системний аналіз, стратифікаційно-класовий підхід, генетичний аналіз, комплексний конкретно-історичний підхід, аналіз соціальних явищ в їхній взаємодії з іншими), визначає місце людини як істоти соціальної.

Загальноосвітній навчальний заклад – це заклад освіти, що забезпечує реалізацію потреб громадян у початковій загальній освіті (школи, ліцеї, гімназії, колежіуми, школи-інтернати тощо).

Закон соціальний – 1) закон, що визначає виникнення, функціонування і розвиток соціальних систем, відображає суттєві, необхідні, повторювані відносини і

взаємозв'язки між соціальними суб'єктами, явищами і процесами; 2) відносно стійкі і систематично відтворювані відносини між соціальними об'єктами.

Занедбаність дитини соціальна – відсутність належного піклування за дитиною, коли батьки, або особи, які їх замінюють, не забезпечують необхідні умови для її повноцінного фізичного, емоційного та соціального розвитку.

Запитання відкрите – запитання, в якому автор не пропонує респондентові набір підготовлених відповідей, а залишає місце для вільної відповіді в довільній формі.

Запитання закрите – таке, на яке в анкеті наведено в міру можливого певний набір варіантів відповідей, а респонденту залишається тільки позначити той варіант, що відповідає його думці.

Запитання напівзакрите – запитання, в якому респондент може не тільки вибирати відповіді з набору підготовлених відповідей, але й запропонувати свій варіант, якщо його не влаштовують відповіді з підготовленого набору.

Запитання-фільтр – запитання, що відсіює тих респондентів, яких не стосується наступне запитання.

Засоби масової інформації, мас-медіа – 1) соціальні інститути (преса, радіо, телебачення, кінематограф, звукозаписи і відеозаписи, відеотекст, телетекст, рекламні щити і панелі, домашні відеоцентри, що поєднують телевізійні, телефонні, комп'ютерні та інші лінії), що забезпечують збирання, обробку та масове поширення інформації. Всім цим засобам притаманні якості, що їх об'єднують, – зверненість до масової аудиторії, доступність багатьом людям, корпоративний характер виробництва і розповсюдження інформації; 2) установи, створені для збору, обробки та відкритої, публічної передачі різноманітної інформації за допомогою спеціальних технічних засобів.

Захист соціальний – система принципів, методів, законодавчо встановлених державою соціальних гарантій, які забезпечують оптимальні умови життя, задоволення потреб

населення. Захист соціальний багатофункціональний, відповідає основним ризикам, яким може бути підданий кожен громадянин протягом свого життя: захворювання, інвалідність, травматизм, старість, втрата годувальника, безробіття, міграція і т. д. Включає соціальне забезпечення, соціальне страхування і соціальну допомогу.

Звичай – стереотип соціальної поведінки, який зберігається незмінним впродовж тривалого історичного періоду, передаючись від покоління до покоління.

Звіт – підсумковий документ дослідження, призначений для замовника емпіричного дослідження, який зацікавлений в отриманні докладної інформації і практичних рекомендацій, що дають змогу відповідно коригувати свої дії; включає всю змістовну інформацію, одержану в результаті дослідження.

Зміна соціальна – процес появи нових рис і елементів у соціальних структурах і в системах соціальних взаємостосунків.

I

Ідентичність класова – суб'єктивне розуміння соціальним актором класового становища, ототожнення індивідом себе з певним класом.

Ідентифікація особистості – процес емоційного і свідомого самовідторгнення особистості стосовно іншої людини, соціальної групи, ідеалу, засвоєння нею норм, цінностей, стандартів поведінки тих соціальних спільнот, до яких належить чи прагне належати даний індивід.

Ідентифікація соціальна – усвідомлення особистістю своєї приналежності до певної спільноти, її поведінки відповідно до прийнятих у групі норм. Рівень вимог із приводу ідентичності залежить від широти та значущості набору ролей, які реалізує людина в межах даної спільноти, від ступеня згуртованості та форм регламентації поведінки в суспільстві.

Ідентичність культурна – унікальний для кожної людини комплекс почерпнутих із різних джерел культурних елементів, з якими вона себе ідентифікує.

Ідеологія - система філософських поглядів та ідей, які відображають ставлення їх членів до дійсності, один до одного, способи засвоєння цієї дійсності і її перетворення, відповідно до ідеалів цього суспільного руху, стійка, спадкоємна і виконує соціальну функцію, виробляючи певному суспільному рухові тип мислення, поведінки і програми соціальної дії.

Ієрархія соціальна – універсальна форма побудови будь-яких соціальних систем на основі супідрядності при контролі верхніми рівнями системи нижчих рівнів. Основна функція ієрархії соціальної – забезпечення централізації управління.

Ізоляція соціальна – соціальне явище, при якому відбувається усунення індивіда або соціальної групи від інших індивідів або соціальних груп у результаті припинення або різкого скорочення соціальних контактів і взаємодій.

Індивід – характеристика окремої людини як відособленого, одиничного, конкретного представника людської спільності (конкретний учень, студент, викладач, бізнесмен).

Індивідуалізм – це тип світогляду, за яким індивідуальні інтереси протиставляються суспільним і переважають їх.

Індивідуальність – похідне від поняття „індивід” і відтворює те неповторне, специфічне, унікальне, чим один індивід відрізняється від іншого. Ці відмінності можуть бути абсолютно різні, починаючи від природних рис, особливостей поведінки і закінчуючи манерою ходи або специфікою одягу.

Інерція соціальна – тенденція соціальної системи до збереження і відтворення існуючих форм функціонування в умовах, які змінилися.

Інженерія соціальна – напрям діяльності, основним призначенням якої є регулювання соціальних відносин між різними соціальними групами, розв’язання соціальних проблем, забезпечення ефективного впровадження соціальних резервів виробництва тощо на базі застосування результатів і

рекомендацій соціологічних досліджень, вироблення соціальних проєктів, соціальних технологій.

Інституалізація соціології – визнання соціології за наукову дисципліну шляхом створення відповідних кафедр, факультетів, інститутів у ВНЗ, дослідницьких інститутів, соціологічних періодичних видань, а також соціологічних служб в освіті, промисловості, державних установах тощо.

Інституалізація – 1) утворення стабільних зразків соціальної взаємодії, заснованої на формалізованих правилах, законах, звичаях і ритуалах; 2) правове і організаційне закріплення усталених у суспільстві форм поведінки, відносин.

Інтегративна функція релігії – здатність релігії сприяти безконфліктному зв'язку, злагоді, солідарності, згуртованості релігійної спільноти чи суспільства в цілому.

Інтелект соціальний – 1) сукупний творчий потенціал суспільства, що визначає здатності людей продукувати і засвоювати знання, форми і методи організації праці та нові технології; 2) відносно стійка форма сучасної розумової діяльності (здатності) людей, що виявляється у спільній їх творчості, виробленні й реалізації рішень, розумінні самих себе, інших людських спільнот, навколишнього світу.

Інтерв'ю – найбільш гнучкий спосіб збору соціологічної інформації, що передбачає проведення бесіди (за продуманим планом) із респондентом, заснований на безпосередньому, особистому контакті соціолога та респондента; 2) метод збору даних соціологічного дослідження, що полягає в тому, що спеціально навчений інтерв'юер у безпосередньому контакті з респондентом усно ставить питання, що передбачені програмою дослідження.

Інтерв'ю нестандартизоване – інтерв'ю, при якому стандартизація процесу власне інтерв'ю зведена до мінімуму. Тут немає завчасно підготовленого плану і сформульованих питань; формування питань, їх послідовність, визначення тривалості бесіди встановлюється інтерв'юером.

Інтерв'ю стандартизоване – формалізована форма опитування, де є стандартизація плану інтерв'ю, а саме: жорстке формулювання запитань (закритих) і певної кількості варіантів відповіді до них, а також визначена послідовність запитань та їх постановка.

Інтерв'юер – член робочої групи польового дослідження, що безпосередньо спілкується з респондентами у процесі збору соціальної інформації.

Інформація соціальна – знання, повідомлення, дані про стосунки людей, стан і характер розвитку соціальних процесів, умови життєдіяльності, соціальне становище індивідів та соціальних груп, взаємодію їх інтересів.

Інфраструктура соціальна – усталена сукупність матеріально суперечливих елементів, що забезпечують загальні умови для нормального втілення і раціональної організації діяльності людей в усіх сферах суспільного життя.

К

Каста – замкнена група людей, місце якої в суспільстві визначається звичаями і законами (наприклад, кастова система в Індії).

Категорія соціальна – сукупність індивідів чи груп людей, які мають однакові характеристики за тією чи іншою ознакою (стать, вік, професія), виокремлених соціологами з метою статистичного аналізу на основі реально існуючих чи штучно сконструйованих критеріїв.

Каузальність соціальна – безпосередня зумовленість соціальної дії певними факторами або групою факторів; причинно-наслідковий зв'язок між соціальними явищами.

Квазігрупа – сукупність людей, для якої характерні спонтанність утворення, нестійкість, короткочасність і вузькість зв'язків і взаємодій між суб'єктами.

Клас вищий – група людей, які зосередили у своїх руках контроль над основними соціальними ресурсами: землею, засобами виробництва, фінансами, політичними та інформаційними сферами. До цього класу може належати

земельна аристократія, підприємці, що керують великим бізнесом, власники крупних компаній, виробництв, у тому числі магнати медіа, шоу-бізнесу; фінансисти, банкіри, які управляють грошовими потоками у країні; вищі адміністратори й політики країни, члени урядів, міністри, командувачі військом, поліцією, спецслужбами. До фінансової й політичної еліт можуть приєднуватися представники творчої або спортивної еліт, які мають вищі статуси і високі особисті доходи.

Клас найнижчий (андерклас) – клас, яким позначаються прошарки, що лишаються “за бортом” суспільства. До них належать соціальні невдахи, хронічні безробітні, а також волоцюги, алкоголіки та наркомани, що скотилися „на дно”.

Клас нижчий – об’єднує осіб і сім’ї, чий статус не дотягує до середнього; спосіб життя та стандарти цього класу залежать від економічної ситуації в країні, але вони не є престижними чи об’єктом заздрості. До класу належать виконавці, люди, які переважно зайняті фізичною працею або існують завдяки системі соціального страхування (наприклад, пенсіонери).

Клас середній – клас, який займає проміжне становище між основними класами в системі соціальної стратифікації і характеризується неоднорідністю статусу, суперечностями інтересів, знання та політичної поведінки. Середній клас об’єднує тих, хто: має міцне економічне становище, певну власність, банківський рахунок, що забезпечує відносну незалежність і свободу вибору в реалізації життєвих планів, пошуку роботи; має високі показники в освіті та професіоналізмі, є конкурентоспроможним на ринку праці, в бізнесі, державній службі; характеризується специфічним способом життя, спільною структурою споживання і схожими уподобаннями щодо проведення вільного часу, відпусток зі своїм колом „не бідних, але й не занадто багатих”; шукає притулку в окремих кварталах, селищах, зонах помешкання, будинках, які відповідають статусу середнього класу; в

політичному житті підтримує переважно центристські та помірковані політичні сили, уникає екстремістських течій та партій; характеризується як „гарні громадяни”, „добропорядні люди”, тобто користуються досить високим престижем становища в суспільстві.

Клас соціальний – 1) велика група людей, яка відрізняється від інших місцем у історично визначеній системі суспільного виробництва, відношенням до засобів виробництва, роллю в суспільній організації праці, способами одержання й розмірами тієї частки суспільного багатства, якою вона володіє; 2) група людей, які відносять себе до певної позиції в системі соціальної ієрархії.

Класова система відкрита – тип соціально-класової системи, який надає великі можливості горизонтальної і вертикальної мобільності, в результаті чого відбувається значне переміщення індивідів з одного класу в інший по каналах мобільності (шлюб, освіта, політичні інститути).

Класова система закрита – тип соціально-класової системи, в якому обмежені можливості горизонтальної і вертикальної мобільності.

Клерикалізм – суспільно-політичний рух, що домагається панування або посилення ролі церкви і духовенства в усіх сферах життя суспільства.

Клімат соціально-психологічний – відносно стійкий і типовий для певної групи загальний емоційний настрій, який формується в процесі спільної трудової діяльності колективу, спілкування між людьми.

Коло соціальне – соціальні спільноти, створені з метою обміну інформацією між їх членами.

Компенсаційно-терапевтична функція релігії – здатність релігії своїми специфічними засобами й властивостями („свободою у душі”, „братством у вірі”, „рівністю у гріховності й стражданні”, особистісним богоспілкуванням тощо) компенсувати обмеженість, безсилля, залежність людей від об’єктивних умов існування, розриви у

соціальному житті та ціннісній орієнтації людей, наповнити новим сенсом їхнє життя.

Комунікація соціальна – 1) передавання інформації від однієї системи до іншої за допомогою сигналів чи спеціальних матеріальних носіїв; 2) акт або процес взаємодії між двома й більше соціальними суб'єктами шляхом безпосереднього спілкування та обміну інформацією з використанням відповідних засобів; 3) передача повідомлень від однієї сторони до іншої, обмін між людьми або іншими соціальними суб'єктами цілісними знаковими повідомленнями, в яких відображені інформація, знання, ідеї, емоції тощо, зумовлені цілим рядом соціально значущих оцінок, конкретних ситуацій, комунікативних сфер і норм спілкування, прийнятих у даному суспільстві.

Комунікативна функція релігії – здатність релігії впливати на процес спілкування віруючих, їх соціалізацію, передавання і засвоєння інформації та формувати між ними духовні зв'язки.

Контакт соціальний – тип короточасних, соціальних зв'язків, що легко перериваються й викликаються зіткненням людей у фізичному і соціальному просторах. У процесі контактів здійснюється взаємне оцінювання індивідами один одного, селекція й перехід до складніших і стійкіших соціальних взаємозв'язків.

Контент-аналіз – спеціальний метод якісно-кількісного аналізу змісту документів із метою виявлення або виміру соціальних фактів та тенденцій, відображених цими документами.

Контркультура – свідоме й цілеспрямоване відкидання загальнокультурних форм, нехтування основними моральними нормами та національними традиціями.

Контроль соціальний – це особливий механізм регуляції поведінки і підтримання суспільного порядку, який дає можливість зберегти традиції, звичаї, норми

моралі, відтворити соціальні відносини в межах нормативної системи, прийнятої в суспільстві.

Концепція - — система взаємопов'язаних поглядів на певні явища і процеси; спосіб їх розуміння і трактування; головна ідея певної теорії.

Конфесія – приналежність до будь-якої Церкви, релігійної організації, яка має своє віровчення, культову практику та організаційну структуру (наприклад, УПЦ, УПЦ КП, УАПЦ, РКЦ).

Конфлікт міжособистісний – протиборство особистостей у процесі міжособової взаємодії, яке виникає на основі протилежно спрямованих мотивів, суджень або особистих антипатій.

Конфлікт релігійний – поняття, яке характеризує процес зіткнення (ідеологічного, а часом і фізичного) релігійних груп, віруючих, окремих конфесій, церков. Конфлікт релігійний – один із видів соціальних конфліктів, який постає як форма легалізації суперечностей у сфері міжконфесійних та внутрішньоцерковних відносин. Може виявляти себе як наслідок недосконалості державно-церковних відносин, політизації релігії, нерозв'язаних проблем церковної власності (культових приміщень, майна).

Конфлікт соціальний – спроба досягнення винагороди шляхом підпорядкування, нав'язування своєї волі, видалення або навіть знищення супротивника, прагнучи досягти тієї ж винагороди. Від конкуренції конфлікт відрізняється чіткою спрямованістю, наявністю інцидентів, жорстким веденням боротьби.

Конфліктологічний підхід – напрям у соціології, що виник у кінці XIX ст. у працях К.Маркса і Г.Зімеля і сформувався в окрему парадигму соціологічного знання в XX ст. у працях Р.Дарендорфа, Л.Козера і К.Боулдінга. Конфліктологічна теорія вивчає чинники трансформації, якісного перетворення соціальної системи, визначальним з яких є соціальний конфлікт.

Конформізм – пасивне, пристосовницьке прийняття групових стандартів у поведінці, безапеляційне визначення існуючих порядків, норм і правил, безмовне схилення перед авторитетами.

Культ – фрагментарне релігійне угруповання, до якого довільно приєднуються особи і якому, проте, бракує постійної структури.

Культова діяльність – це культ у прямому розумінні цього слова, тобто це релігійні дії віруючих (поклони, вставання на коліна, складання рук, хресне знамення тощо при молитвах, а також символічні боготворчі акти – чин богослужби, обряд, проповідь, жертви, таїнства).

Культура – 1) спосіб життя, характерний для деякої групи, в якій акумулюється все, що члени цього суспільства „роблять, думають”, і все, чим вони „володіють” (способи дій, думки, матеріальне забезпечення); 2) складне динамічне утворення, що має соціальну природу й виражається в соціальних відносинах.

Культура домінантна – переважання однієї культури над іншими, що впливає з запропонованого цією культурою особливо привабливого способу життя, або супроводжується військовою чи економічною силою тими, хто представляє цю культуру, або здійснюється за допомогою навичок і технологій, які пропагують чи впроваджують на основі маркетингу представники цієї культури.

Культура елітарна – створюється привілейованою частиною суспільства або, на її замовлення, професійними творцями. До неї можуть належати, наприклад, класична музика, концептуальний живопис і скульптура, високоінтелектуальна література тощо.

Л

Легітиміація (лат. *legitimus* – законний) – визначення або підтвердження законності якогось права чи повноваження.

Легітимізуюча функція релігії – здатність релігії

виховувати у віруючих шанобливе ставлення до певних суспільних норм поведінки як до продукту Божого промыслу, а не суспільного розвитку.

Ліфт соціальний – ряд засобів мобільності індивіда, за допомогою яких людина долає стратифікаційні бар'єри і піднімається у вищі верстви.

Людина – біосоціальна істота, яка є вищою ланкою розвитку живих організмів шляхом їхньої еволюції, а також передумовою та активним суб'єктом культурної еволюції.

М

Макросоціологія – один із розділів сучасної соціології, який спрямований на вивчення великих соціальних процесів, аналіз значних соціальних груп і систем – таких як суспільство, цивілізація і т.п.

Маргінал – індивід, який займає проміжне положення на межі між двома чи більше культурами, частково асимільований в кожну, але ні в яку повністю, займаючи внаслідок цього нестійкий соціальний статус, через що частіше за інших втягується в соціальні конфлікти.

Маси – 1) люди, які беруть участь в масовій поведінці; 2) індивіди, які поводяться невідповідно до соціальних ролей, що задаються статусом у групі, а радше як автономні цінності.

Мезосоціологія – один із розділів сучасної соціології, спрямований на вивчення соціальних систем середнього масштабу.

Менеджер – людина, що займає постійну керуючу посаду, наділена повноваженнями і приймає в їх межах рішення за певними видами діяльності організації.

Мережа соціальна – соціальна структура, утворена індивідами або організаціями, що відображає зв'язки між ними через різноманітні соціальні взаємовідносини, починаючи з випадкових знайомств і закінчуючи тісними родинними зв'язками.

Метод біографічний – мультиметодологічний підхід, що розвивається в етнографії, соціології та психології; спрямований

на дослідження „історії” індивідуального життя людини, із акцентом на суб’єктивних уявленнях індивіда про власне життя та соціальній реальності, що виражається у формі індивідуально-суб’єктивних оповідей; 2) дослідження життєвого шляху осіб, яке часто ґрунтується на свідченнях самої особи та на документах, наприклад листах.

Метод у соціології – 1) це спосіб отримання вірогідних соціальних знань, сукупність застосовуваних прийомів, процедур і операцій для емпіричного й теоретичного пізнання соціальної реальності; 2) спосіб пізнання, дослідження явищ природи та суспільного життя з метою побудови та обґрунтування системи знання.

Мікросоціологія – один із розділів сучасної соціології, який вивчає структуру і функціонування невеликих соціальних груп та орієнтований на аналіз соціальних явищ і процесів у відносно невеликих соціальних системах, обмежується емпіричним описом подій повсякденного життя, абстрагується від вивчення їх зв’язків із процесами макрорівня.

Мімікрія соціальна – один із захисних засобів адаптації індивідів чи груп до кризової ситуації суспільства, що дає їм змогу вижити й захистити себе від небезпек.

Місіонерська діяльність (від лат. *missio* – віддалене доручення) – різноманітні форми поширення релігійними організаціями свого віровчення. Як форма релігійної діяльності реалізується через проповідництво, лекції, розповсюдження літератури, добродійництво.

Місії – 1) конфесійні товариства, завданням яких є розповсюдження інформації про релігійний напрямок, його діяльність, що є певною формою місіонерства; 2) осідок місіонерства, де розташовані їхні культові споруди, гуртожитки для ченців, школи-інтернати, медичні заклади.

Мобільність вертикальна – мобільність соціальна, пов’язана з переміщенням індивіда або групи в системі соціальної ієрархії, яка включає зміни соціального статусу.

Мобільність внутрішньопоколінна – мобільність, яка має місце там, де один і той самий індивід, у порівнянні з батьками, протягом життя кілька разів змінює соціальні позиції. Іншими словами вона називається **соціальною кар'єрою**.

Мобільність горизонтальна – мобільність соціальна, пов'язана з переміщенням індивіда або групи в соціальній структурі без зміни соціального статусу.

Мобільність міжпоколінна – мобільність, яка передбачає, що діти досягають більш високої соціальної позиції або опускаються на більш низьку сходинку, ніж їхні батьки.

Мобільність соціальна – переміщення індивідів або соціальних груп з однієї соціальної страти (класу, верстви, прошарку, стану, касти) в іншу, зміна місця того чи іншого соціального суб'єкта в соціальній структурі.

Модель соціальна – умовно створена абстрактна копія соціального процесу, явища чи події.

Молодь – соціально-демографічна група, яка виокремлюється на основі сукупності вікових характеристик, соціального статусу і зумовлюється тією чи іншою соціально-психологічною властивістю, яка визначається суспільним укладом, культурою і закономірностями соціалізації.

Н

Народ – спільність людей, головний суб'єкт соціально-історичного розвитку, охоплює все населення країни і є сукупністю індивідів та соціальних спільнот, що проживають на певній території, створюють та споживають матеріальні й духовні цінності.

Натовп – короткочасна, внутрішньо і зовнішньо неорганізована контактна група людей, об'єднаних просторовою близькістю і тимчасовими, перехідними інтересами, яка діє удавано одноставно і емоційно, з високим рівнем конформізму.

Натуралістичний напрям у соціології – напрям, теорії якого пояснюють розвиток суспільства різноманітними природними факторами – кліматичними

умовами, географічним оточенням, біологічними і расовими особливостями людей.

Неопозитивізм – третій етап розвитку позитивізму, який виник у 30-х рр. ХХ ст. і розвивався як течія, що претендує на аналіз і розв'язання проблем ролі знаково-символічних засобів наукового мислення, співвідношення теоретичного апарату й емпіричного базису науки, природи і функції математизації та формалізації знання.

Нерівність соціальна – специфічна форма соціальної диференціації, за якої окремі індивіди, верстви, класи знаходяться на різних сходинках вертикальної соціальної ієрархії, володіють нерівними життєвими шансами і можливостями задоволення потреб.

Неформальна організація – спонтанне об'єднання групи людей для досягнення певної мети, існує поза офіційними, інституалізованими структурами.

Нігілізм – заперечення усталених соціальних норм, ідеалів, цінностей, принципів, авторитетів, традицій, форм суспільного і державного життя.

Норма соціальна – система уявлень, що становить певний шаблон поведінки, що розділяється членами соціальної групи і необхідний для здійснення сумісних узгоджених дій.

О

Об'єкт конкретно-соціологічного дослідження – 1) певна соціальна реальність, яка потребує цілеспрямованого вивчення (соціальні спільноти, суб'єкти, процеси в їх конкретних, відносно завершених станах та взаємодії); 2) носії певної соціальної проблеми – трудові колективи, соціальні групи, спільноти, соціальні інститути.

Обробка даних – 1) комплекс процедур, спрямованих на переоформлення та узагальнення даних соціологічного дослідження (процедура перевірки і кодування заповненого інструментарію); 2) процес систематизації і подання даних у вигляді, що має смислове значення.

Обряди – сукупність колективних дій, що втілюють у собі певні уявлення й цінності конкретного суспільства і викликають у всіх носіїв цієї культури аналогічні почуття; такі почуття носять, як правило, колективний характер.

Одиниця спостереження – виділена характеристика в масі чинників, що спостерігаються, фіксує особливості і специфіку об'єкта та предмета дослідження.

Ознаки суспільства – стійкі риси, характеристики, які відрізняють суспільство як цілісне соціальне утворення від інших утворень.

Операціоналізація понять – сукупність операцій, за допомогою яких поняття, що використовуються в конкретно-соціологічному дослідженні розчленовуються на складові елементи (індикатори), які здатні в сукупності відтворювати їх зміст, забезпечують вимір та реєстрацію досліджуваних явищ.

Опитувальний лист – документ, упорядкований за змістом та формою наборів питань і висловів, що застосовується для збирання первинної соціологічної інформації у вигляді писемних та усних відповідей обстежуваних осіб.

Опитування – 1) метод безпосереднього або опосередкованого збирання первинної вербальної (словесної) інформації); 2) метод збору первинної інформації шляхом звертання із запитаннями до певної групи людей (респондентів). Розрізняють опитування письмові (анкетування) та усні (інтерв'ю), очні й заочні (поштові або телефонні), експертні та масові, загальнонаціональні, регіональні, локальні тощо.

Опитування громадської думки – опитування, як правило, вибіркове, спрямоване на одержання інформації про ставлення різних категорій населення до проблем, подій, фактів у конкретній соціально-політичній ситуації.

Опитування експертне – особливий різновид соціологічного опитування, який полягає в тому, що питання

усно чи письмово ставляться перед експертами як спеціалістами, які володіють глибокими соціальними знаннями в галузі предмета дослідження.

Оптимум соціальний – стан соціальної системи, найкращий із погляду реалізації її завдань за наявних внутрішніх і зовнішніх умов та ресурсів.

Організації молодіжні громадські – об'єднання громадян віком від 14 до 28 років, метою яких є здійснення діяльності, спрямованої на задоволення та захист своїх законних соціальних, економічних, творчих, духовних та інших спільних інтересів.

Організація – це група людей, діяльність яких свідомо координується для досягнення загальної мети або спільних цілей.

Організація релігійна – об'єднання послідовників певного віросповідання, цілісність і єдність якого забезпечується змістом віровчення, культом, системою організаційних принципів, правил і ролей.

Органістична школа – напрям у соціології кінця XIX – початку XX ст., що розглядає суспільство за аналогією з біологічним організмом; пояснює соціальне життя біологічними закономірностями.

Освіта – це соціальний інститут, що є сукупністю певних установ, осіб, які забезпечені спеціальними матеріальними засобами і здійснюють конкретні соціальні функції та, з іншого боку, набір, система ідей, правил, положень, стандартів, норм діяльності, поведінки людей у ситуаціях освітянського життя.

Освіта дистанційна – засіб реалізації процесу навчання, в основі якого лежить використання сучасних інформаційних і телекомунікаційних технологій, що дозволяють навчатись на відстані без безпосереднього, особистого контакту між викладачем і учнем.

Особистість – це соціальна характеристика людини, представлена комплексом якостей, що набуваються нею у

суспільстві внаслідок включення її до системи суспільних відносин.

Оцінка соціальна – схвалення або несхвалення, які виявляє група, організація або суспільство стосовно своїх членів у відповідь на виконання або невиконання висунутих до них вимог.

Очікування соціальні – деяка сукупність легітимних і загальноприйнятих зразків виконання особою ролей, які відповідають її статусу.

П

Паблік рілейшнз (PR) – 1) наука і практика управління громадською думкою; 2) особливий вид діяльності, спрямований на формування громадської думки з широкого спектра питань. Передбачає систему заходів для рекламування політичної акції, виборчої кампанії, бізнесу, виробництва, благодійності або просування певних політичних діячів. Піар передбачає надання громадськості інформації і співпрацю з нею.

Парадигма в соціології – система найбільш загальних, вихідних і важливих основ достатньо визнаної на даному етапі теорії, яка визначає її концептуально-методологічний підхід до постановки і вирішення соціальних проблем.

Парафія – у православ'ї, католицизмі первинна територіально-адміністративна одиниця церкви.

Пасивність соціальна – небажання брати активну участь у діяльності, спрямованій на вдосконалення, зміну соціально-економічного і політичного устрою, орієнтація на пасивне сприйняття волі більшості, відмова від участі в гострих формах соціального протесту.

Патологія соціальна – людські дії, вчинки, типи поведінки, котрі суспільство розцінює як такі, що підривають порядок і соціальні норми.

Первинна соціологічна інформація – неугалянені відомості про досліджувальний об'єкт, які потребують подальшої обробки та аналітичного аналізу.

Піар жовтий – використання, з метою привернення уваги, образливих для більшості населення даної держави елементів (табуйованих слів у назвах, у зображеннях – застосування сексуального змісту з використанням еротики та порнографії, звинувачень у гомосексуалізмі, расистських висловів, ксенофобських заяв і т. ін.)

Піар зелений – соціально відповідальний піар.

Піар коричневий – просування неонацистської і націоналістичної пропаганди.

Піар сірий – реклама (позитивна або негативна), яка приховує своє джерело. На відміну від „чорного піару”, не обов'язково включає брехню. Під сірим піаром іноді розуміють різновид непрямого чорного піару, що не містить прямої брехні і спрямований на підсвідомість.

Піар чорний – використання „чорних технологій” для того, щоб очорнити, спалювати імідж конкуруючої партії або групи. Передбачає також розповсюдження від імені конкуруючої організації образливих або економічно небезпечних заяв, компромату. Словосполучення утворене за аналогією з виразом „чорна пропаганда”.

План соціологічного дослідження – основний документ підготовчого етапу організаційних робіт, що визначає стратегію і тактику наукового пошуку.

Планування сім'ї – надання сім'ї можливості планувати потрібну для неї кількість дітей і проміжки між їх народженням.

Планування соціальне – планування, спрямоване на визначення цілей, показників, завдань, термінів, темпів, пропорцій соціальних процесів, систем та їх ланок з урахуванням оптимізації їх розвитку, підпорядкування плановому регулюванню соціальних фактів і резервів.

Побут – 1) сфера соціального життя, зумовлена способом виробництва матеріальних благ і рівнем соціально-економічного розвитку суспільства; 2) сукупність засобів і форм задоволення особистих матеріальних та інших потреб.

Поведінка девіантна – вчинок, дія людини, групи людей, які не відповідають офіційно встановленим у суспільстві нормам (стандартам, шаблонам).

Поведінка делінквентна — поведінка, яка зумовлена наявністю систем цінностей і норм, які відхиляються від тих, які домінують у суспільстві, при цьому індивід, який сприйняв делінквентну культуру, визначає свою поведінку як правильну.

Поведінка рольова – поведінка індивіда в тій чи іншій ролі; поведінка, яка відповідає соціальним очікуванням і вимогам.

Поведінка соціальна – 1) це внутрішня і зовнішня позиція людини, орієнтована на вчинок чи утримання від такого; 2) усвідомлені, цілеспрямовані дії, засновані на врахуванні потреб, інтересів і дій інших людей, існуючих соціальних норм. Поведінка соціальна, якщо вона в певний спосіб співвідноситься з поведінкою інших індивідів.

Позитивізм – філософський напрям, заснований на принципі, що все достовірне, позитивне знання може бути отримане лише як результат дослідження окремих спеціальних наук і їх синтетичного об'єднання, при використанні природничо-наукової методології.

Позиція особистості – ставлення людини до системи норм, правил, шаблонів поведінки, яке залежить від її соціального середовища і санкціонується її оточенням.

Позиція соціальна – місце, положення, статус індивіда або соціальних груп у соціальній структурі; погляди, установки особистості по відношенню до особистої життєдіяльності і соціальної реальності.

Поліандрія – шлюб між однією жінкою і кількома чоловіками.

Полігінія – шлюб між одним чоловіком і кількома жінками.

Поляризація соціальна – поділ населення суспільства, ряд прошарків та груп, які конфліктують між собою і сильно відрізняються матеріальним положенням, ціннісними позиціями та інтересами, установками та манерами поведінки.

Поляризація статусна – стан суспільства, коли різні статусні групи при високій солідарності всередині особистих груп займають взаємні антагоністичні позиції.

Помилка репрезентативності – відхилення вибіркової сукупності за певними характеристиками від генеральної сукупності.

Порядок соціальний – система, що включає індивідів, взаємозв'язки між ними, звички, звичаї, що діють непомітно й сприяють виконанню роботи, необхідної для успішного функціонування цієї системи.

Постмодерністська соціальна теорія – 1) дослідницький підхід, який базується на концепції суспільства як сукупності дискурсів – практик маніпулювання знаками, які формують символічні структури, що утворюють для людей світ явищ і подій, які сприймаються як соціальна реальність; 2) узагальнюючий термін, який позначає сукупність соціологічних ідей та концепцій, що набули поширення наприкінці ХХ ст. на ґрунті нового соціально-філософського підходу до суспільного життя, культури, людської діяльності; 3) міждисциплінарний інтелектуальний рух, не стільки нова теоретична парадигма, скільки новий ракурс бачення, набір концептуальних підходів до соціокультурної реальності.

Постпозитивізм – четверта стадія розвитку позитивізму, найбільш яскраво представлена критичним раціоналізмом, науковим реалізмом і рядом інших філософських і соціологічних концепцій, що виникли в 1950–1970-ті рр. у процесі критики неопозитивізму, що вказують на неможливість жорсткого розмежування між

метафізикою і наукою; що визнають визначальну роль у пізнанні теоретичного знання, в рамках якого спостерігається очевидна тенденція до пом'якшення вихідного методологічного радикалізму й установка на аналітику ролі соціокультурних факторів у динаміці науки.

Права людини соціальні – сукупність конституційних прав людини або лише громадян конкретної держави, які дають їм можливість претендувати на одержання від держави за відповідних умов певних матеріальних благ. Соціальні права людини містять право на соціальне забезпечення, соціальне страхування, право на охорону здоров'я і медичну допомогу, право на житло, особливі права дітей та інвалідів.

Преса жовта – узагальнена назва легковажних, надто нерозбірливих у виборі засобів друкованих видань, що полюбляють і активно подають дешеві сенсації.

Престиж соціальний – порівняльна оцінка суспільством або групою та її членами значущості різних соціальних об'єктів на основі визначеної системи цінностей.

Привілеї соціальні – виняткові права і переваги, якими де-юре або де-факто володіють окремі люди, групи, класи, установи і які недоступні для більшості людей.

Проблема соціальна – соціальне протиріччя, яке усвідомлюється суспільними суб'єктами (індивідами, групами і т.д.) як вагома для них невідповідність між існуючим і тим, що має бути; між цілями і результатами діяльності, що виникає через відсутність засобів для досягнення цілей.

Прогнозування – спеціальне наукове дослідження, предметом якого виступають перспективи розвитку явища.

Програма соціологічного дослідження – 1) обов'язковий початковий документ, розробка якого дає змогу чітко визначити стратегію і тактику соціального аналізу, виявляти проблеми, забезпечити всеохопність проблемної ситуації і достовірність отриманої інформації; 2) науковий

документ, який відбиває логічно обґрунтовану схему переходу від теоретичного (концептуального) осмислення проблеми, що вивчається, до інструментарію конкретного емпіричного дослідження.

Простір соціальний – поле соціальної діяльності, яке містить сукупність значущих соціальних груп, індивідів у тому чи іншому їх взаємному розташуванні.

Професійно-технічний навчальний заклад – це заклад освіти, що забезпечує реалізацію потреб громадян у професійно-технічній освіті, оволодінні робітничими професіями, спеціальностями, кваліфікацією відповідно до їх інтересів, здібностей, стану здоров'я.

Процес соціальний – сукупність односпрямованих і повторюваних дій, які можна виділити з безлічі інших соціальних дій.

Прошарок соціальний – сукупність індивідів, що об'єднані за певними спільними ознаками і мають однаковий соціальний статус, ранг.

Р

Районування генеральної сукупності – процес поділу досліджуваного об'єкта на складові відповідно до мети і завдань досліджень.

Ранг соціальний – становище, яке займає індивід в ієрархії тієї чи іншої соціальної системи, яке формально визнане, гарантує йому певні права і обов'язки.

Расово-антропологічна школа – школа натуралістичного напрямку в соціології, концепції якої базуються на принципах визнання расового фактору як визначального в історичному процесі, проголошення біологічної і культурної відмінності рас, проведення ідеології та практики боротьби за збереження „чистоти вищої раси” та проти змішування рас як головної причини фізичної та культурної деградації суспільства.

Реклама – цільовий інформаційно-символічний вплив на споживача з метою активізації споживчої поведінки.

Регулятивна функція релігії – здатність релігії через систему норм, цінностей, примусів, установок, канонів, інститутів управляти поведінкою, вчинками віруючих, діяльністю релігійних організацій, формувати та коригувати міжособистісні стосунки.

Релігійна організація – об'єднання послідовників певного віросповідання, цілісність і єдність якого забезпечується змістом віровчення, культом, системою організаційних принципів, правил і ролей.

Релігійна свідомість – система (сукупність) релігійних ідей, понять, принципів, міркувань, аргументів, концепцій, сенсом яких є здебільшого віра у надприродне

Релігійна толерантність – характер взаємовідносин представників різних конфесій, який базується на принципах взаємоповаги та свідомої відмови від зверхності, ущемлення прав і приниження гідності один одного.

Релігійність – 1) сукупність певних ознак, притаманних людині та соціальним групам, які проявляються у вірі й поклонінні надприродному; 2) характеристика свідомості поведінки окремих людей, їх груп і спільнот, які вірять у надприродне та поклоняються йому. Характеризується ступенем (як релігія впливає на окрему людину та соціальну групу), рівнем (співвідношення релігійного та нерелігійного населення в певному регіоні), характером релігійності (вияв специфіки і відмінності тих чи інших релігійних конфесій від соціальних груп).

Релігія – комплекс вірувань і практичних дій, за допомогою яких люди спілкуються чи роблять спробу спілкуватися з реальністю, що лежить за межами земних відносин, людського досвіду.

Релігія громадянська – форми ритуалу та вірувань, подібні до тих, що існують у релігії, але такі, що стосуються світської діяльності, – такі як політичні демонстрації або церемонії.

Репрезентативність вибірки – здатність вибіркової сукупності максимально точно відтворити характеристики генеральної сукупності.

Ресоціалізація – процес повторного засвоєння знань, цінностей, норм, установок, статусів, ролей; долучення громадян до суспільства, відновлення раніше інтеріоризованої системи моральних і правових норм.

Респондент – 1) особа, яка є джерелом, комунікатором соціальної інформації під час опитування; 2) учасник конкретно-соціологічного дослідження, який є джерелом усної або письмової інформації.

Ритуал релігійний – особливі дії релігійного характеру (молитви, таїнства, жертвопринесення), за допомогою яких релігійна людина звертається до божества.

Рівність соціальна – становище індивідів, соціальних груп, верств, класів у суспільстві, що забезпечує їх однакове відношення до засобів виробництва, їх однакові політичні і громадянські права, подібність соціальних статусів і можливостей.

„Розуміюча соціологія” – напрям у соціології, вихідним принципом якого є важливість розуміння суб’єктивного сенсу дії як основного методу пізнання життя. Розуміюча соціологія протиставляється позитивізму й натуралізму.

Роль соціальна – сукупність норм, що визначають поведінку діючих у соціальній системі індивідів залежно від їх статусу або позиції і саму поведінку, яка реалізує ці норми.

Рольова структура особистості – сукупність ролей, які виконує особа в різних соціальних групах і будь-яких соціальних ситуаціях.

Рух суспільний – суспільна активність або колективна поведінка (організовані та цілеспрямовані, іноді також спонтанні дії, вчинки) великих мас людей, прошарків суспільства, класів, груп, які керуються якимись конкретними ідеями, цілями, мотивами і мають зовнішню загальну ціль, мету.

С

Сакралізація – це процес залучення у сферу релігійного санкціонування інших форм масової (індивідуальної) свідомості, соціальних відносин, діяльності людей та інститутів. Із цим пов'язане підвищення впливу релігії на суспільну систему, поширення її функцій у суспільстві.

Самопіар – „розкручування” себе самого, нерідко анонімне.

Свідомість масова – один із видів суспільної свідомості, яка притаманна великим неструктурованим множинам людей.

Свідомість суспільна – сукупність ідей, теорій, поглядів, які відображають реальний процес життя, суспільне буття і зумовлені певними матеріальними умовами життя людини.

Свідомість релігійна – система (сукупність) релігійних ідей, понять, принципів, міркувань, аргументів, концепцій, сенсом яких здебільшого є віра в надприродне.

Свобода в релігії – міра свободи, яку допускає певна конфесія для своїх прибічників у віросповідній практиці, тлумаченні певних положень кодифікованого віровчення.

Свобода віросповідання – свобода вибору особистістю релігійного світогляду, тобто її здатність до релігійного самовизначення, й самореалізація у вибраній релігійній сфері.

Свобода релігії – незалежне функціонування релігійних течій, рухів та їхніх інституцій, а також правові, суспільно-політичні, економічні можливості та гарантії для вільного релігійного самовизначення й самореалізації особистості.

Свобода совісті – це право мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культу, відкрито виражати й вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання.

Свобода церкви – ступінь автономності, незалежності

внутрішнього устрою, структури управління певного релігійного об'єднання, його правовий статус і можливості виконання ним поставлених завдань.

Секта релігійна – релігійна організація, яка нехтує цінностями решти суспільства і потребує „навернення” у свою віру і виконання відповідних ритуалів.

Секуляризація – 1) процес, протилежний сакралізації, це, навпаки, визволення масової та індивідуальної свідомості від впливу релігійних ідей, соціальних відносин від релігійного санкціонування, тобто вивільнення суспільного життя від впливу релігії та церкви, перехід функцій, що виконувала релігія, до інших соціальних інститутів; 2) процес ослаблення впливу релігії як способу мислення та життя й одночасно ослаблення впливу церкви як суспільно-політичної сили.

Середовище соціальне – соціальний світ (соціум), що оточує людину і включає в себе суспільні (матеріальні та духовні) умови становлення, існування, розвитку та діяльності людей, які тісно пов'язані з суспільними відносинами, в які ці люди включені.

Символічний інтеракціонізм – теоретико-методологічний напрям у соціології і соціальній психології, що вивчає соціальні взаємодії (передусім міжіндивідуальні взаємодії) переважно в їх символічному змісті (насамперед мовному). Символічний інтеракціонізм приділяє основну увагу вивченню символічних аспектів взаємодії, а також трактує суспільство як процес вироблення і зміни значень у ході їх інтерпретації учасниками соціальної ситуації. Для символічного інтеракціонізму характерні абсолютизація мікросоціологічної проблематики і підкреслення процесуальної природи соціального.

Система кастова – одна з історичних форм стратифікації, яка має певну кількість ієрархічно рангових, закритих ендогамних страт із системою примусових ролей,

де заборонені шлюби й різко обмежені контакти між представниками різних каст.

Система соціальна – певна сукупність, множина взаємопов'язаних елементів, взаємодія яких утворює стійку цілісність, зумовлює появу нових інтегративних якостей та внутрішніх закономірностей, не притаманних компонентам, що утворюються окремо.

Ситуація соціальна – реальний стан проблеми конкретного клієнта соціальної роботи, з усіма зв'язками, причинами, які мають відношення до розв'язання даної проблеми. Саме вона і є предметом соціальної роботи, тим безпосереднім полем, де соціальний працівник докладає свої зусилля.

Сім'я – 1) соціальне об'єднання, члени якого зв'язані шлюбними відносинами, взаємодопомогою, моральною відповідальністю та спільністю побуту; 2) це суспільний інститут (з точки зору суспільного санкціонування шлюбно-сімейних відносин) і водночас мала соціальна група, що має історично означену організацію, члени якої пов'язані шлюбними або родинними відносинами, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю, соціальна необхідність якої зумовлена потребою суспільства у фізичному та духовному відтворенні населення.

Сім'я гомогамна – сім'я, створена людьми, які володіють деякими загальними або подібними рисами – соціальними, психологічними, фізичними тощо.

Сім'я демократична – сім'я, заснована на розподілі ролей не відповідно до традицій (розподіл на „чоловічі” і „жіночі” обов'язки), а на однаковій участі кожного з членів подружжя в прийнятті рішень, добровільному розподілі обов'язків.

Сім'я неповна – включає тільки одного з батьків з одною неповнолітньою дитиною або кількома неповнолітніми дітьми, утворюється внаслідок припинення шлюбу, смерті одного з батьків або роздільного їх проживання.

Сім'я позашлюбна – один із типів неповної сім'ї, що виникає в результаті народження жінкою дитини поза шлюбом.

Соціалізація – двосторонній процес, що включає в себе, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду, ідеалів, цінностей і норм культури шляхом входження в соціальне середовище, в систему соціальних взаємодій із іншими, а з іншого – процес активного відтворення соціального досвіду, цінностей, норм, стандартів поведінки за рахунок активної соціальної діяльності.

Соціальне – ключове поняття соціології, що означає сукупність певних якостей і особливостей соціальних відносин, яка інтегрована індивідами чи спільнотами в процесі спільної діяльності (взаємодії) в конкретних умовах і проявляється в їх ставленні один до одного, до свого становища в суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя.

Соціальний дарвінізм – біологізаторські течії кінця XIX – початку XX ст. у суспільних науках, що намагалися звести закони розвитку суспільства до біологічних закономірностей природного відбору, виживання найбільш пристосованих, до установок теорій інстинкту, спадковості. Центральна ідея соціального дарвінізму – довести, що в основі соціальної структури лежать природні здібності людини.

Соціологія – 1) соціальна наука, що досліджує соціальні закони та процеси, що поєднують (чи роз'єднують) людей як членів суспільства або окремих груп, організацій (об'єднань). Соціологію можна визначити як науку про становлення та функціонування соціальних спільнот, між якими складаються певні соціальні відносини і взаємодія, а також про соціальну людину-творця цих спільнот і головного суб'єкта історичного розвитку; 2) наука про становлення, розвиток і функціонування суспільства, його елементів, соціальних відносин і соціальних процесів, про механізми і принципи їх взаємодії; 3) наука про становлення та функціонування соціальних спільнот, між якими складаються певні соціальні відносини і взаємодія, а також про соціальну

людину-творця цих спільнот і головного суб'єкта історичного розвитку; 4) наука про тенденції, закони функціонування і розвитку соціальних систем, прояви цих законів у діяльності суб'єктів – великих і малих соціальних груп і спільностей людей, а також окремих особистостей.

Соціологія освіти – соціологічна теорія, яка здійснює науковий аналіз формального та неформального навчання в певному суспільстві.

Соціологія особистості – галузь соціології, предметом вивчення якої є особистість як суб'єкт і об'єкт соціальних відносин суспільно-історичного процесу на рівні взаємозв'язків особи і соціальних спільностей.

Соціологія права – галузь соціології, що вивчає закономірності функціонування права в системі соціальних інститутів: генезу, динаміку, структуру правових норм та їх роль у суспільстві, механізми їх реалізації у поведінці та діяльності особистості, групи, організації, інститутів, суспільства.

Соціологія релігії – галузь соціології, одна зі спеціальних соціологічних дисциплін, яка вивчає взаємодію релігії та суспільства, її вплив на соціальну поведінку індивідів та спільнот.

Соціометрія – 1) один із різновидів опитування, які використовують для вивчення внутрішньокolleктивних зв'язків, з'ясування стосунків між членами колективу; 2) метод дослідження малих соціальних груп, колективів, організацій за допомогою опису системи міжособистісних відносин між їх членами.

Соціум – велика стійка соціальна спільнота, що характеризується єдністю умов життєдіяльності людей у певних суттєвих відносинах і, внаслідок цього, спільністю культури; вища форма соціуму – суспільство як цілісна соціальна система.

Соціологічні теорії спеціальні – теорії, які вивчають суб'єктів суспільного життя (досліджують розвиток і відтворення людиною окремих соціальних спільнот, суть і основні характеристики людини соціальної): соціологія особистості; соціологія сім'ї; соціологія класу; соціологія стану, прошарку; соціологія етносу, соціологія нації тощо.

Спільність соціальна – сукупність людей, яку характеризують умови життєдіяльності, загальні для даної групи індивідів; приналежність до територіальних утворень, що історично склалися, приналежність групи індивідів, що вивчається, до тих або інших соціальних інститутів.

Спостереження – 1) метод збору первинної соціальної інформації про об'єкт, що вивчається, шляхом спрямованого, систематичного та безпосереднього візуального і слухового сприйняття (відстеження) і реєстрації значущих з точки зору цілей та задач дослідження соціальних явищ, процесів, ситуацій, що піддаються контролю і перевірці; 2) метод цілеспрямованого, планомірного, певним способом фіксованого сприйняття об'єкта, який досліджується.

Спостереження включене – спосіб соціологічного дослідження, при якому спостерігач тією чи іншою мірою безпосередньо включений у соціальний процес, що вивчається, і знаходиться у прямому контакті з індивідами та групами, що вивчаються, і бере разом із ними участь у певній сфері діяльності.

Спостереження лабораторне – тип збору емпіричної соціологічної інформації, який здійснюється у штучно створених для спостережуваної групи та контрольованих дослідником умовах.

Спостереження невиключене – це такий спосіб соціологічного дослідження, при якому дослідник знаходиться поза досліджуваним об'єктом, вивчаючи його ніби збоку (реєструє події, що відбуваються) під кутом зору цілей і задач дослідження.

Спостереження польове – тип збору емпіричної соціологічної інформації, що проводиться в реальній життєвій ситуації, у природній обстановці, при безпосередньому контакті дослідника з об'єктом, що вивчається.

Стабільність соціальна – неперервність існування соціальних та культурних моделей усередині спільноти або суспільства в цілому без несподіваних і різких змін в кожному з головних сегментів цих моделей.

Стан соціальний – 1) соціальна група, яка, згідно зі своїми правами, обов'язками і привілеями (закріплені звичаєм або законом і передаються у спадок), займає певне становище в ієрархічній структурі суспільства; 2) спільнота людей, що заснована на уявленні про шану, яке визначає специфічний стиль життя виключно за набором звичок, цінностей, вірувань тощо.

Статус набутий – соціальна позиція, яка досягається людиною в суспільстві завдяки власним зусиллям, цілеспрямованості і є нагородою за успіхи, заслуги.

Статус неформальний – статус, який має індивід або група у формальній організації, що складається на основі суспільного визнання (престиж, вплив, авторитет) і не збігається з формальним статусом.

Статус приписний – соціальна позиція індивіда в суспільстві, яку він займає після свого народження чи внаслідок соціального походження незалежно від своєї свідомості, бажання, волі і над якою він не має контролю.

Статус соціальний – співвідносна позиція індивіда або групи, яка визначається соціальними ознаками (економічне положення, освіта, професія, кваліфікація), природними ознаками (стать, вік), а також престижем у структурі влади. Статуси можуть бути приписані, або вроджені (неконтрольовані власною волею людини), та набуті, або досягнуті (здобуті в результаті власного вибору і власних зусиль та контрольовані волею людини).

Статус формальний – статус, який має індивід або група у формальній організації, що визначає сукупність офіційно формальних прав і обов'язків.

Статусний набір – сукупність статусів, що характеризують дану особистість у багатовекторній взаємодії з іншими особистостями з точки зору виконання нею своїх прав і обов'язків.

Стереотип соціальний – схематизований, стандартизований образ або уявлення про соціальний об'єкт, зазвичай емоційно забарвлений і високої стійкості.

Стосунки міжособистісні – взаємини людей, що формуються в процесі безпосередньої взаємодії, мають неформальний характер і містять емоційно забарвлену оцінку партнерів по спілкуванню.

Страта соціальна – соціальний прошарок, група людей, об'єднана будь-якою соціальною ознакою (професійною, рівнем освіти, владою, престижем).

Стратифікація – 1) соціальна диференціація і нерівність на основі таких критеріїв, як соціальний престиж, самоідентифікація, професія, доход, освіта; 2) нашарування груп, що мають різний доступ до соціальних благ через їхнє положення в соціальній ієрархії.

Структура сім'ї – сукупність відносин між її членами, включаючи, крім відносин спорідненості, систему духовних, етичних відносин, у тому числі відносин влади, авторитету.

Структура соціальна – внутрішній устрій суспільства або соціальної групи, що складається у певний спосіб розташованих, упорядкованих частин (у групі соціальних індивідів, осіб), що перебувають у соціальному зв'язку, взаємодіють між собою.

Структура соціології – система взаємопов'язаних уявлень, понять, поглядів, теорій соціальних процесів різних рівнів про життєдіяльність окремих людей, соціальних груп чи суспільства в цілому.

Субкультура – частина загальної культури, що притаманна й поширена в межах соціальної спільноти (культура національних меншин, молодіжна субкультура, кримінальна тощо).

Сукупність вибіркова – 1) певна кількість елементів генеральної сукупності, відібраних за певними правилами. Під час дослідження вибіркова сукупність повинна становити своєрідну мікромодель генеральної сукупності; 2) виокремлення з-поміж більшості населення певної частки осіб або життєвих випадків, що досліджуються як характерні для цього населення загалом.

Сукупність генеральна – певна сукупність об'єктів, що мають відношення до досліджуваної проблеми, в соціологічному дослідженні як генеральна сукупність частіше за все виступають сукупності індивідів – населення (міста, держави тощо), соціальна група (молодь, безробітні), аудиторія засобів масової комунікації.

Суспільство – 1) організована сукупність людей, об'єднаних характерними для них відносинами на певному ступені історичного розвитку; 2) соціальна самодостатня система, заснована на співпраці людей із власною динамічною системою взаємозв'язків її членів, об'єднаних сімейними зв'язками, груповими, становими, класовими та національними відносинами.

Суспільство аграрне – поняття, що характеризує доіндустріальну стадію розвитку суспільства від виникнення продуктивного господарства до промислового перевороту, промислової революції. Синоніми аграрного суспільства – „традиційне суспільство” та „селянське суспільство”. Поняття почало активно вживатися у 1950–60-ті роки внаслідок поширення концепції індустріального суспільства.

Суспільство громадянське – 1) система інститутів поза межами державних та комерційних, яка забезпечує самоорганізацію та розвиток населення; 2) сукупність громадянських і соціальних інституцій та організаційних

заходів, які формують базис реально функціонуючого суспільства на противагу і в доповнення виконавчих структур держави (незалежно від політичної системи).

Суспільство закрите – суспільство, яке базується на принципах, що виключають можливості демократизму, правової та соціальної захищеності індивідів, вільного вибору тощо.

Суспільство індустріальне – суспільство, в якому завершено процес створення великої, технічно розвиненої промисловості (як основи і провідного сектора економіки) та відповідних соціальних і політичних структур; етап розвитку суспільства, коли основна маса населення зайнята на заводах і фабриках (в індустрії).

Суспільство інформаційне – концепція постіндустріального суспільства; нова історична фаза розвитку цивілізації, в якій головними продуктами виробництва є інформація і знання. Риси, що відрізняють інформаційне суспільство: збільшення ролі інформації і знань у житті суспільства; збільшення часток інформаційних комунікацій, продуктів та послуг у валовому внутрішньому продукті; створення глобального інформаційного простору, який забезпечує ефективну інформаційну взаємодію людей, їх доступ до світових інформаційних ресурсів і задоволення їхніх потреб щодо інформаційних продуктів і послуг.

Суспільство мережне – суспільство, яке ґрунтується на горизонтальних соціальних зв'язках, головну роль в якому відіграють не ієрархічні моделі, а соціальні мережі. Значну роль у формуванні такого суспільства відіграють сучасні комунікації, особливо мережного типу на зразок Інтернету.

Суспільство постіндустріальне – 1) стадія суспільного розвитку, яка приходить на зміну індустріальному суспільству. Якщо попередня модель була зорієнтована на збільшення матеріального продукту за рахунок додаткової енергії, сировини, праці, то нова передбачає посилення фактору знань, інформації, використання відновлюваних видів енергії, захист

довкілля; 2) суспільство, в якому сфера послуг має пріоритетний розвиток і переважає над обсягом промислового виробництва та виробництвом сільськогосподарської продукції.

Сфера громадська – арена громадських дискусій і дебатів, що точаться в сучасних суспільствах.

T

Теократія – форма державного правління, за якої політична влада належить главі церкви, духовенству. Приклад: держава Ватикан.

Теорії інформаційного суспільства – теорії модернізаційної парадигми філософії історії і соціальних дисциплін, згідно з якими будь-яке суспільство проходить у своєму розвитку такі стадії: аграрне (доіндустріальне, традиційне, домодерне) – сучасне (індустріальне, модерне) – постсучасне (постіндустріальне, інформаційне, постмодерне).

Теорія „ярликів” – підхід до дослідження відхилень, згідно з яким люди стають „девіантними” через певні „ярлики”, начеплені на їхню поведінку органами політичної влади та іншими особами.

Теорія соціального обміну – у вузькому значенні – теорія, що розроблена в американській соціології П. Блау, Дж. Хомансом, Р. Емерсоном та їхніми послідовниками, у широкому – напрям у соціальному знанні (соціології, соціальній антропології, соціальній психології, економіці, політології), що трактує суть соціального життя як обмін різноманітними типами діяльності, яка, в свою чергу, розуміється як обмін чого-небудь на що-небудь в актах соціальної взаємодії з метою задоволення потреб та інтересів соціальних суб'єктів (під якими в більшості випадків розуміються атомарні соціалізовані індивіди). Ця парадигма заявила про себе на рубежі 50-х – початку 60-х років ХХ ст.

Технологія освіти – це система засобів, форм і способів організації освітньої взаємодії, що забезпечують ефективне управління і реалізацію освітнього процесу на основі комплексу

цілей і в певний спосіб сконструйованих інформаційних моделей освоюваної реальності – вмісту освіти.

Тип ідеальний - теоретична конструкція, схема, яка спочатку створюється в уяві дослідника, а потім співвідноситься з емпіричною реальністю. Категорія запропонована М. Вебером.

Типи особистості – моделі особистості, що використовуються в соціології і психології як базові для групування при описі, класифікації, вивченні різних множин індивідів (особистостей).

Тип соціальний – це деперсоніфікована уявна особистість як узагальнене відображення сукупності повторюваних якостей індивідів, що входять до певної соціальної спільності.

Толерантність релігійна – характер взаємовідносин представників різних конфесій, який базується на принципах взаємоповаги та свідомої відмови від зверхності, ущемлення прав і приниження гідності один одного.

Традиція – стійка, усталена форма поведінки, що склалася історично й успадкована від попередніх поколінь.

У

Умови життя сім'ї – сукупність чинників макросередовища (загальні умови) та мікросередовища (найближче соціальне оточення). У процесі аналізу специфіки функціонування сім'ї враховуються такі фактори макросередовища: соціально-економічні; соціально-політичні; соціокультурні; пов'язані з розподілом населення за демографічними, етнічними, професійними, освітніми та соціально-груповими ознаками; екологічні.

Університет – автономний вищий навчальний заклад, тип якого виробився в Європі за Середньовіччя; в університеті об'єднується низка факультетів для підготовки фахівців високої кваліфікації з точних, природничих і гуманітарних наук.

Управління – свідомий вплив на людину, на об’єкти, процеси та їх учасників, що здійснюється з метою надання необхідного напрямку діяльності й отримання бажаних результатів.

Управління соціальне – вплив суб’єктів управління на діяльність людей, об’єднаних у соціальні групи, тобто керування соціальними системами.

Учений – представник науки, який здійснює осмислену діяльність стосовно формування наукової картини світу, чия наукова діяльність і кваліфікація визнані науковою спільнотою. В широкому розумінні поняттям „учений” позначається людина, яка систематично розширює знання людства або бере участь у діяльності й підтримці традицій тих чи інших наукових шкіл.

Уявлення колективні - спільні уявлення та моральні установки, які виступають у ролі єдиної сили в суспільстві.

Ф

Феноменологічна соціологія – теоретико-методологічний напрям, який розглядає суспільство як явище, що постійно відтворюється в духовній взаємодії індивідів. Предметом феноменологічної соціології є універсальні структури розуміння й інтерпретації людьми фактів і явищ, що виявляються в процесі соціальних взаємодій і складаються в процесі інтерпретації суб’єктивно значущих образів соціокультурного світу. Соціальна реальність при цьому розглядається як продукт діяльності, що інтерпретується. Самостійними течіями даного напрямку є екзистенційна соціологія (Е.Тірьякіан), соціологія повсякденності (Ю.Хабермас), етнометодологія (Г.Гарфінкель), когнітивна соціологія (А.Сікурел), власне феноменологічна концепція П.Бергера.

Функції соціології – сукупність ролей, які вона виконує в організації суспільства як соціальної системи, й

щодо реалізації інтересів соціальних спільнот і груп, напрямки і сфери діяльності цієї науки.

Х

Характер соціальний – сукупність особистісних характеристик більшості членів певної соціальної групи.

Ц

Церква – 1) релігійна організація зі складними, централізованими та ієрархізованими стосунками між священиками і віруючими, що виробляє, зберігає, передає релігійну інформацію, організовує та координує релігійну діяльність і контролює поведінку віруючих; 2) тип релігійної організації, що склався в ході розвитку того чи іншого віровчення як засіб регламентації відносин усередині релігійних спільнот та їх зв'язків зі світськими групами і організаціями, передусім державними.

Цивілізація – 1) стадія розвитку людства, яка йде після дикості й варварства; 2) рівень і стан суспільства, якому притаманні високий злет культури та її ефективне функціонування в усіх його сферах.

Ціннісні орієнтації особистості – соціальні цінності, що виступають для особистості як цілі життя й основні засоби досягнення цих цілей і внаслідок набирають функцію важливих регуляторів соціальної поведінки індивідів.

Цінність соціальна – будь-яке матеріальне або ідеальне явище, яке має значення для людини чи суспільства, заради якого вона діє, витрачає сили, заради якого вона живе.

Ч

Час соціальний – одна з форм існування суспільства, функціонування якого має місце в часі, невіддільно від нього; є часовим простором людської діяльності, характеризує послідовність різних видів такої діяльності.

Ш

Шлюб – 1) юридично оформлений, добровільний союз чоловіка та жінки, що передбачає створення сім'ї та породжує

взаємні права й обов'язки; 2) традиційний засіб формування сім'ї і суспільного контролю за нею, одне зі знарядь, шляхів, засобів самозбереження і розвитку суспільства.

Шлюб бігамний – шлюбний союз одного чоловіка з двома жінками або однієї жінки з двома чоловіками.

Шлюб ендогамний – союз між особами, які належать до одної суспільної групи (рід, плем'я, каста).

Шлюб моногамний – союз між одним чоловіком і однією жінкою.

Шлюб полігамний – союз між кількома партнерами (одним чоловіком і кількома жінками чи однією жінкою і кількома чоловіками).

Шлюбна поведінка – система дій і відносин, що передують вибору шлюбного партнера і вступу до шлюбу. Іноді шлюбну поведінку розуміють більш широко, включаючи в неї і дії, спрямовані на розрив шлюбу.

Шлюбний відбір – процес, унаслідок якого із сукупності (простору) можливих виборів шлюбного партнера так чи інакше, в той чи інший спосіб у кожному даному випадку відбирається один партнер, що і стає чоловіком або дружиною.

Навчальне видання

СОЦІОЛОГІЯ
Навчальний посібник

За загальною редакцією ***В.І. Докаша***

Відповідальний за випуск ***Докаш В.І.***

Літературний редактор ***Колодій О.В.***
Комп'ютерний набір і верстка ***Киф'юк В.В.***

Підписано до друку 26.10.2012. Формат 60 x 84/16
Папір офсетний. Друк різнографічний. Ум.-друк. арк. 24.5.
Обл.-вид. арк. 26.7. тираж 150. Зам Н-204.
Видавництво та друкарня Чернівецького національного університету
58012, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2

Свідоцтво суб'єкта видавної справи ДК №891 від 08.04.2002 р.